

Acc NO. 38

• क्रम-संख्या ३८

• ग्रन्थ-नाम लघु शब्द रत्न

विषय व्याकरण

पत्र-संख्या १०८

पंक्तियां १५

पाठ-संख्या

प्रारम्भ :—

ग्रन्थकर्ता ही दीक्षित

लिपि देवनागरी

पत्र-प्रमाण ३०.५ × १५.५ मि० मि०

अक्षर ५२

पूर्ण/अपूर्ण

Acc No
38

ਲਗਧਰਾਬਦਰਨ

शेषविविधंविशिष्टंभूषणंयस्यपर्यङ्कालेनवाहनत्वेनवातंशेषशायिनंगर्हवाहनंविष्णुंवा १ ननुध्यायमितिद्वितीयान्तत्वेऽध्यायानुप
पत्तिरन्वयानुपपत्तिश्चेत्यत आह ध्यातेति २ न पुंसकनिर्देशेनैतद्व्यावर्तिः श्रुतौ बहुशः स्त्रीवत्प्रत्ययस्यकारणब्रह्मपरतयाप्रसिद्धेः
सर्वतःसर्वविधस्यज्ञानमयंतपः तस्मादेतद्व्यवहारमनन्तंजायतेइतिप्रतिरिक्तप्रमाणम् २ ध्येस्मधातोस्त्विन्तायंकत्वाऽभ्यवेयर्थमि
त्याह ध्यायमिति २

॥०५॥०२०॥१

॥६०॥ श्रीगणेशायनमः । शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टेयत्तु हपादृष्टिः
ध्यायमिति ध्यात्वा ध्यातेत्यर्थः एतमुल्लेखमेतत् परं सर्वजगदुपादानम् कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तय इदम् आ
नन्विन्तापरपर्यायम् स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं स्मरणान्ततज्जगत्प्रमिति विप्रोषः गुरोरित्येकवचनेन सर्वविधात्मा
भएकस्मादेव गुरोरितिसूचितम् प्रौढा नाम नोरमयतीत्यर्थिकां नोरमाम् प्रौढत्वं सकलदर्शनार्थज्ञानशर्वकम्
हाभाष्य गूढार्थज्ञानवत्त्वम् इत्यग्रहणेऽपि नन्विदं नूनम् अग्रहणेऽपि ग्रहणात् फलान्तु बहुपुमक हित्यादौ
पुमः त्वयीतिरुत्वम् गवित्ययमाहेत्यादिवदपदान्तत्वात्कारादेर्न जशत्वमिति चेन्न हयवरडित्यादौ स्फुटतिथोरित्यादौ
च मुखस्फुटार्थाकारो घुञ्चारणेन शास्त्रा बोधिता जव्यवहित हलसमुदायस्यासाधुत्वबोधनात् अतएवौच्चैस्त्वादत्त इ
तिसूत्रे भाष्यम् न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीति स्फोरित्यादिस्तस्यौत्रऽप्रयोगः अतएवाटिहकार
प्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शब्दोटीत्युपन्यस्यत इदं हरणं नोपन्यस्तम् हकारपरशकारासम्भवेन शब्दोटीति प्र
सङ्गेच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम् अमिहकारप्रयोजनमिति भाष्ये नोक्तमिति दिक् इदं सूत्रमिति बलादेप्र
त्याहाराश्चरेफेरो वसन्त हरन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्वरन्त्यं हरितिन्यासेनाबन्ध्याहं प्रत्याहारबोधकस्
त्रसमुदायान्तमिति दित्यर्थो वाक्यकर इति भावः ग्रहणार्थमिति शेषसहस्रित्येव नोक्तम् त्वरिहकारग्रहणापत्तौ

ननुमहत्कृतहचन
निर्देशोपुज्यतेगुरुषु
तुनितसंकिचित्गुरो
रित्येकवचनम्तत्रोच्य
तेगुरोरिति ३

नलबोधजनकेसत्यपि
व्याख्यान्तरेप्रौढा नामन
इयमेवमयतीतिभावः
ननुतात्पर्यादन्तरंया
प्रौढावस्याभवतिहाने
वप्रौढावत्वेननिर्दिश्यते
वाच्यमित्येतज्ज्ञाहप्रौढ
त्वमिति ४
विशेषतोपिबहुतोत्रन्य
स्तत्कृताव्याख्याप्रौढम
नोरमयत्वेवेत्यतोपिजा
मसार्थकमेवेतिभावः

लिङ्गान्तेहलन्तंआवृत्तसूत्रेउपदेशपदानुव्याप्तमस्तपदाहलितिसूत्रान्नमित्यर्थलाभः प्राजापितदावृत्त्याहरात्मकोपदेशाभावात्प्रभरोयत
दर्थलाभः २ अन्त्यरेफस्वरूपंहरचेद्रवतीतिक्रमेणवाच्यार्थः ३ कैकस्यास्तीकारेयर्थः ४ ध्येर्वत्तदेहलीदीपन्यायेनान्यपदसोभयजान्त्वप-
त्यासमेदरूपरोषसत्वादाह आदत्तेति २ इदंस्वरूपकं ३ इत्यादिहकारेकारणशब्दार्थवत्तद्वदितव्यमन्यथास्त्वत्तत्रा उदायमन्त्रे

यद्यपि प्रत्येकबुद्धौ हविषोऽतितापकेन विसर्गोपकारेण सारकम्
परार्थत्वे गुणत्वे समत्वमसम्बन्धे हेतुः परार्थत्वादिधुपकारकः
प्रायवर्तने आरुतिपदानौचित्यत्वे दोषो नेत्यर्थः ५

गुणानामपि

निर्वाहः

यथा प्रत्यहः हसतीत्या

लोः कृगित्या घातनेः
न के ४ आरुति

हरिहसतीत्यादौ विसर्गोपत्तेः सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः अस्य योगं विभा
गस्य भाष्येऽदर्शनादाह सप्तम्युपेतीति अनेनापि साधनस्यागतिकगतिर्त्वाह यद्धेति हलो हलिति सत्रस्यान्यमिति वि
ग्रह इति भावः षष्ठीस्थान इत्यस्य चोदुपधाया गोह इत्यादाविव गुणानां अपरार्थत्वादिति न्यायेन वा प्रवृत्तिरिति यो
ध्यम् तन्त्रावत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुं सत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोधुं स्वाब
त्वाबोध इत्येवानुभवसिद्धन्तथापि व्यवस्थितेवान्यतमसत्तातेन बोध्यत इति न दोषः एकशेषश्च प्रत्याख्यातोऽस
हविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इति षष्ठीस्थान इत्यस्य गुणानां
च परार्थत्वादिति न्यायेनाप्रवृत्तिः न चेको गुणबद्धीति सत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति
वाच्यम् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरलो न्यस्येको गुणबद्धीति सत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहाबाक्ये विशेषविशेष
णभावमादायैव तत्पक्षासम्भवस्य तेनोक्तेरेवति भावः क्लृप्तत्वादिति ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादावस्यपि प्रकर
णादौ स्वत्वमिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरासामीप्याद्यप्रतीतेस्तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्
त्रयोगेत्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लृप्तत्वमिति भावस्तदेत
दाह नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यनेन चित्रगवीणमिति कुर्मति चेति एतत्त्वम् दन्त्यपाठस्तु लोखकप्रमादात् एवं स्त्रीग
षष्ठीस्थान इति यद्यपि लक्ष्ये हस्यानिगतकाराभावादुपात्तुना तीत्यादौ कथञ्चित्सत्त्वेऽपि फलाभावाद्यापरिभाषायां सप्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यं तथापि
वाक्यार्थबोधार्थं परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारायेक्षया प्रक्षालनादिति न्यायेन तावदासर्वमेव प्रवृत्तिरुचितेत्याह गुणोर्ति न्यायस्य भिन्नरित्याह न चेति ६
वाच्यसामीप्यार्थो दुर्लभः ६

न के ४ क्रिया

न चेवमेकशेषस्य
ख्यामानाध्ययनं
बाधितमेवेत्यत आह
कशेषश्चेति ५

सह उच्चारितमनेकाधेय
तिपारकं तत्र आकाङ्क्षा
वशात्तादृशशब्दानामानु
सृष्टौ तादृशतादृशः ए
कशेषश्चेत्यष्ट. तेभ्यो न
न्यतमं एकं अन्यतमं शब्द
स्य द्विविधविषये निर्धारणे
वृत्तिः ४

यत्किञ्चिदप्युच्यते न्याययथ
पदमालिख्य १ था फला वि
शेषेण विषये विहितत्वेन
प्रतिपदेन तेन चेदमेवो
क्तम् १

वर्तमानकालावधिनास्यर्थावतुपाधिरिति विद्वत्सामर्थ्यः ३ ग्रहपुत्रे देवदत्तस्य किं ३ दिनादि समर्थस्य भाष्यादि प्रयोग इत्यर्थः ४ स्वभावाद् हवी
 सविवात्स्यर्थाभावात् ५ अस्तिग्रहणसंज्ञाग्रहणकर्तृध्वनित्यर्थकालिमात्रित्यत्रातिशयोक्त्या व्ययत्वेन प्रातिकल्पे अस्तिग्रहणसंज्ञाप्रतीतिरिति सामानाधि
 करणभावेनाप्राप्तमनुपफलकत्वेवा इत्यर्थः ६

ल० १११० २

वीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्य केयटप्रयोगेपि बोध्यम् अस्तेरनन्तरे समीपे वेत्यादि भाष्यन्वनन्तरादिपदाध्याहा
 रेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिकास्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिकावाच्यत्वात् प्रशयकम् अतएव
 तुष्टसूत्रे केयटेन गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्यर्थे मनुष्याङ्गपरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्यर्थवत्प्रहृत्यर्थो
 पाधिरित्युक्तम् न तु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् भाष्यहता चासामर्थ्यात् तत्र वक्ष्यभावउक्तः षष्ठ्यर्थ
 त्वेतु प्रत्ययार्थत्वात् क्वासामर्थ्यन्तस्माद्यत्र यत्किञ्चिन्नाद्यन्त आनन्तर्यमनुष्टुप्सूत्रे केयटेन गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा
 इत्यर्थे मनुष्याङ्गपरभाष्यव्याख्यावसरे यन्तमात्रप्रयोगे प्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः तत्रास्ति
 ग्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सत्रानुपात्तास्यर्थान्तरावेण मत्वर्थीयवद् हवी हि वच्च तथा भूतानन्तर्याद्य
 र्थान्तरावेण चित्रागावोस्य सन्त्यनन्तरा इत्याद्यर्थे बहुव्रीहि मत्वर्थीयोनभवतो न मिधानादिति मनुष्यसूत्रे भाष्ये स्पष्ट
 म् अनन्तरादेरिति मत्वर्थे तस्येदमिति शेषिकोप्यनमिधानानेति तस्येदमित्यत्र भाष्ये तदुक्तमनन्तरादिषु न समा
 सो न मिधानादिति स्पष्टमाकर इति तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणात् अनन्तरादिष्वर्थैः षष्ठीतत्पुरुषादि
 वत्येव ग्रामकयोगज्ञातीरमित्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समासः स्पष्टाचेयं रीतिर्मप्यन्तस्येति सूत्रे केयटे
 किञ्च हस्यलिदित्यर्थे हलविलेखन इति धातोर्लृप्तेत्वापत्तिः मत्तफलाभावः देवदत्त हस्त इत्यादौ डित्वसामर्थ्याद्

सामीप्यसाधारणमान
 कार्यमव्यवहितत्वमिति
 तन्निमित्तयोर्भेदः १
 सामीप्यषष्ठ्यर्थत्वाभावाद्
 देव २
 सविशेषतात्वात् ५

स्वभावा

अनमिधानपुक्तेरसत्वात्
 अतएव ग्रामानन्तरमित्या
 दिति द्विः २

न च सिद्धान्ते यदोष इति शङ्क्यं हलधातोरुपदेशोऽकारोन्तत्वेनाप्येव १ ननु यदि ३ पादितोऽनन्तरादिषु समासाद्यभाव एव न हि ग्रामकयोगज्ञाती
 रमित्यत्र कस्य समास इति चेत्तत्रोच्यते अनन्तरादीति ३

बोधसम्भवे हलन्त्यमित्येतदर्थबोधपूर्वकादिरन्त्येनेत्येतदर्थशक्तिलक्षणायां लीकते । त्रिः । तादिव्यवहारस्यापिलक्षणादिनेवोपपत्तौ पुनश्चात्रादिप्रतीतिः ।
 सत्रसाधनं व्यर्थमिति गोरवाङ्गाद्यवस्थेव न्यायस्य तात्पर्यं । अदिरन्त्येति यावत् गोरवादिनिचेत्तत्राह । अत्रेति ।

ल० श० १०

भवेनेतरोतराश्रयस्यैवाभावेतदाशङ्कलशेचतिवत्सव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । नैवैवमजादि
 व्यवहारस्यापिलक्षणादिनेवोपपत्तावादिरन्त्येनेतिसत्रवैयर्थ्यं कचित्त्राक्षणादिनाबोधइति सर्वत्रलक्षणाया
 श्रयणमेवेति नियमाभावात् । नास्याकापिकर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियतइति पङ्क्तिः विंशतीतिसत्रेभाष्योक्तेस्त
 स्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोगइत्येवकल्पनाज्यायसी ध्वनितपूर्व
 यमर्थोनाम्भूलाविति सत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावायवर्त्मानामुपदेशेत्तरकालेत्सञ्ज्ञा इत्यञ्ज्ञोत्तरकालः प्र
 त्याहारस्तदुत्तरकालासवर्त्ससञ्ज्ञातदुत्तरकालमणुदितिसवर्त्सग्राहकमित्यनेन समुदितेनाभ्यत्रसवर्त्सानां
 ग्रहणं भवति नस्त्वस्मिन्नापित्वाङ् इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि अन्यथातत्तच्छास्त्रप्रणयनानु
 पपत्त्यापाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपिसत्त्वेनाचार्येण तस्याप्रयोगे बोद्धव्यमपि क्रमेण तस्याबोधे उपपत्तेः कि
 नेनैकतस्यात् कथम्बानां भूलावित्यत्राष्टादशानां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गः तस्यादिति परिभा
 व्यताम् तदाह तस्मादिति आद्यन्तशब्दाभ्यामिति अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः तस्य समुदाय
 स्य तयोः पारार्थ्येति सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकालएव तयोः पारार्थ्यनिर्णयदित्यर्थः पराम
 र्शित्वादिति वस्तुतोऽपकादिनास्यापिन सञ्ज्ञाकार्यम् आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्यापे
 येणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशब्दवारणत्वात् त्वशब्दानुवृत्तेरन्तनफलं भा

अणुदितिसत्रस्यारण्येत्वा
 नाना

सुलोकेन अर्वाहोऽधमा
 सुबन्धवारणाय बार्त्तिकस्या
 वक्ष्याकत्वादाह वस्तुत इति

अयंभावः तत्र ईक
 रत्वापि गृहणादयं
 तावत्तयोत्तवर्त्ससञ्ज्ञा
 धेयः प्रातः
 तदित्यादि

तथाप्रयोगे हलप्रयोगवन्नाम्भूलावित्यादौ सवर्त्समभिप्रायेण प्रयोगे क्रमेण उपदेशादिना प्रणयनाबो
 दिनाबोधे किं नैनेति वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणोक्त्यर्थः । अत्र शब्दयोः बोधकत्वेऽपि शब्दबन्धवधिमच्छब्दे वापि पृथिवे रक्तं मूले वंश
 नाभ्यामिति तदो धकपदाभावादाह अवयवत्वेनेति । अत्रिमाध्यातकमन्त्रं चरुपसासजि चैतानां वेलां तदर्थं कृतं यातः । यदुत्तेतः । नेनेति । मत्र ३

कोविरोध इति सञ्ज्ञा हि ज्ञानं बोधयति न त्वं विरोधात् उद्देशविधेयभावस्य मे निव

नशक्तिरहसिदे वेनमममदवच्छेदकयोस्तयोश्च तत्त्वादिति भावः

येष्वपि तत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति सञ्ज्ञास्वरूपत्वविशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोधकत्वं चास्तु कोविरो
धः यथा च घेरित्वा दौगुणदर्शनेन धिशावस्यापि धिसञ्ज्ञाबोधवत्वम् तद्देवमजादिसञ्ज्ञाससन्निघटकेकारादि
धिवञ्चकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव किञ्च स्वशाब्देन केवलं शो न्यपरामर्शो सम्भवेपि विशिष्टपरामर्शेन बोधकम्
तत्र समुदाये फलाभावाद्भवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यति तस्माद्भाषकादिनैवान्यस्य तत्कार्यम्भारणीयम् किञ्च
प्रधानत्वादित्येव सिद्धे तृतीयानिर्देशादित्यधिकमित्यलम् भाष्येति तत्र हि उपदेश इति किमभ्र आह अपः प्रत्य
क्षमाख्यानमुपदेशो गुरोः प्रापणमुद्देश इति नासावुपदेश इत्युक्तोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्गीर्णत्वं
माशङ्क्योपदेशानेऽनुनासिक इति वार्त्तिकह इति तन्यासस्य खराडनायोपदेश इति करणे घञुपदिश्यतेऽनेने
त्युक्तम् तच्च शास्त्रं शासनं करणं प्रत्यासत्येतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसत्रप्रत्ययादेशरूपम्
प्रौढिवादमात्रमिति वार्त्तिकह उक्तन्यासीयार्थस्य कथञ्चित्सत्रतोपिलाभसम्भवाभ्यासान्तरप्रवृत्तिसेवयेवे
ति प्रौढाबोधयितुमेवम्वाद इति भावः घञ इति अकर्त्तरि चेत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्राधिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भा
वः बाधादिति वासरूपविधिस्तुक्तत्पुद्गुमुनखत्तार्थप्रतिषिद्धः न च तत्र साहचर्येण भावत्पुट एव ग्रहण
मिति वाच्यम् ईषत्यानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि त्वलन इति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादि
ति भावः स्तिष्ठत्वादिति गुरा प्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणोपाकाह क्षत्वे इतरान्वयस्तु पुद्गुत्त इति त्देश

अन्यथा साहचर्यादेव भाव
वैलक्ष्येण वतन्निषेधेन प्रकृते
कर्मार्थकत्वेनाप्राप्तिरिति
तिः स्पष्टेव २

आख्याने प्रत्यक्षत्वस्याविशिष्टत्वादिति यो गेचरस्यार्थस्य पदाभ्याने स उपदेश इति र्थः यद्यप्यनन्तरिकत्वमपीन्द्रियग्राह्यतयापि तद्वदध्यत्ववेत्तायां तद
गेचरमिति भावः ८ प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः गुरोः प्रापणमुद्देश इति विपरीतत्वेन केवलं वेत्तव्येति र्थः ८

ल० २३० १०

यतोऽवहेलनमिति पाठान्तरम्

ननु यच्च लोमिना दिवहा हलः जाकिञ्चिदाधकमित्यत आह
वि. ३०. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

इति भावस्तदाह नहीत्यादिना भाष्यरुतेति अस्यार्थस्येति शेषः एवञ्चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमः किञ्चेति रिषष्टीति
बोधम् अवहेलनाच्चेति चोहेतोतयोरवहेलनमतः स्तिष्ठत्वमित्यर्थः धापवादइति ल्युटपवादश्चत्यपि बोध्यम् त
त्रापिसञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः अगतिकगतिरिति न च खनोद्यतेति घविधानमन्यतोपीत्यर्थमित्याकरेणैव
तेनात्र घसिध्यतीति वाच्यम् तस्याप्यगतिकगतित्वात् भगः पदमित्यादौ यत्र घित्वफलं तत्रैव तस्य वृत्तेश्च पदस्य
घञर्थे केन सिद्धेन तदेतदुदाहरणम् किन्तु काचित्कां वाक्यं तत् किञ्चोच्चार्यवर्त्मानाहो यदिष्टा इमेव वर्त्माना इत्यादिभा
ष्या उपदेशाशब्दस्योच्चारणार्थत्वं निरूपयेन संकीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणायाप्युपपत्त्या भावघञ्निवाधकाभा
वः किञ्चोपदेशाशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलस्य मित्यत्रान्वयेन यत्किञ्चित्समुदायान्यस्य वारणसम्भवे तद
र्थमन्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्त्माने शोभाष्यरुतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशा इत्या
देच उपदेश इति सूत्रस्य भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक् धातुसूत्रेत्यादि इति धातुसूत्रगणोत्पादिवा
क्यलिङ्गानुशासनम् आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिता इत्यर्थः उपदेशत्वमिति उपदेशाशब्दव्यवहार
इत्यर्थः धातोरपीति प्रत्ययेभ्यउत्पादेरपीत्यपिशब्दार्थः वाक्यशब्देन वार्तिकम् शौड. लैण चौरट् उण आच
रेऽवीगल्भ धुई अण् अनेडि. ल्युदाहरणानि उपदेशाश्चेति उपदेशपदं यौगस्मृते मेधिति भावः ननु सञ्ज्ञाश
ब्देन व्यवहारो वा भिमतोऽत आह आमइत्यादि नचाकारोच्चारणं व्यर्थं तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवोचितत्वादिति भावः

ननुपदेशा इत्यत्र भावघ
ञेव भवता प्रतिपादितः
घप्रत्ययापवादश्च कर्म
केन प्रमाणेन तत्राद्यका
भावो निश्चितः किञ्चोच्चार
कित्चोच्चार्येति। योप
शस्याद्योच्चारणतरेवा
तिध्वनितं

उपदेशाशब्दस्य घञन्तात्वे
उच्चारणार्थत्वे च प्रमाणान्त
रमतिव्यक्तं किञ्चोच्चार्येति

एलोकोत्तधातुसूत्रादीनां
शौडि. त्यादीनिकनेलोदा
हरणानि बोधयानि २

तत्त्वबोधकत्वशब्देनेत्यर्थः एवेति सञ्ज्ञात्वव्यवच्छेदे
एतेन मौलहृषणत्रयमपरिहृतम् १

किञ्चिदप्युक्त्वा विरभिमतमुत्पावकादिपरिति भावः २

आदिनायकारादीचुञ्चुप्रचरणपावित्यादिसंग्रहः उपदेशाभावोदिति आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः ततोधातु
 सञ्ज्ञेति लक्ष्णादएव धातुसञ्ज्ञः केवलमसौत्रिककार्यं लभत इति भावः नन्वत्रसञ्ज्ञसाहचर्याद्वात्वागमप्रत्ययादि
 शब्देन तद्धोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकानां ग्रहाणं तेषां धातुत्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन धातु
 पाठइत्यादिव्यवहारवदिति चेन्न आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्ध एव तस्यानुपयोगादतएवार्हचेराह अपिचेति
 अलोन्यात्सञ्ज्ञेति उपधासञ्ज्ञासञ्ज्ञइत्यर्थः विरुध्येतेति तत्रलोपश्रुतिमिन्नं पदं श्रुतिचर्चपूर्वस्य श्रुतेन शः अस
 न्देहाय भूत्परसंयोगादित्येविकोरित्यस्य तु न प्राप्तिः भूलांजश्रित्पादो जप्रत्वस्येव शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभावः
 स्पष्ट एवेति भावः किञ्च नमोवरिविचित्रइत्यस्यासङ्गोत्रपक्षे इत्यपि बोध्यम् एषेतस्य योगिरुदिरित्युक्तेऽस्य
 परिगणनतया एवलाभात् योगस्येवेति ननु रुदेरित्यर्थः परिगणनस्येति धात्वादिगणनस्येत्यर्थः वैषम्यस्येति
 भाष्यरीत्याकरणाव्युत्पत्त्येव सर्वसङ्गहादिति भावः उपदेशात्प्रयोजकेति योगमात्रस्वीकारे उपदेशात्ता उपदेशाकरणात्ता
 नहितप्रयोजकं धातुत्वादिभवतीति तद्विरोधः सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशात्ता उपदेशाशब्दत्वमुपदेशाशब्दस्य शब्दपरत्वात्तदवशि
 न्नस्य प्रयोजकं तद्द्वयार्थतावच्छेदकतया धातुत्वादिकं वक्तुं शक्यमिति भावः शकारस्येति न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्य
 त इति भावः ननुपदिश्यते ज्ञाप्यते नेनेति तदर्थः धात्वादिभिर्हि प्रयोगे ज्ञाप्यते तद्ददनेनापि शकारेण सर्वोपदेशात्वं ज्ञाप्य
 ते इत्यर्हचेराह आदेशइति सर्वेपि भाष्यकारादीत्यर्थः यत्र तु करणाव्युत्पत्त्येवार्थे सङ्गतिस्तत्रागता कुरुत्पत्त्युद इति वा

हुलकात्पुडभावः यथा यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावित्यादाविति दिक् नासिकामनुगाति नासिकामपि
 हत्यवायुनाभिव्यञ्जित इत्यर्थः प्रातिशाख्यशिक्षादौलोके चतस्रवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम्
 अतएव सुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सत्रमतेसंगच्छते यरोनुनासिकइ
 त्यादौत्वरूपग्रहणाभावस्तु परदुरपत्यमित्यादिवदिति बोध्यम् मन्दप्रयोजनमिति मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्री
 हिः एवंविधलोकप्रातिशाख्याद्यनभिज्ञं प्रतितत्प्रयोजनमित्यर्थः अत्र अत्रापि इति अत्रेत्तत्रापांलोपः स्यादिति
 भावः विधानेति इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानेनेत्यर्थः नेत्त्वमिति तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमविक
 लाभावान्नेत्यर्थः नन्वत्र अत्रादित इत्यत्रानेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे आदितश्चेतीदृ प्रतिषेधः फलम् नचलो
 पाभावे इति महासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञापिनेति वाच्यम् महासञ्ज्ञैवलोपसिद्धा तस्य लोप इत्यस्यैव्यर्थ्यपत्तेः इक्
 इत्यादौ ककारादिश्रवणनापत्तेरचेति चेन्न अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवेति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात्तदाहिमु
 त्वेवपविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः नचायमाकरोटेर्धातोरेव यव इत्यदोषात् प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञानविषयमित्यर्थः
 प्रतिज्ञाशब्दस्येति भावाऽन्तस्येत्यर्थः क्तिष्टेति शक्तिग्राहकव्याकरणासत्त्वाच्च तैवेव तदर्थवोधसमभवेत्तदक्षरा
 श्रयेण क्लेश इति भावः तदक्षराणां विनैवेति अत्र तदक्षराणां व्याख्यानं कुर्वतापि तत्र तदक्षराणां विना मडुक्तरित्येव व्याख्या
 तमेवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः अत्रोभयोर्विधाने विलाघनाद्भावे शक्तिः कर्मलिलक्षणा नुशासनमपिला

क्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम् लः कर्मणीत्यादीनामपि तथात्वापत्तेः तिङ्गकर्त्रादौ शक्तिरिति सिद्धान्तासङ्ग-
 त्यापत्तेः व्याकरणास्याभिपुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च टकारस्यापीति अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम्
 बाहुलकादिति भावघनतादर्शश्चाप्यजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः एकचत्वारिंशदिति एकस्मान्ङ-
 णवटाद्याभ्यां षत्त्रिभ्यएव कणमास्युः ज्ञेयो च योचतुर्भ्योरः पञ्चभ्यः शतौ षडभ्य इति तदुक्तेरिति भावः सौत्रेण
 त्वमिति यद्यपीतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिङ् मशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिङ् स्येति तत्र वासि-
 कोक्तेर्लिङ् स्यलौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः फलितार्थेति
 रूपदेनत्वोच्चारणकालसदृशत्वक्षणाया कालशब्देन समानाधिकरणा बहुव्रीहौ तत्फलतीति भावः वां काल इति तु न वि-
 ग्रहो व्यधिकरणत्वात्तदाह विग्रहत्विति काल इत्यत्र जात्याख्यायामेकवचनम् त्वोच्चारणकाल इति त्वोच्चारणकाल-
 सदृश इत्यर्थः सादृश्यमूलके कालयोरभेदाद्यवसाये तु यथाश्रुतमेव साधु किट्स्वरेति अतोदात्त इत्यर्थः जसः कृत्वा-
 दनुदात्तत्वम् एकादेशा उदात्तेनेत्यकार उदात्त इति भावः अनुदात्त इति किट्स्वरेणान्तोदात्तत्वे हते शेषनिघातेने-
 ति भावः अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमर्वाङ् इति अविवक्षितमित्यर्थ इति इदं च वक्ष्यमाणं प्रातिशाख्यं च
 त्वायां तच्छाखास्यैवेदिकोदाहरणविषयम् तन्नूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति अस्य यद्यपीत्यादि शेषनिघात इति अ-
 स्य तथापीति शेषः तेनोदीतौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति भावः जात्यवहेति पूर्वपदभूतवोत्तनूराचीरावयोरन्तौ जात्य-

वदित्यर्थः अतो न्यत्स्वरितं त्वारं जात्यमात्रक्षते पद इति लक्षितो जात्यः उदात्तस्वरित इव स्वरिता येन एकपदे स्थितः
 स्वरितो जात्य इति तदर्थः तेन तुल्यं तद्वदस्यान्त उदात्तशक्तिकर इत्यर्थः तथा वेति असंहितवदा संहितवदेत्यर्थः ।
 यद्येदीनामाद्युदात्तानामसंहितवदुत्तरानीत्युत्तरमस्य पाठार् असंहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वं संहितवदेत्य
 नेनार्हनुदात्तस्वरितकत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् तथेति लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः त्वत्तत्रोदा
 तायेक्षयेति श्लोके उदात्तादिति त्वत्तत्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तम् वाश
 वस्तुपादहरणे विबोधः अत्राहृत इति स्वरित इत्यर्थः त्वार इति त्वर एव त्वारः त्वार्येऽण स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववत्सर्ग
 इत्यर्थः लक्ष्यत इति तदुक्तभाष्ये ईहृत्त्वशब्दो ईमात्रायां रूढ इति हरिप्याह प्रमाणमेव क्रुत्वा दावनुपात्तं प्रती
 यत इति अनुपात्तमपि मात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं नत्स्यहेलाराज आह एवं च लोकेऽन्यशाखा कचदीर्घा
 दिष्वप्य ईमात्रे वोदात्तेति भावः मतान्तरेति प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः कथं
 चिदिति लक्षणे त्वं प्रापरमिदम् भाष्यतो रूढिशक्तेरिव प्रतीतेरिति भावः इत्युक्तेरिति नोदात्तस्वरितोदयनिषेधस्त
 उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायादिति भावः आस्यशब्दग्रहणेन कथं तदवयवतात्वादियग्रहणम
 त आह आस्ये भवमिति प्रशब्दवत्तादिति प्रकृष्टोयज्ञः प्रयत्नः प्रकर्षश्च वर्णोत्पन्नव्यवहितप्राकालिकत्वरूप
 इति भावः चकारेणेति अत्र यथानासिकायाः स्थानत्वं तथा न्यत्र निरूपितम् ननु तत्कालेति एषां शिक्षा युक्तार्था

तुवादकत्वेनात्रशास्त्रप्रवृत्त्यभावादितिभावः नासिद्धत्वादिति ततश्चगोधुः भानित्यादौघत्वजश्वानुनासिकेषुर्धर्तुषुभ
 प्रभावोनस्यात् नचातिदेशान्तरवदस्यापित्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः सपादसप्ताध्याप्यामपि पूर्वपरासिद्धापत्तेः म
 ध्येपाठस्यविप्रतिषेधसूत्रस्यचसामर्थ्याच्चयरोतुविनिगमनाविरहात्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरितिभावः तृतीयस्यप्र
 सङ्गादिति सिद्धे सिद्धत्वारोपात्तस्योदाहरणसम्यक्त्येवपरत्वात्त्राक्ष्यकार्यप्रवृत्तेरावश्यकतयापरत्वात्त्रैपादिकेकार्ये
 तेतत्राभावप्रतियोगित्वारोपेपिदेवदत्तहन्तहन्तन्यायेनस्थानिभूतरोरभावाद्दृष्टिचेत्यस्याप्राप्तिरितिभावः स्पष्टं चेदं
 प्रकृतसूत्रेऽचः परस्मिन्नित्यत्रषत्वतुकोरित्यत्रचभाष्ये तथाचेति शास्त्रस्यतद्बोधकार्यस्यचशास्त्रजननबेलायामसि
 द्धत्वाभावेरोरीत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः वाक्येतेति त्वयाविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तौ निमित्तस्यत्रैपादिकस्यशास्त्रजबोध
 विषयकार्यस्यशास्त्रस्यवा असिद्धतावक्तुमशक्या किन्तुलक्ष्येजातस्यतस्यप्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्यकार्यदृ
 ष्ट्या असिद्धत्वंवाच्यम् एवञ्चविप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरिसिद्धिरितिभावः नचममापिउपस्थितपूर्वपरपदयोः
 पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणायाशास्त्रएवकार्यासिद्धत्वमितिवाच्यम् लक्षणायांमानाभावात्कलाभा
 वाजौरवाच्च ननुमनोरथेदर्शनाभावरूपेभोपेऽभावारोपस्यदर्शनारोपरूपत्वेननदोषोभावाभावस्यप्रतियोगित्
 यत्वादित्यतआह अत्रत्यादि अदअत्रैवात्रदअत्रसूइत्यत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषयेउक्तन्यायाप्रवृत्तिरितिचेत्ते
 नशास्त्रासिद्धत्वमेवज्ञापयितुंशुक्तम् एवंशीभावात्पूर्वमदसोसेरितिमुत्वेदात्परैकाराभावेनैतदितिस्त्रमपिब्यर्थम्

सदत्रैवज्ञापकमस्तु नचतौसदित्यादिनिर्देशोर्देवदत्तहन्तहतन्यायो नित्यइतिवाच्यम् हतेदेवदत्ततद्वन्नरिहतेपिनो ननुप्रतिज्ञामात्रेण बोधा ननुप्रतिज्ञावधावत्तत्त्वं ननुनिर्दिश्यतेइति चेत्तत्रै तन्मात्रशरीरं निर्दिश्य ते हतं इति ।
 जीवनं हतत्वारोयेतुस्ततरां हन्तुमुद्यतस्य हननेतज्जीवनमस्त्येवेतिन्यायशरीरम् तावित्यादौवद्विहन्तुः पूर्वसबर्त्सदी र्घस्यहननोद्यतसजातीयंप्रसङ्गमात्रं नतुहननस्यानीयालक्ष्येप्रवृत्तिरिति नतत्रास्यन्यायस्यविषयइतितेनास्यानि त्यत्वबोधनासम्भवात् स्पष्टं चेदंत्वादियसर्वतिसूत्रेकैयटे प्रकृतेतुनिरधिष्ठानारोपासम्भवेनहननसजातीयंप्र योगेकार्यप्रवर्त्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्रविस्तरः परास्तइति विहितंकार्यमित्यध्याहारेगोरवाच्च किञ्च त्रिपादीस्य शास्त्रंतद्विधानेकरांनत्वधिकरां त्रिपाद्यांविद्यमानेनशास्त्रेणविहितंकार्यमिति व्याख्यानेत्वत्यन्तं क्लिष्टतेतिवो ध्यम् लोकप्रसिद्धेति त्रिभिश्चमध्यमेवर्गैरितिभाष्यपर्यालोचनयाकरवगद्यङः त्यादीनामप्यनादित्वमितिभावः उच्चारणइति पादमात्रिकोऽभावितिभावः लेखनेचेति अर्द्धवत्तद्व्यात्मकलिपित्वादितिभावः रत्नाविति रत्नलो ओ इतिस्थिते रत्नकइतिप्रकृतिभावेनदीर्घाभावेगुणोपलि चरत्नावित्यस्यसिद्धिः उश्चउल्चश्चरत्नोरितिपाठः रत्नोरि तिपाठेआगन्तुनाकारेण निर्देशाइतिबोध्यम् तयोर्वर्त्सयोरिति पूरणगुणेतिनिषेधस्तुषष्ठीसमासस्यनतुर्कर्म धारयस्य बहुलग्रहणेनतदभावस्तुभाष्योदाहृतविषयएव नान्यत्रेतिभावः प्रथमान्तेनेति प्रथमोपस्थितत्वा दितिभावः अयंपक्षोनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेभाष्येध्वनितः परिनिष्ठेति अत्रचेकविभक्तिचापूर्वनिपातइ तिज्ञापकम् अन्यथा मालामतिक्रान्तइतिविग्रहेअतिपदस्यापिनियतविभक्तित्वेनैकविभक्तीत्यस्यव्यावर्त्तात्ताभः ननुवर्त्तेशब्दस्यगुणत्वात्तत्रैववर्त्ततेत्यत्रपूरणगुणेतिनिषेधः किमिति नतत्र यत्ते पूरणेति ४ तत्र भयश्चाकथंविग्रहइतिवाच्यं तत्रोच्चारणेपञ्चमा ननेति ३

ननुप्रतिज्ञामात्रेण बोधा ननुप्रतिज्ञावधावत्तत्त्वं ननुनिर्दिश्यतेइति चेत्तत्रै तन्मात्रशरीरं निर्दिश्य ते हतं इति ।
 ति ४

लोस्तयोवर्त्सयोश्च ननुवर्त्तेशब्दस्यगुणत्वात्तत्रैववर्त्ततेत्यत्रपूरणगुणेतिनिषेधः किमिति नतत्र यत्ते पूरणेति ४ तत्र भयश्चाकथंविग्रहइतिवाच्यं तत्रोच्चारणेपञ्चमा ननेति ३

यद्विर्त्तस्यात्ताभोधा

एकस्यानियतविभक्तित्वेहितधारणायैकविभक्तीतिसार्थकम् परिनिष्ठितविभक्त्यासमासेत्वतिक्रान्तमतिक्रान्तनेत्या
 दिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव अतएवं तत्सुख्येतुल्यार्थतिसूत्रे भाष्ये परमेकारके परमेण कारके रोगा
 दावतिप्रसङ्गः माशङ्क्यप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः अत्र चेति सूत्रस्यार्थः प्रश्लेषे आकारप्रश्ले
 षे निर्देशाल्लिङ्गमित्यन्वयः निर्देशो नाकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेष एव
 तात्पर्यकथनं लघीय इति भावः व्याख्यानादिति एवं व्याख्याने मानन्तु प्रयत्नभेदेन नाभ्युत्थावित्येतत्प्रत्याख्यान
 परं भाष्यं तद्धनयन् वक्ष्यति सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितमिति शीतलशब्द इति शास्त्रेकारे परे दधीति इकारस्य शा
 कारे परे चेत्यर्थः न च शीङ् शाकारोच्चारणे न तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम् शीतलशब्दे शीङ् भावात् कि
 न्तु श्याधातोः क्ते इव मूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इति सम्प्रसारणे श्याः स्पर्श इत्युक्तेर्नत्वाभावे निष्पन्नात् शीतलशब्दात् सि
 ध्यादित्यात्मनि चि शीतलशब्द इत्यदोषात् शीतलशब्दो हि सिध्यादिषु गणारत्नेव तौ च पश्यते किञ्च तेनार्धवचनक
 ल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः अत्र चेति ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः अत्र च उर्द्वदिति सूत्रेण
 रत्वं मानम् तद्विचुरादित्यन्तात्कृतधातोर्लृङ्ग्रचीकृतदित्यत्र दीर्घञ्कारस्य स्थाने रुस्त्व एव यथा स्यादित्यर्थम्
 पूर्वोणाच्चाण्यहणोत्तद्देशेन विधेयेन च ऋकारेणानन्तरत्वाद्भिन्नकालाग्रहणनतस्य स्थानित्वं न चादेशत्वं प्रसक्त
 मिति व्यर्थं न तस्यात् न च तपरसूत्रेण लृकारग्रहणार्थं न तस्यानेतरतमपरिभाषया ऋकारस्य स्थाने तस्य वारणेन तत्

हणेन फलाभावात् नचैव भ्रापितेपि भाव्यमानत्वात्सर्वस्य ग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्येन परत्वाभावे आदेशान्तर
 निवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञा नार्थतया पूर्वबोधत्वाभावेनाविधेयत्वात् कृतेतुतपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्य
 देतत् अनिष्यत्तेरिति वत्सो नामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्यभ्रातुत्तरमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला
 सर्वस्य सभ्रातुत्तरकालमणुदित्ति एतेन समुदितेनान्यत्र सर्वस्य नां ग्रहणमिति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्य
 र्थः अयमभावः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाङ्गुलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्मितीतद्विषयपरिहारे
 एतत्सर्वस्य पदबोधनिश्चयेऽणुदित्तिनेन तावताङ्गुलाङ्गबोधनीयमन्यथाबाधकसम्भावनाया तुल्यास्य स
 त्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः नचैतद्वाक्यार्थबोधतः प्राकृतनिश्चय इति यत्तु
 निषेधवाक्यार्थबोधात् पूर्वनिषेधेर्वाक्यार्थबोध एवनेति तन्न पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावान्निषे
 धस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेपिविधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च समाप्तिरत्र पतति इति
 सर्वस्याप्येकयापुत्पादवारणेनापाद्यमाने र्थन्यायानादरादेव मुक्तम् भाव्यस्थितमिति अनेनाकारप्रश्लेषे मानं
 दर्शितम् सादृश्यञ्चेति बाधातौ वासादृश्यञ्च प्रयोगभेदेन बोध्यम् आतोधातोरिति स्यादिति नचस्मर्यनिमि
 त्तिकटायोवहिरङ्गसिद्धत्वम् नाजानन्तर्प्य इति निषेधात् ततोपि बहिर्भूतसङ्ख्यानिमित्तिक विभक्तिनिमि
 त्तकभसभ्रानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वाच्च अर्थनिमित्तकवहिरङ्गत्वस्याभावाच्च नाप्ययं तात्त्विकः ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौक्तलिधातुषु सकारजशकारश्चेर्षाहर्जस्तवर्गुजरत्यभिपुक्तोक्तेर्वादिषुलाक्ष
 लिकाणामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः आतोधातोरित्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यते इति वक्तुम्
 शक्यं पशुष इत्यसिद्धापत्तेः पशुंसनोतीति विदुनोरित्यात्वम् आतोनाप इति वार्तिकमते तु विकल्पार्थकं निपात
 वाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्स्वभावे पदत्वाना पत्तिर्दोषः क्रियात्वं चासाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम्
 साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षा नुत्थापकतावच्छेदकत्वे जात्यं विकल्पस्य क्रियात्वं साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षा
 भास्येवेति बोध्यम् कापीद्वैचित् पञ्चति भवति धावति पश्येत्यादौ दोषात् तस्मात्साध्यत्वं चोत्पाद्यत्वं मेव हि हित्ति
 त्यादि एषां क्रियासमानाधिकरणत्वात् हि हित्ति घनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः एषामव्ययेषु पाठस्तत्र
 प्रातिकल्पकजन्यः स्यात् एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद् धातुत्वाभाव इत्यपास्तम् नन्वेषां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन
 न क्रियावाचकत्वमत आह शिष्य इति कालोपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिस्तस्य च धातुत्वे आदेच उपदे
 श इत्यात्वं स्यात् तच्च नैमित्तिकं धातुत्वं निमित्तकं चेति स्पष्टमेव अत्र प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्विधातिङ् न स्यत्पदे
 शाभावात्तात्त्विकप्रसक्तिरित्याहुः ननु पाठे तत्र सूत्रे धातुग्रहणसम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति न तद्धातुत्वनिमित्तकम् किञ्च
 अशितीति प्रसज्य प्रतिषेधे विशिरत्यरत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्तात्विकप्रसक्तिः अपि च वासादृश्यमन्या नमिहि
 तक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह चेति सूत्रशेषभाष्योक्ते घ्राणवपतिवहपत्यादिषु धातुत्वेषां विषयतया

साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमे
 वेत्यन्यत्र वित्तर इति हिः ५

पदि ६

यावत्सिद्धमसिद्धमस्वासा
 धत्वेनाभिधीयते आश्रित
 क्रमत्वात्तात्क्रियेत
 निधीयत इति मन्मद
 तत्रेचि क्रियालक्षणम् ४

ननु येषां हेतुह्वात्तदर्थस्य क्रियात्वमित्याशयस्तर्हि हि हित्ति तादीनामव्ययेषु पाठः केनैव प्रयोजनाय प्रातिपदिकत्वाभावादिति चेन्न ज्ञाह एषामिति
 न केवलमकजर्थपाठः किन्तु प्राचीनमतनिराकरणार्थमपीति ध्वनयन्नाह एतेनेति ६

साधुत्वापत्तिरिति तद्वाच्यतेतदिति भावः उद्विक्तारणेनेति इदमुपलक्षणान्तत्प्रकृतिक चानुवादेनाङ्गि धानेन
 सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् जुचश्चक्रमेत्यत्र पठितजोर्जपजनेत्यत्र पठितपसः रूतिप्रभृतीनां
 चकेषाञ्चिद्वात्तधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद्वाध्यम् एतैश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य भ्रंशो नुमीयत इति भावः मैत्रे
 याद्यन्यसम्मतं समाधिमाह बहुलमिति सम्यगर्थ इति न च लुब्धमपि न यन्ति पशं मन्यमाना इति निरुक्ते पशुमिति
 सानुस्वारपाठात्तत्र पश्चिद्वतिलुप्तविभक्तिकं सत्त्ववाचीति वाच्यम् लो धमित्यनवगतमिति तज्ज्ञाष्योत्पातमात्रनि
 र्णायके निरुक्ते पशुशब्दांशोऽन्यथा पाठे मानाभावात् स्पष्टं चेदं प्रकृतसत्त्वे हरदत्तग्रन्थे दृष्टा धातौ माधवग्रन्थे
 चेति दिक् वामनोप्येवमिति तत्र हि दुस्मान्त इति तेनोक्तम् ॥ ६६ ॥ इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ० दीक्षित हरिविरचिते म
 नोरमा व्याख्याने ॥ ६६ ॥ योजनयेति पद्यपितदनुवत्यैव सिद्धे स्वामर्षाव्यव्यापाराश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थ
 स्तथापि मन्दबुद्धि साधारणेन स्फुटत्वाद्यैवमेवोक्तम् स इति अत्र नेव स्यादिति भावः इममिति अत्रेकारस्यैव
 स्यान्नत्वन्नन्त्यस्येति भावः सोर्लुगिति अतएव दीर्घोऽनेति भावः तच्चेति इक इति पदञ्चेत्यर्थः अनेनात्र स
 त्रेपदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति अचोऽङ्गिति लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रोता च पदार्थादि
 घटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्यानिकत्वेनोपस्थितस्यापीकपदस्य वाक्यार्थानन्वयः सार्वधातुकेत्यादौ तु तदु
 पस्थितिं विना स्यान्वाकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एवनेति विशेषः एवञ्च पदश्रुतिनिमित्तेषां पदैकवाक्यतया

न्वयवत्यऽन्तरङ्ग स्यान्नघञीत्वनिर्मेयेऽपस्थितालो न्यपरिभाषाया अर्थान्यस्यगुणव्यावृत्तयेवाकोकवधस्तथाचय
 इतिवहिरङ्गासातदाह इगन्ताङ्गस्येत्यादि मिदिनज्योरवयवस्येति एवंचस्यानघञीत्वाभावनिर्मेयेनालो न्यस्येत्य
 स्यप्रवृत्तिरेवनेतिभावेः नियमार्थमिदमिति तत्तद्धिधायकैर्विहितयोर्गुणवद्ध्योरलो न्यस्येतिवदिदमपिस्थानिनि
 यमार्थमितितदाशयः तत्सर्वभाष्येति द्वयोर्नियमयोस्मात्सर्वधातुकेत्यादावविरोधेनेकस्यपस्यान्यस्येत्यर्थोवाच्यः
 अन्यस्येकइतिवा उभयपथापिद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्वात्तच्छेषपक्षेपर्यवसानम् स अलो न्यस्येतिनियमः
 शेषोविशेषणमस्येति तदर्थः तस्यालो न्यस्याप्यंविशेषणमितिवा एवञ्चमिदेर्गुणइत्यादोपरस्परविरोधादनयो
 स्यागेसर्वादेशगुणापत्त्यातद्विरोधइतिभावस्तदाह तच्छेषपक्षमिति इषरणोद्धारत्विति मिदेरित्यत्रमिदइमिर्
 दिस्तस्येतिव्याख्यानान्नदोषः पुगन्तेत्यत्रपुक्पन्तो लघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाव्योक्तइषरणोद्धारत्वित्यर्थः न
 चयापयतिक्षमापयतीत्यादौदोषः गुणेरुतेवद्ध्यारूपसिद्धेः अतएवसमयाच्चयापनायामितिनिर्देशः सङ्गच्छतेत
 दाह कोस्तमेत्यष्टीकृतइति नन्वेवंतर्हि किमर्थम्याचाम्यक्षउपेक्षितइतिचेच्छृणु लघूपधांशोइकपरिभाषानुप
 स्थितावनिग्लक्षणत्वाद्विन्नमित्यादौगुणनिषेधानापत्तिमियासउपेक्षितइति क्रोः किञ्चस्यानिग्लक्षणत्वेपिगुणनिषे
 धप्रवृत्तिज्ञापकत्वाच्चयरोतुतस्यपदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमितिदिक् इत्यादौविति आदिनाभूलान्तल
 क्षणोनुम् इदितोनुमित्यादिच अचोऽसम्भवादिति नुमोमित्यनुज्ञानानीत्यादौचरितार्थमितिमुचादावन्त्यस्येवत्या

इति भाष्यः

ल० श० १०

दीर्घः सिद्ध इति तच्छब्देन यस्य विहितस्य समुदायः परामृश्यत इति भावः यद्यपि तस्यान्याच इति व्याख्याने विभक्तिस्तथा दो
 तास्य वयवे लोलधूपधाज्ञावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य दीर्घो वेदीयमिति निषेधार्थेण लोक व्यवहारेण चावयवावयव
 स्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषस्तथापि तथानव्याख्यातं पञ्चारत्नीनीत्यादौ पदस्य विभक्त्या व्याख्याने उत्तरपद
 स्यापि नाम्नत्वापत्ताविगतेति स्वरानापत्तेरिति स्पष्टभाष्यादौ त्रपुणीत्युपलक्षणम् तातापिण्डानामिति नलोपसि
 डेस्तानितानीत्यर्थे शेषे नदीतीति शेषे लोपे तदुदाहरणम् स्थानेनेति स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः तन्निरूपितः सम्बन्धः
 षष्ठ्यर्थो न तु तद्रूपसम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति एवमिति अधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यम् गुण
 प्रमाणेति प्रमाणस्य ह्यस्वत्वादेर्गुणत्वेपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः गुणशब्देन नोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममा
 त्रं तेनानन्यार्थमेवेतयो रानन्यार्थमित्यादि स्थानेन नरतमसत्रैस्य भाष्येणानविरोधः अन्तरतमाभाव एव गुणवि
 धौ रूकाराकारयोः सादृश्यमिति तदर्थः बाह्यानां विवारादीनां साक्षाद्वृत्तित्वेप्यौपचारिकं गुणत्वमबोध्यम् अनु
 करणमिति अचीत्यादिसप्रम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्वस्वरूपपरं व्याख्यानात् बहुलस्य संका
 रानुरोधाच्च सप्रमीतुसप्रम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तद्बोधार्थस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सामानाधि
 करणाय चेति भावः शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम् दिशिस्त्वारणेति अतएव जनपदे लुवि
 त्यादौ न दोषः न ह्यर्थउच्चारितो नादिशब्दस्य निरन्तर इति भावः अचिपतित्युक्त इति अचिउपश्लिष्टस्य पतित्युक्त
 तादौ न दोषः न ह्यर्थउच्चारितो नादिशब्दस्य निरन्तर इति भावः अचिपतित्युक्त इति अचिउपश्लिष्टस्य पतित्युक्त

स्य व्रीकृतीः ल्य न
 योगेति क्वत्र ल्यमा
 ल्ये सप्तम्यलोपोनि
 पातनात् तृतीयाया
 वा ह्ये ल्यो न न योगो
 अस्या इति नियमाथो
 यमोरभरति

ननु स्थानार्थगुणप्र
 माणा कृतं तत्र त्रिविध
 मा नाना तत्र गुण
 प्रमाणयोः कस्य च
 यगुक्तिः कस्य च
 देः प्रमाणस्यापि गु
 णत्वादेवेत्यत आह
 प्रमाणत्वेति गोव
 लीवर्दन्यायो प्रमा
 नावो बलीवर्दुश्च
 आनया इत्यत्र गो
 शब्दस्य साधारणत्वाद्बलीवर्दशब्दस्य केवलवत्तिष्ठत्यमव्याचकत्वात् पृथगुक्तिः

ननु स्थानवार्ता इ
 त्रिषष्टी विशेषतो
 एत्वं कुत इत्यत आह
 एत्वं निति बहुव्रीहि
 रपि समा नाधिकर
 णो भवति अत्र व्य
 धिकरणो वि एत्वं
 नमिव अतो निपात
 नादेवेत्यनिवार्यः

ननु तस्मिन्निति निर्दिष्टे तच्छब्द निर्देशस्य को निप्राय इत्यत्र अचितीति ४ इकोपलचीत्यादिति ५ अचितीत्यादयो तुल्यस्यालेख्यसंका
 चिदत्र त्यादिप्रयोगनिषेधार्थं सम्यक् बोधार्थेन दत्तं ६ अचितीत्यादयो तुल्यस्यालेख्यसंका
 लस्य वहितत्वा

इदं संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् कलितेति सप्रम्यनार्थे व्यवहितेऽष्टान्नार्थोऽप्यवहित एवेत्यर्थः न स त्रितमि
 ति स्वरूपमित्यतः प्रागिति शेषः तत्रादेरिति पृथक् वाक्यम् तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्त्तते स्यान्नष्टी चेयम् पञ्चमी
 ति निर्देशेन यत्कार्यं ननु उत्तरसम्बन्धि उत्तरस्य स्याने विधीयमान आदेर्वोधमिति वाक्यार्थे द्वयम् वाक्यभेदत्वा
 मर्ष्याच्चादेरित्यंशमिना विकृतिदंशान्तरप्रवृत्तिः आदेरित्यंशस्तनुवर्त्तते नतरस्येत्यस्यावस्थापरत्वबोधकश
 देन यत्र विधानं न तत्रैवेति नित्यं डित इत्यादौ न प्रवर्त्तत इति भावः वक्ष्यतीति न चानेकालित्यतः पूर्वमेव तस्मिन्नि
 ति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति त्रिसूत्रं कुतो न पठितमिति वाच्यम् आदेरित्यंशोऽष्टी स्यान् इत्यस्यासम्ब
 धेऽप्राज्ञसेरक्तगित्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः सम्बन्धमध्ये तस्मिन्निति तस्मादित्यत योरपि तत्सम्बन्धे तयोरप्या
 गमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् गतालो रिवेति आदेशानां प्रत्ययाधिकारे षाठेपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्य
 यत्वज्ञानेनोपदेशेण कारे इत्या प्रवृत्तेस्तु उत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इत्थेऽपि अनेकालत्वाक्षतेरिति भावः प्रवर्त्तत ए
 वेति उपपादितमेतत् शब्दान्तरात्प्येति यद्यपि सम्बन्धितया पूर्वप्रवृत्तिस्तद्यपि समन्वितयेव पुनः प्रवृत्तौ
 कृता ह तत्र सङ्गित्वमसिद्धमिति भावः कृता ह तेति व्यक्तिविशेषानामप्रयत्नेनेत्यर्थः वृद्धौ त्वत्त्वज्ञावेत्यस्य
 त्वत्रनप्राप्तिः साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव वृद्धादीनां तत्र ग्रहणात् नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिके पूर्ववि
 प्रतिषेधाप्रयत्ने फलाभावाच्चेति दिक् अन्तरङ्गत्वादिति भाष्ये त्वयच्प्रत्ययान्तरं न तु तपादेशः उभयीत्यत्र डी

एतुमात्रजितिप्रत्याहातश्रयणेनसाधितः एवञ्चोभयशब्देविकल्पस्यप्राप्तिरेवनेत्युक्तम् अन्तरङ्गस्यबलवत्त्व
 ज्ञापकमन्यत्रप्रयञ्चितम् बाध्यतएवेति निरवकाशत्वस्यबलवत्त्वबीजस्याभावात् तेनेति एवमित्यन्तरङ्ग
 वहिरङ्गयोर्गुणस्यप्राप्तावेवेतिभावः नकुर्वन्तीत्यर्थ इति यदितुसेदुषश्यादौपदावधिकेऽन्वाख्यानैसदृशस्यसिति
 स्थिते इदमप्रसारणयोः प्राप्तौप्रतिपदिविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वसम्प्रसारणेबलादित्वाभावादितः प्रा
 प्तिरेवन लक्ष्यानुरोधाच्चात्रपदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते तदैवापरिभाषानिष्पत्तेतिबोधम्
 अतएवभाष्येनकापिवावहतेत्यन्यत्रविस्तरेणनिरूपितम् ॥ इतिपरिभाषाप्रकरणम् ॥ ५० ॥
 ननुव्यक्तिपक्षेऽकपदोपस्थाप्ये कारादिभिर्ग्रहणकशास्त्रवला दीर्घादिग्रहणंनस्यात् उच्चारितः शब्दएवार्थप्र
 त्यायकोनानुच्चारितइत्यणुदित्सत्रेभाष्योक्तेः नचोच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वेरहसिपुस्तकमौक्षमालास्यबोधानाय
 निरितिवाच्यम् तत्रापिपुस्तकद्रष्टुः स्वीयसूक्ष्मोच्चारणसत्त्वादित्यत आह प्रत्याहारग्रहणेति एतेनदीर्घे
 कारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेनइकारादिभिर्बोधेवितेषामिकपदावत्त्वानुपस्थितत्वेनतउत्तरप्रत्ययार्थे नचयाप
 न्निरितिपास्तम् वन्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च नन्वणुदित्सत्रंमर्थम् नचप्रत्याहारणामाद्यवर्त्तेषु
 चरितार्थम् अन्यसबर्त्तानामिवतसबर्त्तानामपिलक्षणायेवग्रहणसिद्धेः नचास्यञ्चावित्यादौचारितार्थम्
 व्यक्तिपक्षेऽस्यप्रहाहारस्त्रस्यतोभेदेनाल्लाभावादितिस्पष्टमणुदित्सत्रेभाष्यइतिचेन्न लक्ष्यतावच्छेदक
 व्यक्तितातिभेदेनपक्षस्यद्वैविध्येप्रयत्नोपास्यतत्पक्षेपक्षएवोचित इत्याशयेनशङ्कते नान्विति
 व्यक्तिपक्षोपस्था अइउतोत्यादित्सत्रंनचतत्पक्षेवचोच्चारितस्योकारः नान्वितिप्रयत्नोपास्यतत्पक्षेपक्षएवोचित इत्याशयेनशङ्कते नान्विति

शब्दकोक्तमविवक्षिते

उच्चारणस्यलक्ष
क्षमभेदेनद्वैविध्यमिति
बोधम्

अकृतवत्ताः पालि
नीया इत्युच्यते

अणुदेतसवर्गत्वे
 त्रिग्रहाकशास्त्रत
 दलात्तदीर्घादिग्र
 हणंतेनस्यात् किन्त
 त्रप्रमाणा उच्चारित
 इति ननु कथंरहसि
 मुक्ताकेक्षणेवबोध
 इत्यत्राह शंका
 स्यान्नदीर्घकवन्ति
 येषहेतुर्न नचेति

तद्विषयत्रय-
भागास्वादि इति
भावः ३

अतएवमाख्यकृता
अप्रत्ययइतिअप्र
त्ययादेशादिरुक्मि
मितइतिवक्तव्यमि
त्युक्तमअणुदित
सेनएव२
न५
भाष्यमानोऽणुन
वर्तमानगलाति
तिअणुदिद्वयेत्य
दमितेभावः ५
वयासंख्यावर्तने
इति२
शशोर्मापिदुःख
दमितित्वावेनयसं
सख्यस्यव्यक्तिपक्षे
श्रुतिमादितत्त्वतेशो
विदुःसहइतिनक्त
णुनएवेति
कृतांजश

परणकारेणे ति शेषः
परणकारेण तत्त
रुत यलोपि शेषः
त्यमिति भावः ७

三

एवं सहेतुकं लक्षणं भावं प्रदर्शयति तमुच्चावयति एवञ्चेति भवतु नाम तत्र जातिपक्षे त्रुत्तु व्यक्तिपक्षे एवेति एवञ्चेति न च किंलक्षणं लक्षितं
 तत्र वाच्यमित्याशये नोच्यते अर्द्धेति सर्वत्र व्यक्तिपक्षे एव वा हेतुजातिपक्षे एव एकत्र जातिपक्षे गृहीते परत्र व्यक्तिपक्षे ग्रहणं मर्द्धं जरतीयन्यप्यशक्यं
 द्विरनादृतत्वात् ननु जातिपक्षे हीकारो किं मानं तत्रार्द्धं जरतीयन्यायानादरण पूर्वकं भाष्यमेव मानमिति वदति अतएवेति

मनुचि २

ल० १०१०

१२

जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा एवञ्चादुत्तरादुत्तरावपि जातिनिर्देशोच्यते अर्द्धं जरतीयस्यानोचितत्वात्
 अतएवाणुदित्सूत्रभाष्ये प्रत्याहारेष्वप्यत्रावित्यादौ चोक्तमनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेव हतम् यथा
 सङ्ख्यसूत्रञ्च व्यक्ति साम्य इव धर्म साम्येऽपि प्रवर्तते स्यतासील लुटोरित्यादौ यथा नाप्यत्र पक्षेऽस्कारादौ
 लृकाराद्यापत्तिः लृत्वादिजातेर्द्धकारादावभावात् न च जातिपक्षेऽणुदित्सूत्रेऽणग्रहणप्रत्याख्यानोऽप्य
 सर्गादतीत्यादौ ऋकारेण लृकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्यानेन लृवर्त्मस्य ऋवदिति देशाल्लृकारेरेकापत्तिरिति
 वाच्यम् कूप्ताशित्वाद्यन्तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात् तत्पक्षेऽणग्रहणप्रत्याख्यानेऽप्यप्रत्यय इत्यं
 शो वाक्पक्षे न विधीयमानेन जातिग्रहणप्राप्तसर्वर्त्मग्रहणनिषेधकत्तपरस्त्रवदित्यदादीनामइत्यादौ
 न दोषः एवञ्चात्र यत्पदेन जात्याश्रयणेनाविनसर्वर्त्मबोधनमिति स्वोक्तसित्यादौ अनुनासिकत्वापि नि
 रनुनासिक एव अतएव ख्यानेन तत्र तमसूत्रे भाष्येऽस्यतदुदाहरणत्वमाशङ्क्य यथा सङ्ख्यमित्यनेनाविसिद्धमि
 त्युक्तम् तेनात्र तयोः कलाविशेष उक्तः उभे इति सूत्रेन गानाम्प्रमाद एव न च भ्रूलोदिषु भ्रूकारादिभीरूप
 सादृश्येन चलक्षणापेव सर्वजकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम् अगादिष्वपि किञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनां
 मपि ग्रहणोपपत्तेः लृत्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशानामीषसादृश्येनाविलक्षणायाग्रहणमित्यर्थज्ञापकतया युक्त
 त्वात् तदप्युक्तमइत्तरासूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वासिद्धमिति अणुदित्सूत्रेऽणग्रहणानुप्रत्याहारवर्त्मसु

१२

लकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्यहारसूत्रस्योपमितिप्रत्यभिज्ञासत्त्वाउपायान्तरमाचार्याः कृताननिवर्तनेइतिन्यायादि
 दमेवाभिप्रेत्यतत्रत्यमार्गग्रहणाम्प्रत्याख्यातभाष्येइत्याहुरितिदिक् क्लिश्यन्तइति अनचीत्यनुवर्त्यपर्युदास
 परतयाहलिपरएवनित्यनिषेधइतिव्याख्यानेनेतिभावः विकल्पउक्तइति एवञ्चसर्वत्रशाकल्पस्येतिवदिदमपि
 प्रपञ्चार्यमितिभावः असतीति यत्तुनादिनीत्यादौवृत्तावनचीतिप्राप्तिमुद्राव्यत्रिप्रभृतिषुसर्वत्रेत्यनयोःप्रा
 प्तिमनुद्राव्यपुनर्दीर्घादित्यत्ररनचीतिप्राप्तिरुद्राविताहरदत्तेनतस्यापमाशयः निषेधविकल्पेप्राप्नुद्रावन
 मावश्यकमितिजन विकल्पेपिनिषेधप्रकरणानुलोखस्यावश्यकत्वेनप्राप्नुद्रावनस्यावश्यकत्वान्मध्येन
 ओऽसम्बन्धोमण्डूकानुवृत्तिरग्रेइत्यत्रमानाभावाच्च सर्वत्रेतिसूत्रस्यद्वित्यमात्रनिषेधकतेतिबोधयितुंतदनु
 लोखाच्च त्रिप्रभृतिष्वित्येतद्विषयेनकारणकारयोर्द्विवचनाभावइतिमिश्रग्रन्थेनप्राप्नुलोखस्यरुतप्रायत्वाच्च।
 वृत्तिहरदत्तयोर्नादिन्याशरोचीत्यनयोःप्राप्नुलोखस्यबहुषुपुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेतिदिक् चङःउदीनामिति आदि
 नाचिरानकेवलं च्वादेशानामेवासङ्ग्रहइत्याह क्तादेशस्येति तदभावेहिअवादिषातामित्यत्रेतानस्यात् क्तादेः।
 कादीनामित्वंनस्यात् शानचशस्यचतनस्यात् माहिनादर्शदित्यादौअडि. गुलोनस्यादितिभावः ननुसिजादी
 नाम्प्रत्ययाधिकारेपाठाच्छ्रमवत्प्रत्ययत्वमस्तीतिनस्यानिवत्त्वोपयोगः नचतेषांप्रत्ययत्वेपिचिद्विधानंबर्थ
 मन्त्रेघसेतिसूत्रेचङःइ. सिचामितित्रयाणांगौरवापत्तेः सिचोलुगितितद्विषयेआदिः सिचइतिसंचरापत्तिश्चेति
 भाष्यकैपटयोःस्पष्टमित्यरुचेराह चेति तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्यइटोऽसङ्ग्रहइत्यर्थः इदमुपलक्ष

तामवयस्यपदात्ययग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इत्यपि बोध्यम् **अवयस्येति** अतत्त्वस्यैव दोषमिति भावः नन्वव-
 यस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्त्या कथं तेनावयसङ्ग्रहोऽत आह पदेति पदत्वञ्च ततः
 परस्य निघातार्थमावश्यकमप्रत्ययलक्षणो न स वन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः सिद्धत्वाच्चेति अतएवात्र तु क न च
 सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन प्रसक्त्या इत्यस्य स्थाने प्रकृत्य इत्यादेशो तस्यावयवत्वसिद्धिरिति वक्ष्यामि इति वाच्य-
 म् अर्थवत्स्येव स्थानि वत्त्वमिति तत्तात्पर्येण तत्कोप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्यान्यादेशाभावकल्पने मानाभावादिति दिक्
अनन्विधाविति किमिति विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः एतत्त्वमिति न च सकारेत्त्वतोऽभिन्नसत्त्वा-
 दङ्गमिन्नव्यावायेनेति त्रिवेधात्कथं तत्त्वप्राप्तिरिति वाच्यम् अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाच्च यधर्मे प्रयुक्तका-
 र्याभावस्यातिदेशाच्च भावसिद्धत्वात् इदञ्चासिद्धवत्सत्त्वे कैयटे स्पष्टम् **धुकाम** इति यद्यपि वत्त्वं हलत्वाद्यपेक्ष-
 या विशिष्टधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपश्रुते वकारवडुकार इति वाक्ये उपात्ते धर्मापेक्षयानतत्त्वम् सत्त्वं कृत्वा प्रस्था-
 न्यादेशाभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपपन्न इति भावः कश्चिदिति यद्यपीदं रूपमुत्वे गुणोवादेशोपाधिकलोपे-
 न सिध्यति तथापि यक्षेकविष्ट इति स्थितं कथिष्ट इति चेत्प्यते इति भावः स्थान्यवयव एवेति उपलक्षणात्मेतत्
 स्थानिरूपोपीति बोध्यम् अतएवादिशि न्यत्याश्रीयमातो प्रतिषेध इति भाष्ये उक्तम् न तु स्थान्यवयव इति ।
 अतः प्रत्ययत्वं स्थानि वत्त्वेन भवत्येवेति भावः अग्रहीदित्यादौ ग्रहो लिटीत्यनेनेट एव दीर्घविधानानानान्वयेतस्य
 स्थानिनेति तद्वृत्तीदृत्वाच्च यस्य सिद्धान्तोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम् यथा कथञ्चिदिति व्याख्यानादिति भावः इष

अङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये इति शेषः एतदसिद्धौ वद्व्यपितेत्यर्थः विसरस्त्वन्पत्रद्रष्टव्यः अनेन तु वाच्येत इति स्थानि निसति
 यन्वदति तदा देशे विभवति तत्र यन्मभवति तदा देशोऽपि न भवतीत्यर्थात् अजादेशो न च कार्यं लभते न लभते चेति वा
 न्योऽर्थः तत्रोपपत्तिमाह शाब्देति पूर्वसूत्रे स्थानि वत्सदस्य तद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्य होमपार्थक्यत्वात्
 दाश्रयणमिति भावः यलोपदीर्घादिति यलोपदीर्घावादीयेषामित्यर्थः यलोपादयो दीर्घादपश्चेति वावत् तेन च
 रादीनामपि सङ्ग्रहः यलोपादीन्येव सिद्धे एव मुक्तिर्बैचित्र्याय न हि यलोपादिविषये भावातिदेश प्रसक्तिरिति भावः
 न वृद्धिरिति अत उपधाया बद्धिर्नेत्यर्थः किल गुणाधात्वेति निषेधस्तु उपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रे
 ति भाष्ये स्पष्टम् आवादेशाच्चतेरिति यत्नः स्थानिवत्त्वेनाच्छादित्येति भावः स्थानिवत्त्वादिति तिलोपस्य टिलोप
 स्य पूर्वत्वञ्चात्रेव वहिता व्यवहितसाधारणम् स्वरे निषेधात् अतो यत्न निमित्ताकारायेक्षयाप्येकारस्य पूर्वत्वमस्ती
 तितत्पक्षे व्ययन्दोष इति भावः आदेशो नापहारात्कथं स्थानिनो रवधित्वमित्यत आह उपलक्षणमिति अन्तशब्दस्य
 चरमावयववाचित्वं विधि शब्दो भावसाधनः कर्मण्यष्टासमासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्येव मन्वाख्याने फलमा
 ह वक्ष्यामिति विजिति विपित्त्वादिभ्योऽपि भावः स्थानिवत्त्वादिति तिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः नन्व
 स्यपदत्वाभावात्कुतो सिद्धिरत आह स्ववत्त्वादिति अन्तर्वर्त्तिस्त्विति नित्तकपदत्वस्यैकदेशा विवृतन्यायेन वान्ते पिस
 त्वमिति भावः प्रत्ययलक्षणमिति स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तकार्यमित्यर्थः वत्साश्रयत्वादिति लाविष्ट वदित्य

नेनयच्चिमितिशास्त्रस्येवातिदेशस्तत्रवर्त्ताश्रयम् एवञ्चास्यानिवृत्तस्याप्रसक्तिः कार्यातिदेशेपियनिमित्तवैक-
 ल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तित्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्त्ताश्रयत्वादातिः प्रत्यय-
 लक्षणसूत्रन्तुभाष्यहताप्रत्ययस्ययत्रासाधारणरूपमाश्रीयते तत्रैवप्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेनस्या-
 पितं नत्वप्राधान्येनालाश्रयणोविध्वर्त्यमितिभावः नचाचः परस्मिन्नितिलोपस्यस्यानिवृत्तेनभत्वंयुलभ-
 मितिवाच्यम् तिलोपस्येवदिलोपस्योपिस्यानिवृत्त्वापत्तौवान्तेभर्त्वेस्यदुर्लभत्वेनतत्रपदत्वानिवृत्तेः प्रकल्प्य-
 चापवादविषयमितिन्यायेननिषेधविषयेतत्प्रतिबन्धापस्यानिवृत्त्वाप्रवृत्तेश्च हरदत्तादिमतेइत्यनेनाहचि-
 र्बोधितातद्दीजन्त्वयम्यक्षोनसूत्रभाष्यवार्तिकसम्मतइतिप्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौपदत्वाभावइतिनिरूपयिष्यतेचे-
 दंचुतदौचरमावयवेकार्थ्यइतिव्याख्यानेफलन्तुएषोपन्हसतीत्यादौपणः स्यानिवृत्त्वादेतत्तदोरितिकलोपा-
 भावः इणश्चातरिपन्नेतिरूपम् उच्चेचनस्यानिवृत्तश्चनेननिषेधादितितत्त्वम् कानिचनन्तीति वाक्यसंस्कारपक्ष-
 एतत् तत्रपक्षेपूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायाः न्तरङ्गाणां पूर्वम्प्रवृत्तेरिकादादेः स्यानिभृताद-
 चः पूर्वत्वन्द्रष्टव्यम् एतन्मूलकएववाक्यसंस्कारपक्षेऽकृतवर्त्तक्रमेणैवत्वस्यसंस्कारइतिवदन्ति नस्यानिवृदि-
 ति तेननातोलोपइतिभावः नचपूर्वमलोपस्ततोवलियलोपइतिक्रमसत्त्वादकारेणार्द्धधातुकत्वापत्ताभात्कथ-
 मतिदेशेनतत्त्वामः सम्भावनामात्रेणापितः आभस्यवरेग्रहणेनज्ञापनात् अतिचात्रापियदिपूर्वम्यलोपः स्या

नदाकारेण प्रत्ययत्वं लब्धं स्यादिति । भावना फलन्तु याति रित्यादिसिद्धिरिति दिक् । किञ्चित् किञ्च कौच सञ्ज्ञायाः
 मित्यनेन किञ्च न तु नञः प्रत्ययादित्यनेन बाधात् न स्यान्निवदिति स्यान्निवत्त्वे हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात् अकारस्य
 तु नञ्चरविधौ स्यान्निवत्त्वनिषेधात् लिच्चेन्नुकारकमित्यादौ सावकाशमिति भावः ॥ शिण्डीति नञ्चत्रानुत्वा
 रस्यातिदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्यान्निवत्त्वाप्रवृत्तिः न चात्मादेव ज्ञापकात् स्याशास्त्रीयत्वेपि स्यान्निवत्त्वेन तत्त्वं फला
 भावात्तद्धटितसन्निवेशापेक्षस्य ततः पूर्वस्यातिदेशात् सहस्रेणाप्यतिदेशु मशक्यत्वाच्च भो भगो इति सूत्रस्य भा
 व्यरीत्या तस्य स्थानि भूता लवत्तिधर्मत्वेनालविधाविति निषेधाच्च विशेषणतया लाञ्छयणाच्च भाष्ये पूर्वत्रासि
 दे इत्यवष्टम्भेन वरेयलोपस्वरमिन्नानां द्विर्बचनादीनां ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्याननेन तस्य च लत्वे प्रतिसवेनात्र स्यान्नि
 वत्त्वेन परसवर्त्ताभावस्यैव लाभादिदमुदाहरणञ्चिन्त्यम् एतत्ग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके चलभरणप्रतिपदोक्त
 परिभाषानेत्युपपादयिष्यते किञ्च दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य ययि वापदान्तस्य तोल्लि उदः स्यात् ।
 न्योहो शश्चोटीति षड्सूत्रीपाठोत्तरं भूलाञ्जशभ्रशि अभ्यासे चर्च खरिच बावसाने अणोऽप्रगल्भस्येति
 यञ्चसूत्र्याऽपाठ इति भाष्यसम्मतम् । द्वाध्यायीपक्षे परसवर्त्तत्वे दृष्ट्या भूलाञ्जशभ्रशीत्यस्य भूरोभूरी
 त्यस्यासिद्धत्वेन यप्यरत्वाभावात्तदप्राप्तेरिति चेत्सत्यम् वादयतेः किपिपादसतीत्यादौ भूयोह इति पूर्वसवर्त्तव
 चमीसमासेन प्राप्तस्यानिवन्दावधारणार्थत्वात् हरितशब्दादाचक्ष्णाण्यन्तात्किपिहरिद्वसतीत्यादावुक्त
 रीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च ।

अत्राल्लोपस्यापितत्तात्प्राक्कौलुप्तमित्यस्य विषय एव न हरिभ्रमतीत्यादावनुनासिकेताद्यावत्पर्यं ५ त्वाच्च ह्यवर
 इत्सुत्रभाष्यरीत्या तत्र सबर्तग्रहणापकर्षणेन तस्यापि सबर्तविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः सत्रेण स इति सन्धिः स्त्री
 सहभोजनमित्यमरात्सहस्यसादेश इति प्रतीयतेः भ्रूलोभ्रूलीतिसिच एव लोपपक्षे छान्दसो बर्तलोपो बोध्यः
 स्पष्टश्चेति धिचेति सत्रे भाष्ये लोके तु सन्धिरित्यत्राध्वेवेति बोध्यम् विशेषणेन पदस्येति अधिकार प्राप्त विशेषणेन
 संयोगस्येति नेन एकत्वसङ्ख्येति अभेदकत्वसङ्ख्येति तदर्थः सङ्ख्या सामान्याभाव इति यावत् विग्रहे एकव
 चर्न नैवोत्सर्गिकं क्व वनात्त्वसम्पत्तिमात्रफलकमिति समर्थं सत्रे भाष्ये स्पष्टम् भाष्ये स्थितमिति संयोगसञ्ज्ञासुत्र
 स्य इत्यर्थः एवञ्च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति सूत्राक्षरस्वारस्य विरोधेन फलाभावेनाच्चासङ्गतत्वमि
 तितत्रैव भाष्ये ध्वनिततयाऽत्रत्यमन्तग्रहणाम्यर्थमेव न तु फलान्तरे भिन्ननिवेशः कार्य इति भावः यत्संयोगेति
 लुप्तषष्ठीकं तच्चैषदस्येति चान्तविशेषणम् संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थः एतदर्थमन्तग्रहणमिति तन्न ता
 दृशसञ्ज्ञाभावात् अतएव ध्वसोरिति सत्रे द्विसकारको निर्देश इति भाष्ये उक्तम् त्वस्त्रीत्यासंयोगान्तलोपस्य दुर्बारे
 नशकारह्याभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव अपरुष्येति तच्च ध्वस्राविपरिणाम्यवाक्यभेदेन सम्बध्यते तेन पूर्ववाक्य
 स्य कचिदभ्रत्यपि प्रवृत्तिः उत्तरवाक्येन तस्य काचित्कत्वं ज्ञाप्यते तेन नातिप्रसङ्गः ध्वनितञ्चेदममोशित्यत्र भा
 ष्ये तत्र हि मह्यात्मकमादेशां विधाय शित्व म्रत्याख्यातमेकस्य मस्य संयोगान्तलोप इति कैपटेन व्याख्यातम्
 अनित्यत्वादिति अत्र तापकम् केण इति निर्देशः कइ अण इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमादाय प्राप्त इकारस्य यण

सिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यतेऽनन्तरं स्वलीय इति परिभाषान्तरात् सत्येवेति भावः वस्तुतश्चोमाङ्गोश्चेत्याह ग्रहणा
 दनित्यमिदम् तद्विशिव आशहीति स्थिते परमपि सवर्त्यदीर्घमवाधित्वा धातुपसर्जकार्ये तेनान्तरङ्गत्वादाङ्गुणे वद्धि
 वाधनार्थम् अस्मा मुदाहातान्त्वक्ष्यरिति अन्यथान्तरङ्गं यत्पदसिद्धः स्यात् मतभेद इति नवेति वाशब्दा
 रस्येन वचनारम्भादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यहर्तुं न हि वक्तव्यम् न वक्तव्यमित्यादिशब्देरेव प्रत्याचष्ट इति
 सर्वम्वार्तिकहृत्त एवेति भावः कावित्यादि संयोगान्तलोपादिति भावः ननु पूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यर्थेन भा
 ष्यसम्मतः किन्तु पूर्वनिमित्तकमित्येव किञ्च प्रातिपदिकास्मिजुत्यन्तेरेव भाष्यसम्मततया बहिर्भूतस्तद्विमि
 त्तकसंयोगान्तलोपोपिवहिरङ् इत्यहचेराह वान्तयोरिति काव्ये यलोपे स्यानिवत्त्वनिषेधाद् नोपोव्योरिति ह
 ते वान्तत्वमित्पूठ उर्ध्वारः विधीति काव्यशब्दे इति शेषः यलोपे स्यानिवत्त्वनिषेधात् एवञ्च प्राचीनोक्तं संयो
 गान्तलोपोदाहरणत्वमप्युक्तमिति भावः शाल्वेत्वन्त्रोपादेः स्यानिवत्त्वान्न प्रसक्तिरिति बोध्यम् मान्तमेवेति
 अस्य प्राप्नोतीति शेषः तस्मान्नत्यक्षेपि वाक्यभेदेन व्याख्यायगिरिवेदित्येव अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः
 फलभेदः स्यादिति भावः दिगिति दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतया रक्ष्ययत्नः प्रतिषे
 ध इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य ङलोपोपादिति प्रत्याख्यानमत एव तत्र संयोगान्तलोपोऽलोपोऽर
 तिभाष्ये व्याख्याहता बहिरङ् लक्षणत्वाद् द्वयस्य तु बहिरङ्गे यत्तादेशो न्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन न वार्तिकत्वा
 रस्येन च ईदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव वस्तुतस्तत्तृतीयम्वार्तिकम्विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकार्यकालः

मुपक्रम्यायुक्तोयंपरितारोवहिरङ्गलक्षणात्वादेत्यनेनदूषितइत्यलम् उभयद्वित्वइति द्विधं द्विधमेकयम् १
 पुनर्द्वित्वेत्रिधंत्रियञ्च २ अन्यतरेति एकधम् द्विधम् ३ त्रियञ्च ४ एकयम् द्विधम् ५ त्रियञ्च ६ द्वयोरविहि
 त्वेऽन्यतरस्यपुनर्द्वित्वेद्विधंत्रियञ्च ७ त्रिधंद्विधञ्च ८ अनुभयद्वित्वे एकधमेक-यञ्च ९ लोपविकल्पान्यतर
 द्वित्वविकल्पयोः समफलतासम्भवमात्रेणतदुक्तिः एकः पूर्वपरयोरिति तत्रहियधानयोः पूर्ययोः कटंकुर्वि
 त्यादावेकवाक्यतयेवबोधात् एकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्धेककरणाप्रतीतित्तया आदच्चिह्नपरयोर्गुण
 इत्यादावपिहन्निर्देशाद्विधेयगतसङ्ख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थानेएकएवादेशोभविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्या
 ख्यापशब्दितं शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रतिप्रवृत्तंसंस्कारकनत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतयासहदेवार्थ
 बोधकंसंस्तुदेवत्त्वप्रवर्तकञ्चातएवपुनः पुनर्नानादिनासंस्कारस्तथाव्याकरणशास्त्रस्यावर्त्तादच्चिह्नपर
 योर्गुणोभवति गुणावाञ्छ्वदश्चसाधुर्भवतिसचप्रयोक्तव्यइत्येतावत्पर्यं संव्यापारात्तत्संस्तुतत्पैकस्यविदु
 षस्यप्रयोगेताशास्त्रार्थस्यकरणान्मालेन्द्रादिप्रयोगोनस्यात् अतस्तत्तद्विषयविषयवाक्योपपन्नवेनवाक्य
 भेदोवश्यम्याच्यस्तद्वत्पूर्वपरविषयेविस्थादितितत्रैकग्रहणमावश्यकमिति तत्रगुणोभवतीत्याद्यंशोस्तस्य
 संस्कारफलकएवयथाधानमग्निसंस्कारकम् शास्त्रतात्पर्यविषयः प्रयोगविधिश्चपुरुषसंस्कारक
 वेतितदाशयः ततः सिद्धान्तितम् यथानित्यनैमित्तिककाम्यविधीनांतदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारायक
 लापचवाक्यभेदेनतत्तद्विषयकशास्त्रोपपत्त्यात्पुनः पुनः प्रवर्तकत्वं तयाममाप्यसाधुप्रयोगेप्रत्यवाय

यथाधानेनाग्नीं संस्तु
 दित्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणो
 ग्रीनादाधीतेति वाक्यं प्रतिज्ञा
 हाणं संह देवार्थबोधकं ७

इष्टात्तर्होऽकदासिवा
 त्रिभुवनं तावते पश्येति २

अवलोकित्य समत्वञ्चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्यो प्रयोगविधेरेकशब्दः सम्प्रकृतज्ञातः शास्त्रान्वितः सप्रयुक्तः स्वर्गलो
 के कामधुग्भवतीत्यनेन काम्यत्वञ्चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपपत्तेर्न भवत्येवमालेन्द्रादिप्रयोग इति एवम्प्रयोग
 विध्यंशानित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशास्यसुहृत्संस्कारार्थत्वमेवोक्तम् एवञ्चतस्याधानादिवदेवाग्नि
 स्यानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्राविवैकलक्ष्येऽनावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्नो देशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्य
 म् एवञ्चस्य च मेव पूर्वपक्षसिद्धतयोरप्यन्यापसंस्कारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भावः सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रे
 भाष्येपि स्फुटोऽयम् **वैकल्पिकत्वादिति** एवञ्च द्वित्वानामानन्त्यापत्त्यापरिनिवृत्तत्वाभावापत्तिः न च त्वदुक्तरीत्या
 नन्त्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिवृत्तत्वमसहस्रवृत्तौ बाधकमितितलभ्यते तच्च नात्र द्वित्वस्यैकाल्पिकत्वेन यावच्छक्ति
 द्वित्वसहितस्य प्रयोगस्य परिनिवृत्तत्वसम्भवात् अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं हि परिनिवृत्तत्व
 मिति वाच्यम् आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुः पञ्चापकारादिधकाराणामापत्त्याविधिमित्यादित्वदुक्तमप्यादाभजनपत्ति
 रित्यर्थात् तद्धनयन्वक्ष्यति न वत्वोक्तिरसङ्गतैवेति आनन्त्यापत्तिरेव तन्त्यापत्तीजमिति तु न युक्तम् उदबोढामि
 त्यादे उदबहसतामित्यवस्थायां सिजलोपादेरसिद्धत्वात्सिचिवृद्धावोकारेण लक्ष्येण क्षणस्येति न्यायेन पुनर्वद्विर्नेति
 सिचिवृद्धिरितिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् आनन्त्यापत्तेस्त्वत्राभावात् एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्य
 भेदाप्रयत्नम् समः कृटीतिसूत्रं चास्यामानमन्यथासमोवालोपमित्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारकस्या

न
 चित्तिद्वौतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव इत्योरइति सूत्रे इत्योरिति द्विवचनं स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वात् प्राप्या तत्प्राप्तये इति न
 तदस्यां मानम् न च तत्र सहिबहोरोदितितपरत्वसामर्थ्यान्वद्विरिति वाच्यम् अशाब्दत्वादतत्कालव्यवहारे वतेन श
 वमर्थादयात्माभात् एतेन सङ्गुपास्ये पूर्वधस्य द्वित्वेन शब्दलक्ष्यभेदात् पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम् पूर्वमकारस्य दानीमो
 मकारस्येतिलक्ष्यभेदस्योदवोटा मित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात् विकारान्यानुपूर्वकेन लक्ष्येन नुममाप्य
 स्येवेति दिक् इति द्वित्वमपीति एतेनाष्टमिकवर्त्मद्वित्वस्थाने द्वित्वमितितिलक्ष्यभेदोक्तीति परास्तम् पदद्वित्वस्याप्या
 वत्त्वापत्तेः वस्तुतस्तत्प्राप्तद्वित्वेन स्थाने द्विवचनमित्यन्यत्र निरूपितम् प्रत्याख्यातमिति अग्रांसप्रतिषेधान
 र्थकं छन्दसि वाचनात् नोनूयतेर्नो नावेत्यादौ न दोष इति भाष्यम् एकस्यैकाचो द्वित्वे ह्येते एकाज्ज्वयपदेशो हेतोर
 चो द्विरुक्तत्वाद्नेन न्यायेनाच्चः पुनर्द्वित्वात् प्राप्तावयवान्तरस्यैकाचत्वाभावेन तदप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यमिति चतुर्दाशयः
 कैयटेनोक्तः कैयटादिमिरिति अत्राह चिद्वीजन्तुभाष्यप्रयोगो विज्ञानस्य इत्याहुः स्थानन्त्यमिति रूपाधिक्य
 मित्यर्थः तदाहनवत्वोक्तिरसङ्गतेवेति सकारद्वित्वेति अचरपत्तीवच्छिन्नं तस्य लक्ष्यं तत्रैकस्मिन् धकारे प्र
 वृत्तावपितादृशो सकारे लक्ष्यभेदात् पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः एवं सम्प्रसारणादिविधौ यागत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य
 मितिलक्ष्यभेदाद्यावद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न सम्प्रसारण इत्यादौ वैयर्थ्यमिति बोध्यम् तदपि नेति यद्यो देश
 पक्षे इत्यनुक्ता सामान्येन यदुक्तं न दपि नेत्यर्थः तस्मादिहेति यणो मय इत्यत्रैत्यर्थः विसर्जनीयसूत्रभाष्यानुका
 र्यकाल नभे विप्रियाघान्तरप्रवृत्तिरिति लभ्यते ।

इति मूलानुक्तैरनुसारेणोति परे सम्प्रसारणस्यानिकस्येति स्थाने जातस्येति शेषः साक्षात्सम्प्रसारणस्यानिकस्य
 रूपादेर्हलश्चकारम्भसामर्थ्यादाल्लिधोस्यानित्वत्वाङ्गीकारेऽपि पूर्वस्य पोत्तरस्य वृत्तस्य हल इति दीर्घस्य स्थानिवद्भा
 वेन सम्प्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः दित्वन्नेति तथा च भाष्यम् रेफस्यानुनासिकपरसवर्त्तद्विर्बचनप्रतिषे
 धो वक्तव्यः सन्नयति कुलं रथेन भद्रदः न वक्तव्यः रेफोष्मणा सवर्त्तानसन्ति मे मोर हो कार्ष्णिणौ कि
 न्ति हि निमित्तं द्विर्बचनस्येति अन्यथा वचनारम्भे द्विर्बचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानापत्तेः साक्षा
 द्युतेन विशेषशब्दबोधितेन पत्रयत्र दित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र वाक्यान्तरेणान्वीत्येन न कार्ष्णित्वप्रसक्तेरन
 वकारेण तेन भाष्यप्राप्तासा सामान्यतएव दित्वकार्ष्णित्वम्व्याधत्त इति भावः न वाध्यत इति इदञ्च व्यक्तियदो
 प्यावश्यकम् अन्यथाऽकसवर्त्त इत्येतत्पर्यालोचनया श्रीशङ्करादिविषयकपणरात्राभावकल्पनवत्सङ्ग
 कवाक्येऽकः स्थानिवत्तश्च वृत्तान्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टमिकोपलक्षित्यत्र कैयटे कैय
 ट इति अत्राह चिबीजन्तु अत्र स्थानित्वस्य नावकाशत्वम् मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारिता
 र्थ्यात् तत्र कौलिन्याप्योप्यनवकाशविषयत्वेति स्पष्टं न हि तेनैव चामादेरिति सूत्रे भाष्ये तदप्राप्तियोग्यविषया
 भावरूपम्व्यानवकाशत्वम् न च तत्र कौलिन्याप्योविधेयविषयत्वं विशेषविहितेन सामान्यविहितम्व्याधत्त इत्य
 मियुक्तव्यवहारादिति वाच्यम् । अर्धबोधत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात् न हि निमित्तवत्तत्त्वमपि मानान्तरसि

एकमेवेति यत्तत्सामान्यवर्तिपरो द्वित्वप्रयुक्तस्य भेदाभावादिति भावः वकारस्तु नात्र अन्यनोतिरिक्तस्यानिकादेश
 लाभेनाधिकस्यानिकाप्रवृत्तेः लक्षणसूत्रस्य भाष्यविरोधेनेदृशानामनाभिधानमिति तत्त्वम् आत्मीति आङ्. रूपाह
 तेर्वाहुलकान्निप्रत्ययः धनुषः कोटी उच्यते आर्त्तिः पीडाधनुः कोट्योरित्यमरेन काररहितः पाठोदृश्यते आर्त्ति
 रितितत्रपाठान्तरम् वार्त्तिनेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम् पूर्वसूत्र इति वान्तज्ञानाय तत्पर्यालोचनस्यावश्यक
 त्वादिति भावः **रुधेर्धस्येति न चैश्च पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थे केन पूर्वत्रासिद्धमदित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य**
जश्त्वदस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम् फले विशेषाभावेन तदनादरात् न स्यत्र जश्त्वात् पूर्वमनन्तरम्वादित्वे रूपे वि
 शेषोऽस्ति तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषा
 त्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तारः **नाभ्रलाविति सूत्र इति ह्यवरट् सूत्रशेषे** त्यपि बोध्यम् अनुक्तेरिति हलोयमामि
 त्यत्र ऊरोभ्ररीत्यत्र चेति भावः ज्ञापकमिति उभयत्रापि विकल्पावृत्ताविति भावः लोपस्य हीति लोपमात्रस्य
 त्वर्थः लोपापवाद इति आरम्भसामर्थ्यादिति भावः **ज्ञापकान्तरमिति** अणुदिसूत्रस्य मणग्रहणं हलः परस्य परो
 लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः तस्य हलोयमामिति विशेषापेक्षत्वे आह व्याख्यान
 मेववेति यदितु हलोयमामित्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा भ्रूरोभ्ररीत्यत्र तदनुवृत्तौ शरोचीति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्य
 गेव परन्तु प्राचाभाष्यसम्मतिलेखः ग्रामादिकस्तस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः असम्भवादिति न च आश्रयतीति

और्जनस्य और्जनौ रित्यादाववेः कावृद्धाजि डुरो परादिवत्तेनो ट्वात्सम्भोसि नचवृद्धिरेचीति सिद्धिरोमाजोश्चेत्यनेनं वा
 धादनेन तु सामर्थ्यात्तद्वाध्यत इति वाच्यम् तस्यानभिधानादित्याशयात् किञ्च ओमाजोरित्येतद्वाधकत्पनापेक्षया सामर्थ्ये
 न लक्ष्यानुरोधेन चैवीत्यस्य समवन्धकत्पनेनैवोचिता इत्येकत इति वृद्धेः सर्वमित्यादिर्वात्सपरिभाषयेति भावः अन
 न्यत्वादिति नचाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं फलभम् सर्वपरविधित्वात् सर्वस्यैव विधोहितः मध्येपवादस्या
 पेनाहुण्माधित्वेहैव स्यात् उपैधत इत्येदौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः सम्मोह इति एधतेरादेशाभावेन न स्यात्
 निवत्त्वेन तत्त्वम् न स्यादिति नचरोनेटीत्यस्य ल्यन्तस्य ङ् स्य लोप इत्यर्थः सचा लोन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य एव अर्थेन
 दोषः सर्वसर्वपदादेशा इति न्यायेनेधीत्यस्येधिधि इत्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ल्यन्ततयादेशेपि स्थानिवद्भावेन ल्यन्तत्वस्य
 सुलभत्वादिति वाच्यम् अलोन्त्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषया चरोर निटीत्यस्य ल्यन्तस्य ङ् स्यान्त्योवो निर्दिश्य
 ननो लिस्य लोप इत्यर्थेन दोषात् सूत्रन्तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः कुत्वन्न स्यादिति हन्त्यवयवहकारा
 भावात्सम्बन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः अन्तरङ्गत्वादिति चङ्परलिनिमित्तहत्वा
 पेक्षया चङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पदार्थत्वापेक्षत्वादित्यर्थः भाष्येतु नित्यमात्रमेव दित्वस्योक्तम् स्तापितत्वादिति इदञ्च
 लौचङ्गीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् असङ्गतस्यादिति कृनोतिग्रहणेन सावयवतेरपि ग्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति भावः
 अवयवान्त्यत्वादिति ल्यन्तावयवस्य कृनोतेः कृनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः कृनोतिरूपानपायादिति कृनोति
 त्वानपायादित्यर्थः असङ्गतेवेति ल्यन्तेर्नाभेय्योगादिति शङ्काप्रहृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं रूपाचव्यवस्था

त्वुक्तरीत्याप्यधिकेष्टत्वप्राप्तेरित्यर्थस्तदा ह को हीति विग्रह इति समस्य मानपदस्वरूपबोधकमित्यर्थः ततश्चनाविति
 अतश्च निठनाविति विहित इत्यर्थः अनारजेणेति प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः समर्थग्रहणेन ह तत्सन्धिकाप्यादेव तद्धितोत्प
 न्यातद्विषये कृतव्युत्परिभाषायाश्च प्रवृत्तेस्तस्या असत्त्व इति भावः चरितार्थत्वादिति तद्व्युत्कोहिनीशब्दस्य कल्पि
 तार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावे न तत्रैतत्सत्त्वाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् सापेक्षकमितीति भ्राजो राजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनेव सि
 द्धेस्तद्व्यर्थे सङ्गापेक्षकमिति भावः तस्याभूतस्येवेति फणादेरेवेत्यर्थः राज इति पठित्वेति न चैवमनुबन्धनिर्देशाद्वाराष्ट्री
 त्यादौ यङ् लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम् यङ् लु कश्चान्दसत्त्वात् पितृपाशयेत्यस्यानित्यत्वाच्च भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च
 एतेन फणादित्वेन ग्रहणेन गणेन ग्रहणाद्यङ् लुकि न स्यादित्यपास्तम् गणेन निर्देशाभावाच्च सङ्भ्राडित्यादौ राजत्वानुभू
 तत्वं पूर्वगत्याराशब्दपूर्वकज्जधातोः किपिनिष्पन्नराजशब्देन पुंसकेन षत्वं सत्त्वे राज इत्यनुनासिकस्य पाठात् सीरदेवो
 क्तमिति अत्रासुचिबीजन्तुसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञकराजेर्यहणं स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वात् किञ्च भ्राजनारगं
 तराजेर्नृर्हकारानुबन्धत्वनास्य समुदायानुबन्धत्वादिति भाष्यादिविरुद्धमिति तदनुक्तत्वादिति भावः गतार्थमिदमि
 ति पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशो नोभयोरपि प्रत्येकं स्यानिवत्त्वादिति भावः एवञ्च प्रार्च्छतीत्यादौ विसर्ज्यवारणापज्ञा
 पकाश्रयणमपि न कार्यम् यतस्तत्र स्यानिवत्त्वेन रेफान्तोपदत्तं दुर्लभन्तस्य तस्यानिधर्मत्वाभावात् आनुमानिकव
 चनकल्पनया प्ररूचीत्यस्य प्रार्च्छादेशो तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्यानिवत्त्वेन लाभेन पिप्रारित्यत्र तदलाभेन रेफे
 पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम् नवेति बर्त्सि श्रये विधावन्तादिवभ्रावप्रतिषेधो वाचा इत्यस्य प्रत्यात्मानमेतन्नवाव

क्वान्ताद्रूपस्यवर्त्ममात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावातिदेशादित्यर्थः सर्वस्यचपरस्यचसमुदायस्यान्तादिभ्यास्वर्त्मा
 भ्यामृथगवस्थिताभ्यांयेव्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसकवन्तत्वप्रत्ययत्वायस्तेकृतेकादेशस्यापिभवनीत्यर्थात् अतएवतु
 क्सिद्धवचनञ्चरितार्थम् अन्यथाधीत्येत्यादौह्रस्वप्रयुक्ततुकसिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव अतएवत्वद्वामिरित्यत्र
 सेतिदिक् अत्रचेति सखान्तइत्यत्रप्राञ्चरीत्यत्रचेत्यर्थः आद्येविशिष्यरूतशब्दस्यतृतीयासमाससापेक्षत्वेनअन्ये
 उपसर्गत्वत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेनबद्धैर्बहिरङ्-त्वादिविभावः अचोरानन्तर्गम्यमिति अचोरानन्तर्गम्यनिमित्तमित्यर्थः परचा
 त्रवर्त्तमानेइति अन्तरङ्गे इत्यर्थः अत्रचषत्वतुकोरितिसूत्रस्यतुग्रहणञ्चापकम् अन्यथादधीत्येत्यादौत्यप्रवृत्तयेरर्धं
 समासेजातेतत्रसंहितायानित्यत्वात् स्ववृत्त्यतिपप्यन्तमप्यसंहितयावस्यानासम्भवेनएकदेशेल्पवितुगपेक्षयायदद्वय
 सम्बन्धिवर्त्मद्वयोपेक्षेकादेशस्यबहिरङ्-तयासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव तत्रपश्चात्प्रवर्त्तमानेतुक्चोरानन्तर्गम्यनिमि
 त्तकार्यत्वान्नदोषः अजानन्तर्गम्यमिति अचोरानन्तर्गम्यमित्यर्थः यत्क्रियेति यदर्थक्रियायुक्तेत्यर्थः इत्युक्तत्वादिति भा
 ष्यकारादिभिरितिशेषः उत्तरार्थमिति तेनाद्यर्थोद्भिन्नुः पचन्तीत्यादिसिद्धिः अतोऽुणइत्युत्तरार्थमिति काचित्कोपपा
 ठः चिन्त्यप्रयोजनमिति नचशिवायेत्यत्राणोप्रगृह्यत्येत्थनुनासिकत्वेतदनुकरणेततः परमोमित्यस्योमाङ्गेश्चेतिपरस्त्
 येनुनासिकाभावाद्यर्थस्यरस्ययादृशंरूपंतादृशंयथास्यादितिरूपग्रहणंस्पष्टञ्चेदमे औजित्यत्रभाष्येकैयटेचेतिवाच्यम्
 तच्चत्कोऽुरितिसूत्रभाष्योक्तरीत्यागुणस्यशब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेनरूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः रूपशब्देनशावराज्ञान
 विषयावयवसंस्थावान् अतएवसूत्रेणहिस्वरोरूपवानित्युक्तम् वर्त्मरूपावयवसंस्थानमेवशब्दस्यरूपंतद्वत्तैवशब्दस्यरूप

पसिद्धिप्रवहः ।

न० श० २०

२०

स्वरक्तनतद्वानितिशब्दादिवन्नसशब्दस्यरूपमितितर्कः तत्रसूत्ररूपातिदेशोस्वरतिदेशोनत्यादित्युपक्रमेदमुक्तम्
परः किम् गुणकेभवतीत्याकाङ्क्षायांस्थानिगुणकइतिलभ्यते तत्रोभयगुणकत्वासम्भवादेकस्यान्यन्तरतमत्वात्तदु
णकत्वेवोपस्थित्यावचनस्यैवसिद्धेश्च परशब्देनप्रयोगस्योपस्थितस्यग्रहणम् प्रयोगेचगुणोभेदकएवशास्त्रेपरमु
ञ्जरितोगुणोऽभेदकोनतुप्रयोगइतिपरशब्देनोपस्थिताननुनासिकस्यैवैकस्यान्यन्तरतमत्वात्तद्विधिः यत्रतुल्यानिद्वय
गुणकसम्भवस्तत्रसएव अतएवस्वरितान्तकत्रसत्प्राशब्दस्यनिपातनत्वाडुदात्तोन ओंशब्देनओमाडेनरित्येकादेशः
सूत्रस्यल्योमितिस्वरितइतितत्यादितइतिस्वरभाष्यकैयटयोक्तम् ऐओजितिसूत्रेएकादेशोआङुगाइत्यादौदीर्घग्रहणंक
र्तव्यम् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूवन्नितिबार्तिककृतोक्तेऽकस्यवर्त्तेइत्यत्रयोगविभागे
नैकः पूर्वपरयोरितियोनिर्दिष्टः सदोर्घइतिव्याख्यानेपचन्तीत्यत्रदोषमाशङ्क्येकदेशिनोक्तंरूपग्रहणात्परस्यवाह्यं
रूपमित्यादिभाष्येतत्तुल्यस्वरूपत्वाभिमानेनसिद्धानेतुस्यष्टत्वार्थमेवरूपग्रहणमितितत्रैवभाष्येस्त्वचितम् इकोगुणो
तिसूत्रस्यकैयटस्तच्चिन्त्यएव तत्रहिइकपरिभाषाभावेजनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादितिशङ्कितेपररूपेणशुद्धोभविष्य
तीतिभाष्येउक्तनास्यमउक्तरीत्योपपत्तेरितिदिक् नावक्तुंनौपदेतिपाठेनछन्दोभङ्गः तत्रभसादिति वक्तौभवमितिव्या
ख्यानेवार्तिकशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः विषयेइति शकन्वादिष्विति विषयसप्तमीतिभावः अतएवाहइति ई
दृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः आहुरिति अत्रास्त्विवीजन्तुवचनद्वयव्यापारोव्यर्थः पृषोदरादित्यादिलोपेनैवसिद्धे र
ति देशविशेषाणामिति देशविशेषशब्दस्यपौगिकत्वेनजातिवाचकत्वाभावाद्दिशेषणानांजाजातेरितिनिषेधा इतिबो
ध्यम् कुलस्यादेति कर्मणः शेषत्वविशेषयाप्यष्टौ अस्याकर्मण्यणिकुलादी तित्यात किञ्चित्ताम्येनेति ॥

३०

२०

तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारितावक्तव्यशब्द एव स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमिति भावः निरात्मन
त्वादिति अङ्गहणं तद्विभक्त्यावत्पर्यमित्यर्थस्य बालोरपि कजेयत्वेनातः किमिति प्रत्यक्षस्य दान्ते मा भूत् बटकमरुदित्य
त्र च मा भूदित्युत्तरस्य च निरात्मनत्वमित्यर्थः **श** **दाधिकारेति** तदाश्रयणाच्चावदस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः
तदापि स्यादिति एकदेशविहृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः जशत्वशास्त्रस्येति अनुकार्यानुकरणायोर्भेदोपदान्ततया
जशत्वेपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनातएव सत्त्वादिति भावः ननु पुनरङ्गहणाज्जशत्वासिद्धत्वस्य विवाधता मत आह नाम्नेडि
तेति उदाहरणस्य वत्त्वादित्यस्य अनुकार्यानुकरणायोरिति सर्वत्र जशत्व **नाम्नेडि**
प्राप्तोर्दहरणासम्भवाद् शङ्कायां ह्येतदुक्तनैरिति बोध्यम् **उत्तरग्रन्थेति** नाम्नेडितस्येत्यस्य पठत्यटदितीत्युदाहरणं
परग्रन्थेत्यर्थः ननु सग्रन्थो जशत्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह **जशत्वेति** तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति ज
शत्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो वाध एव अत्र यदा जशत्ववशाद् दान्तत्वमित्यन्यासङ्गतिरिति लेख्यम् **भयः** पाशारज्जुरिति भावः **दिगि** त ४
ति दिगर्थस्तु पदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जशत्वाविषये व्यावृत्तिसिद्धेः **पुनरङ्गहणं** व्यर्थमेव एतेन पुनरङ्गहणं श्रोतृतांतत्त्वं
विवक्षाद्वारा जशत्वाविषये भेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जशत्वविषये इत्यर्थकमित्यपास्तम् **ममा**
इह तानुशदाधिकारानित्यत्वं ज्ञापनार्थं किञ्चार्थविकारसत्त्वेनैकदेशविहृतन्यायेनाच्छब्दत्वं दुर्लभमिति दिक् **सर्व**
चमिति जातिपक्षाश्रयतो यथा सङ्ख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः एवंतीत्यायथा सङ्ख्यमिको यराचीत्यत्रापि बोध्यमिति
सूचितम् **तज्जाष्येत्यादि** तुल्यास्यसूत्रस्य भाष्येत्यर्थः तत्र हि अकः सवर्त्य इति सूत्रेणैतद्वार्त्तिकान्यथा सङ्गाविता आर

भादिति अपदानाच्चेत्सिउ.सोरेवेति नियमशङ्कावारणार्थमिति भावः इत्यनुवर्त्तेति यच्छ्राविपरिणामयेत्यपि बोध्यम्
 प्रतिपदोक्तस्येति एङ्ग्रहणानुवर्त्त्येति भावः प्रतिपदोक्तपरिभाषया वावर्त्त्यग्रहणे तदप्रवृत्तितापकस्य तदनित्यतामात्र
 ज्ञापकत्वं ध्वनितं चेदमोत्सरे भाष्ये एङ्गः यदान्तादित्यत्र तु हलो नन्तरा इत्यादि निर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम् अत्र
 च स्यानिवत्सत्रस्य भाष्यमित्यन्यत्र विस्तरः पूर्वस्वरूपमेवेति पूर्वस्वरूपमपीत्यर्थः गोशब्दस्य यद्यत्राप्तं तद्धानेति व्याख्या
 नेन नान्तः पादमित्यनेन च पूर्वत्वादिकम्बिकल्पेन निषिध्यत इत्यर्थः तेनावादेशोऽपि न एङ्गन्तस्य गोरिति प्रतिपदोक्त
 स्येङ् इत्यपि बोध्यम् ननु गोरवचनं स्वरसिद्धयर्थम् अन्यथा वड् कदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्यादित्येतत्सत्रस्य भाष्यप्रामा
 ण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावड् भावोक्त तत्राङ्गवङ्गे रूपे विशेषस्य स्य एत्वात् चित्रगोशब्द आमन्त्रिता वड् भावकल्पने किम्मा
 नमिति चेन्न उपदेशोऽप्युदात्तत्वं निपातने नावड् न्यासस्याप्यनपरभाष्यस्य मानत्वात् चित्रगोशब्द आमन्त्रितापु
 दात्तत्वेनान्तानुदात्तसत्राकितस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवणं स्यात् आयुदात्तनिपातने तु गकारस्यो
 दात्तत्वेति विशेषः स्य एः नच गवाक्ष इत्यादौ समानवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्त्स्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्त्योपदेशिव
 ज्ञाववचनचारितार्थेनाङ्गसम्भ्रासापेक्षवहिरङ्गुणापेक्षयान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसम्पादने
 स्य सामाख्याभावात् तद्धनयन्नाहा गितीत्यादि यथा न्यासेत्वाप्युदात्तनिपातनोपदेशिवज्ञावयोः कर्तो गोरवादस्योच्चि
 त्यमिति भावः स्यानिवत्सत्रे भाष्येपुक्तम् गोः पूर्वत्वे स्यानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः चित्रग्वग्रं सर्वत्र विभांगोरिति प्र
 वृत्त्वमप्राप्नोति एङ्ग इति वृत्ते तत्रानाल्लिधाविति प्रतिषेधो भविष्यति एवन्तर्हि चित्रगोग्रमित्यत्र प्राप्नोतीति अत्र पूर्वत्वा

पदे मतदपबादप्रकृतिभावावर्गे विनिगमनाविरहात्सर्वत्रेत्यवडि. तस्याप्युपलक्षणम् अतएवप्रकृतिभावइतित्युक्तार्थं
 त्वइत्युक्तम् वार्तिकेभाष्येचचित्रगोशब्दस्यानाधुनिकत्वेपिस्थानिवत्त्वात्प्राज्ञौतत्प्रतिषेधकृतः ९३ः प्रतिपदोक्तत्वाग्रय
 एतुतन्त्रकाव्यमितित्वाद्यवमितिदिक् दास्यादिति उगीउपलक्षणमिदम् इष्टसिद्धेरिति गवीत्यस्यस्यानेगवेइतिस्यादि
 ६ तितैग्रम्यव्याख्यानमपिनासमभ्रसम् भाष्यासम्मतत्वादिति इन्द्रेचेतिसामर्थ्यान्नित्यमितित्तुक्तेरितिभावः श्रुतइतिप्रह
 तिभाववचनसामर्थ्यादेवश्रुतस्यतत्रनासिद्धत्वमितिभावः उपलक्षणमिति एवञ्चासत्यप्याहानेभवतीतिभावः एही
 त्यादिरिति वाक्यस्यटेरित्युक्तेरितिभावः हरदत्तइति केवलोप्येवमत्रपक्षेविभाषापृष्टेत्यत्रविभाषाग्रहणमवपुत्यानुवादः
 अविहांसः प्रत्यभिवादेइत्यादिपस्यशास्यभाष्यमपिशालाज्ञाननिन्दापरबोधम् आख्यातप्रागिति पुत्रएहीतिवाक्यस्य
 त्यर्थः अनुकरणोद्ग्राहो धनत्वाभावाच्चेत्यपिबोधम् वैकल्पिकत्वादिति अस्याश्रुतवद्भावस्यवैकल्पिकत्वेनतत्पक्षेऽ
 स्याभावेनतत्त्वमित्यर्थः श्रुतप्रकृतिभावइति तस्यमतेऽश्रुतवद्भावोक्तेरितिभावः एतेनाचाक्रवर्मणास्याचास्याश्रुत
 वदित्येवभाष्योक्तेरिदं सर्वञ्चिन्नित्यप्यास्तम् प्रकारान्तरेणाप्यश्रुतवद्भावोत्रेत्याह अपिचेति अवैदिकइति अस्यपुरा
 णास्यत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव कुमार्योरिति अत्रहिप्रत्ययलक्षणो नद्विवचनान्तत्वंक्रत्याच्चेदन्तत्त्वमस्तीतिभावः।
 इदञ्चद्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे ईदन्तं पठिवचनंतदन्तमित्यर्थेतदन्तविधिसम्भवएवदोषोबोधः इत्युक्तमिति म
 लेइतिशेषः शात्रवम्बेति शात्रवंयशइवेत्यर्थः ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेनवशाद्भवपर्यायः स्वतन्त्रएव नतुसन्ध्याभी
 मादिवदेकदेशइतिसूचयति विनापिप्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवाच्यइतिवचनेनतादृशास्यत्वे तथाकल्पमेवत्वरूप

देतयात्वेमानाभावात् आरम्भसामर्थ्यादिति ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्ये न तत्पक्षे हि सन्ना
शास्त्रस्य न एव बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति चादेशः कार्यार्थः कार्यज्ञानञ्च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्यो देशे वाक्यार्थ
बोधतद्देशस्यत्वमेव तस्य किञ्च अधिकारः सः एव अमूलदृष्ट्यानुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसम्भवाच्च
पितदृष्ट्यासिद्धतयामूलशास्त्रेऽनुवत्तत्पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नं
स्यादसोमदित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम् एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेन सम्भ्राम्यसिद्धिर्दुर्बलमि
त्यपास्तमिति चेन्न अग्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसम्भ्राम्यकारणसामर्थ्येन श्रुतप्रगृह्यादित्यत्राप्युपस्थि
त्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात् हेतुकोत्तुका इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाप्रयत्नात्तयोऽनभिधानात्सूत्रमतेऽपि नानुना
सिक इत्याशयात्स्यष्टश्चेदम्भाष्ये छान्दसमिति श्रेयादेशस्य छान्दसत्वादिति भावः मे इतीत्यनुकरणा इति प्रकृतिवदनु
करणा मित्यतिदेशेन पदत्वापदान्तत्वं प्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेन प्रगृह्यन्तु नत्वेत्या इत्यादावनुकार्ये फलाभा
वेन प्रगृह्यत्वा प्रवृत्त्या तदनुकरणेनेति देशेनासिद्धोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः अथात्वेति अनभितत्वे इत्यर्थः ।
तदाह नामंस्था इति स्मरणेति विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः मर्ष्यादामिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी स
मासः तत्सहितेऽभिविधावित्यर्थः सप्रमर्ष्येति तद्वृत्तित्वञ्च तस्य निरुक्तेऽप्यष्टम् अव्ययीभावाभावश्चक्रतोऽछान्द
सत्वाद्बोध्यः अत्र परत्वादिति न चैतदभावेनित्यविधिर्दुर्बल इति शब्दातिरिक्ते ओदित्यस्य निपातिरिक्ते सम्बुद्धावित्यस्य च
रितार्थेन सामर्थ्याभावादेव अकले विशेष इति वाच्यम् परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण संह
रुतेऽप्येन नित्यस्य तदभावेऽप्युच्यते अतएव न एदिति भाषासाकारः इति सूत्रं निषेधीयो भवति विभाषेति सूत्रं

अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य उर्ध्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात् नचाकडारसज्ञेनान्यत्र
 भ्रान्ताम्याध्यवाधकभावाभावस्य स्थापितत्वेन परत्वादिकल्प इत्यस्य त इति वाच्यम् सञ्ज्ञाया एकत्वात् सापेक्षस्य च
 विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् परे तु श्रोदित्यस्येति शब्दनिर्देशत्वेनान्तरङ्गत्वात्परत्वमपु
 न्तम् समुद्राविति तु पदानुवृत्तये अन्यथोदन्तनिपातस्येवेतौ विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि
 विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः एवञ्च परत्वादित्यस्योक्तत्वादपवादत्वादित्येवार्थः श्रोद्ग्रहणानुवृत्तयेव
 पुनरोद्ग्रहणेनापितन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणमित्याहुः आवश्यक इति अन्यथेकोऽवतर्प इत्यत्र मण्ड
 कानुवृत्त्यापत्तिः साच्चसम्बन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्यान्यायेति भावः अनुत्पादादिति अतएव तस्याः अवरोधेन
 अभेदविवक्षापदार्थवत्सूत्रेनिरूपयिष्यते नचलिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपगमेनोत्पन्नाया लुक्कृत्वापत्तेः ।
 नचसकृत्पेति समासेन निर्वृत्तिः इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरता तात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकाधीभाव रूपस्य सामर्थ्यस्य दु
 रपवादत्वात् नचगोभ्यांगोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणेऽल्लुक्सूत्रभाष्योक्तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्य
 तिदेशेनपदत्वंफलमिति वाच्यम् द्वयोर्दीर्घादिति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि क
 साधनत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः एतदर्थमेवेति एतदर्थमपीत्यर्थः अनितेः क्वपिसमुद्रावानचि
 नोधीत्यत्रापि कलसत्त्वात् अवश्यमिति नचैवं न्यासेयथासङ्ख्यापत्तिः तस्यासार्वत्रिकत्वात् आत्महत इत्यादिनिर्दे
 शाच्चेति भावः पूर्वोक्तेकमर्लोश्चिनोधीत्यत्र लस्यनकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावतुनासिक इति विधेयकोटौ यका

रमारभ्यप्रत्याहारेतुविधेयविषयेसबर्त्सग्रहणाभावेनरर्बोक्तेनिरनुनासिकलस्येवापत्तिरिति यथान्यासमेवसाधु । इ
 तेवावश्यमिति नचात्रापिपक्षेसन्निपातपरिभाषयानुस्वाराप्राप्तिरितिवाच्यम् त्रिपाद्यान्तथापाठेनसन्निपातपरिभाषा
 नित्यत्वस्यापिज्ञापनादितिभावः अनुनासिकेवकारेइति इदञ्चकैयटानुरोधेन मयउभयत्रविधीयमानस्यसबर्त्सा
 ग्राहकत्वेनानेनसानुनासिकविधानाभावेनकथमत्रसः अन्यथेदमोमस्यानुनासिकोऽकारः स्यात् अतएवेदशेवि
 षयेगुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमितिचिन्त्यम् ५० इत्यक्षसन्धिः ५० विनापितयोगमिति साहित्यत्रयो
 गक्रियायाम् एतदिति संयोगइतितदर्थः सत्याभीममितिनिर्देशः संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेतिचितंकडुतैलमित्यादौ
 नदोषः यथासङ्गत्वमितिभावः चादिशब्देश्वानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरितितात्पर्यम् ननुत नान
 मित्यादौश्रुयोगाभावान्नस्यादतग्राह तन्नानमितिजत्रयोगेतयोच्चारणमात्रं नन्विदंवर्त्सोन्तरमितिभावः अनुपस्य
 नेति पूर्वत्वांशानुपस्यानेत्यर्थः तेनचितमित्यादौनदोषः षत्वमिति नचषस्यापदानेजशत्वमविष्पतीतितद्यर्थमि
 तिवाच्यम् षत्वस्यासिद्धत्वेनास्यजशत्वाभावात् भाष्येति प्रत्ययेइत्येवतत्रपाठादितिभावः दकारमिति चत्वेनेतिभावः
 मृच्छकस्यपवादिगतोनमानमिति तत्रभ्रयइतिवत्त्वमृद्धानेवेतितात्पर्यमिति केचित्तन्न मन्मानितितुकाचित्कोऽसाम्प्र
 दायिकः पाठः अनुसबर्त्सपदमधिकं परसबर्त्सइत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रसम्बन्धोवक्तुमशक्यः नचपूर्वस्येत्य
 सम्बन्धाकाङ्क्षायांयत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षयापूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारोचित्यात्तद्व्यामः ५१
 चुदूइत्यादावित्यदादेरप्येवमेवसम्बन्धोपपत्तौतत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञापावेयर्थोपत्तेः नचस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यो
 देहादेः अनुवृत्तिः तोर्हीत्यत्रमदायानुवृत्त्यातस्याश्चारितार्थ्यादित्यतग्राह अनुस्वारस्येत्यादि एकदेशेइतिच यकार

भात्रेस्वरितत्वप्रतिज्ञैवतो ह्यस्मादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशेतत्प्रतिज्ञया तावतोप्यंशोत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः
 तदतिरभसादिति च योऽभावात् दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य यपि वापदान्तस्य तेर्हि उदः स्यात्तस्मोः
 ऋषोहो शश्वोटीति षट्सूत्रोपाठोत्तरं भूलां जशभ्रशि अभ्यासे चर्च त्वरिच वावसाने अणोऽग्रस्येति पञ्चसू-
 त्राः पाठे भाष्यसम्मतत्वे यस्य चर्चपितस्यासिद्धत्वात् शर्ष्वरत्वाच्चेति भावः चर्चमिति ततश्चुत्वेशश्वोटीति प्रक्रियेति
 भावः चर्चस्यापवादत्वादिति एवञ्च तत्र हते जशत्वा प्रवृत्तिरिति भावः न जशत्वे हते चर्चस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वा-
 दपवादत्वेन मानमिति वाच्यम् तत्कालेऽवश्यमप्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य कलभतयोक्तरीतेरसम्भ-
 वात् एतदेवाभिप्रेत्य मिदचो न्यात्सूत्रे भाष्ये उक्तं सत्यपि सम्भवे वाधनमभवतीति अन्यथा कौलिङन्यायतन्त्रमि-
 त्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तिदधिदानस्यापि वाधोन स्यात् तदानोत्तरान्तैर्पूर्वम्वातदानस्य चारितार्थ्यत् अतए-
 व जादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे प्रथमद्विचनमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विचनस्यानेन वाधोन स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि
 सम्भवे इति न्यायेन वाधकत्वमुक्तं भाष्ये एवञ्च दपतेर्दिगीति सूत्रस्य केपटादिग्रन्था असम्भवे एव वाधकतेति
 वार्त्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता इति बोध्यमिति भावः केन वाच्यतामिति एवञ्चेदृशविषये वाक्यसंस्कारपक्षे लो-
 वसाधुत्वात्वात्मानमिति स्वीकृत्या हतव्यं परिभाषायाज्येति चेद्विष्टापत्तिरिति बोध्यम् अन्येतु पदसंस्कारे हरिस्ती-
 तिसविसर्गमपि साध्वेव सत्यमिधाने परिभाषायाभाष्येऽदर्शनादित्यारुः प्रमाणाभावादिति योगविभागस्य भाष्ये
 दर्शनेनाप्राप्तालिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् यथासहस्यस्येति स्यात्तैकदेशेन सूत्रग्रहणस्यो ध्यम् परस्यादिति तस्मि

चप

त

नितिसूत्रायेक्षयातस्मादित्यस्य परत्वादित्यर्थः उकारात्सकारेधुडित्यर्थेति नित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थित उकारस्याग
 मिकत्वनन्तस्मादित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसत्यतत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थिति सत्यागमित्यनिरूपयति
 भावः स्पष्टं चेदंतस्मिन्नितिसूत्रे भाष्ये लाघवार्थ इति वक्ष्याः प्रयोग एव कर्तव्य इत्यर्थः चर्त्तव्या सिद्धत्वादिति अतएव
 तडिति नोक्तम् अतएव चर्त्तव्या सिद्धत्वादेव ननु धुकः सीत्यक्त सप्रमीचयथा कतेव उ इति च षष्ठ्यन्तपरमार्थतो
 वाक्यशस्पर्झीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वेवानशक्ततावच्छेदकभेदोऽत आह धुः परादित्वमिति श्रोतविरूपदेशे
 सादिः श्रुत्वस्य धुदिसिद्धत्वे पितुक्प सिद्धत्वात् सन् श्रोततीत्यत्र तु ग्रेति बोध्यम् **सङ्गीतकल्पयतीति** न च शीतिसप्रमीनिर्दे
 शे लाघवार्थः द्वयोरचितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात् धुडेवास्त्विति शीतिषष्ठ्यर्थ इति
 भावः **विरश्ममिति** छान्दसार्थमपि बहुशस्त्ररुतोयत्नदर्शनादिति भावः एतत्त्वन्नस्यादिति एतदृष्ट्या श्रुत्वस्यासि
 द्धत्वनुनवचनसामर्थ्यादिति भावः त्रिषाणां सर्वथा परिभाषा अप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽपि दमेव समाधानम् यद्यो देशपक्षे
 इति कार्यकालेत्वसिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेपीति भावः सञ्ज्ञायाम् उ मिति प्रत्याहाररूपायाम् विकल्पद्वयस्य मध्ये
 इति विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या इति नक्तासेडितिसूत्रभाष्योक्तेरिति भावः न च तन्मध्यपाठेन नित्यत्वकल्पनेन त
 न्मध्यपतितनपरेन इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः स्वतित्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निरवचनौकल्प्यमानायां स्वा
 नन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्वत्र तत्कल्पने मानाभावात् तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात् सर्वस्त्रे एव पूर्ववाग्रहण
 त्यनिवृत्तिरिति भावः तन्निषेधादिति तस्य दोष इत्यस्य तु न प्राप्तिः सत्त्वसाहचर्येणादेशात् तस्यैव ग्रहात् पञ्चमीसमाप्त

स्थानित्वत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् परादित्वमिति ततः परस्यांच इति व्याख्यानेनेत्यर्थः इम इत्यस्य षष्ठ्यतत्त्वमाश्रित्य इमन्तपदाव
 यवत्पदं कृत्वा त्यरस्य इमोऽमुऽजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वोदितमेव न कृतं न्यदस्येति च माऽपधाया इत्यादा विवावयवषष्ठी अ
 जादौ पदे इत्युक्ते मन्त्राभ्यासे इत्यतः शतरि मननित्यादावनन्यस्यनेति भावः बहिः परिभाषयेति नुटो बहिरङ् तवाः
 सिद्धत्वादित्यर्थः उभयं इमुटः परादित्वे हे इति सूत्राकारणाच्च पाक्षिकम् कार्यकालपक्षसम्बन्धि रिति दिगर्थस्तत्तत्
 रिभाषायाः स्त्रिया धामभावः किञ्च यदि पदागमा इति न्यायेनागमानागमित्वधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इति नकाराच्च
 यवनस्यापि पदान्तत्वात्पत्वनियेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि कृत्वा त्यरस्य इमन्तस्य पदस्याचिपरे इमुडित्येवार्थस्तथा सति स्या
 न्नप्रागुक्त इति महदनिष्टमिति स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति इदञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम्
 अनुसर्त्तव्यत्वादिति यदि तु सनिषेधोपदादिविधाविति पुर्यदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति न लुप्तमिति सूत्रे
 भाष्ये स्पष्टम् किञ्चोत्तरपदस्य कार्यत्व एव तत्प्रवृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति प्रतिषेधसिद्धिरित्युच्य
 ते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणां स्पष्टं चैव व्याख्यानप्रकृतसूत्रे उभिचपद इत्यत्र च भाष्ये तेन
 निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तित्वे कदेशिन इत्यपास्तम् त्रिसकारकत्वेति न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धं लक्ष्यलक्ष
 णस्येति न्यायात् अनर्थकमिति इदमुपलक्षणप्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवञ्चेत्यपि बोध्यम् स्पष्टार्थमिति अनेन तु ग्रहण
 अधिकारपक्षेऽपि परस्य ह्यतः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टबोधनार्थं वाशब्दवदितिसूचितम् विधिपक्षेऽत्र ग्रहणं न
 दुप्रकरण इत्यर्थलाभात् वक्तुं तोत्राधिकारत्वमेवोचितम् मतुवसोरिति सूत्रे ह्यतयोर्वन उपसङ्ख्यानम्विभाषा भवति

त्यनयोः सदाहरलोभाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणादिधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्विधः अधिकारत्वेन तत्रैव प्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं प्रवृत्ता-
वितितत्त्वम् **त्यादलोपेति** दिग्योगलक्षणात्तुन अत्रानुच्चारणपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धावनुनासिकात्पर इत्य-
स्य वैषम्योपत्तेरिति भावः **पाशयेनेवेति** प्रसिद्धावेवकारः **मातुरकेति** एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञयेत्यपि बोध्यम् अतएव वा-
वसानेन सः पूर्वस्य सन्निकर्षरूपां संहितात्वं वसानेनैव **अतएव** संहिताधिकारेण वसानकार्यपाठः सः **चते** यत्वंत्या-
दिति अतएव पुंस्त्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुच्चारणव्यवधानेनैव माशः कानुमस्यानिकानुच्चारणस्यैव नुम्विसर्जनीयेति
सूत्रे ग्रहणानेति भाष्यम् **चते** इकारोत्तरं पाठे हि अनुच्चारणमिदं गृहीत्वा यत्वं नुर्वारं स्यादिति भावः यत्वादीति पूर्वस्य
वर्णदीर्घादिप्राद्वर्धः अपम्याठोऽनित्यः अद्विकृतिसूत्रेऽनुच्चारोपलक्षणात्तु नुमग्रहणात् **अतएव** हरिभ्रयतीत्यादौ भूलां
जशरभ्रशीतिनेति बोध्यमिति कश्चित् **भवत्येवेति** एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनत्वात् **अतएव** द्वितीयोच्चारण-
स्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः **वक्ष्यमाणरीत्येति** प्रत्ययरूपो यो विसर्ज्य इति व्याख्यातुं सते सपकारो न्यस्य इत्वेनाम् सः प्र-
त्यय इति स्त्रिया मिति सूत्रभाष्ये के यटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपमस्यैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शकं सामानाधिकार्येण वि-
षयाप्राप्तिरेव पातेर्दुम सन्निति व्युत्पत्तिमादाय मूलमिति दिक् **शकारेणेति** यत्वासिद्धेति भावः न कर्तव्यमिति यत्वासि-
द्ध्यापणवन्ता विरहेण नत्वा प्राप्तेरिति भावः **अत्र चेति** व्याप्तेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः **सञ्ज्ञेति** एवञ्चतुत्तरभाव-
प्रत्ययेन संस्थानप्रादुच्यते तेन स्ववाच्यो जिह्वा मूलीयोच्चारिके लक्ष्यते कुत्वङ् स्मान्न भवतीत्यत्रेवेति भावः कश्चादीति
पाठे प्रयोगे च चर्चप्रवृत्तेरिति भावः **इत्युक्तत्वादिति** एवञ्चमाधर्वेनेष्टापत्तिकर्तुं महर् इत्यर्थः **अनभिधानस्येवेति** त्वशादे-
रनभिधानस्येवेत्यर्थः ॥

गौरवेति स्वरादित्वस्वीकृत्यान्निधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव व्यातेः सार्वधातुकेन निधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः
 सत्वमित्युपलक्षणं त्रिकामं लीयस्य षत्वस्य च षत्वस्य च नमः व्याप्तीति निःव्याप्तीत्यादौ ज्ञापतेर्दि. त्वादिति अत्र ज्ञापते इत्यु
 त्पासत्पिपरस्मैपदे ज्ञापेत्तस्य प्राप्ताच्चाहीत्यस्यासिद्धिस्तच्चिन्ता आचारकिविवेति नामधातौ मूलधात्वादेर्दि. त्वाद्याप्रित्यानु
 दात्तडि. त इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः अतएव ज्ञाहिमाम्युत्तरीकाक्षेति सङ्. च्यते इति भावः आर्षेण तत्र तदित्यन्ये शा
 म्यतेरिति न तु शानते जन इत्यतस्तस्य पदानेन लोपेन नानात्वासम्भवादिति भावः न चाप्रशानिति पर्व्युदासेन नानाग्रहो
 सिद्धेन इति व्यर्थमिति वाच्यम् अस्य लक्षणवशा सम्पन्नानन्तत्वेन पर्व्युदासेनापिलक्षणवशा सम्पन्नानकारान्तानामाना
 नामेवापत्तेः ननु कुष्ठोरित्यत्र जिह्वा मूलीयस्य त्वर्त्वाद्धिसर्गे तस्य सत्त्वे सप्रवणापत्तिरत आह सूत्र इत्यादि शर्त्वादित्यनेन
 विसर्गलोपश्च सत्त्वापवादः एवं सूत्रे निर्विसर्गोपाठ इति भावः विसर्गोपाठेऽप्याह बाहरीति सच सत्त्वापवादः त्वर्त्वा
 इति च वैकल्पिकमिति भावः उच्चार्यविति तयोस्त्वात्वात् तौ विनाभावेन नान्तरीयकन्तयोस्त्वात्वात् ननु तयोर्विधेयत्वम्
 किन्तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः चादिकल्प इति निपातानामनेकार्थत्वाच्च शब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः
 सत्त्वप्रसङ्ग इति चानुसृष्टविसर्गस्तत्त्वत्वापवाद इति नास्माकन्दोष इति भावः गणपाठसामर्थ्यादिति एतेन पञ्चम्यन्ता
 त्वार्थे तसि ल्बिधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् तत्र आगत इत्यर्थे कथमलित्यपासम्
 अव्ययानामिति दलोपः सन्निपातेति असिद्धविषयेऽपि सा प्रवर्त्तते यदा पूर्वत्र कर्त्तव्येऽसिद्धत्वेऽपि तत्र हत उत्तरस्यासिद्धत्वेना
 नाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषा प्रवृत्तिप्रतिबन्धः शक्य इति भावः वैकल्पिकेऽपि भावानुसृष्टानस्यैवोचित्यफला

धिक्पायेति तात्पर्यम् ॥ इति ह त्स्यान्धिः ॥ ३० ॥ नेत्येवोच्येतेति कुघोरित्यत्रापि चेन सत्त्वं नेत्येवानुक्कृत्य मिति भावः स्या
 तामिति सत्त्वनिषेधेन त्वरवसानयोरिति विहित विसर्गस्य सत्त्वादिति भावः विकारमात्रमिति तत्सामर्थ्याच्चा नेन तस्यैव प्रत्याप
 तापिनताविति भावः एतेनैतद्विहितस्य स्थाने पितौ स्यातां किञ्च स्यैव तौ स्यातां त्वरवसानयोरिति विहितस्यैव तयो रसिद्धत्वा
 त्सत्त्वमेव स्यादित्यपास्तम् अर्थाधिकारेणात्वरवसानयोरिति विहित विसर्गस्यैवादेशात् विसर्जनीयस्य सोऽतितु न सत्त्वं क
 नम् वाशरीत्यनेन सत्त्वविकल्पेन सिद्धावपि कुघोरित्यत्राशर्पर इत्यनुवत्त्या तयोश्चाप्येऽप्रवत्तावपि कुघोरितिसूत्रे वादिसु
 र्गलाभानापत्तेः व्यत्ययेनेति सौत्रत्वादिति भावः इति केश इति किञ्च पूस्तरेत्यादौषत्वादिवारणाप कुघोरित्यप्यनुवत्त्य
 तदन्तर्गते त्वरीति व्याख्याने कतरां केश इत्यपि बोध्यम् अन्यस्यासम्भवादिति अपमभावः अपदे इत्येव कुघोरित्यप्यनुवत्त्य
 यस्मिन्निधिरिति परिभाषया कवर्गघादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणस्यैव मपदस्यैवादि रित्यर्थे साभार्थम् तेनो रः कापती
 तिविग्रहे क्वत्पत्तेः पूर्वसमासे प्युरः केतोत्यादौ न सत्त्वम् आदिग्रहणसामर्थ्येन तद्व्यावधारणेन च यदत्वयोग्य प्रातिप
 दिकानवयवस्यैव ग्रहणात् इति पत्तयेति सत्त्वनेत्यपि तत्रापि पत्वविधावपि एवं चात्र पाठान्न तत्रानुवत्तेस्त्वोभयमपि ने
 तिवोध्यम् समुदायस्येति अलो न्यादिति सूत्रेऽवयववाचकान्तरादेन स समुदायस्याक्षेपेता उपधात्वस्य समुदायनिरु
 पितत्वादिति भावः इडुपधस्य विसर्जनीयस्य पदस्येति सामानाधिकरत्येनान्वयः पत्वन्तलो न्यस्येति नेन विसर्गस्येत्यन्ये
 व्याख्यादर्शनीकरीत्याह प्रत्ययोय इति तत्र सिद्धेरिति विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः न स्याति रोः सुप्तेन पदत्वाच्च वत्ते
 रिति भावः चरितार्थ इति ननु तत्रापि पुनरसित्यवस्थायां जात पदत्वस्यातिदेशेनैव कालोपेकृते आनयनमिति को विशेषः
 नचैक शविहृतन्यायेन सिद्धिः अचिरित्यत्रापि सत्त्वमात्रं नचाग्रित्यत्रादेशाप्यातिदेशाल्भ्यकार्यस्य चासिद्धत्वात्

अत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम् सर्वथातिदेशापेक्षेण तस्या किञ्चित्करत्वात् किञ्च कृत्वा सिद्धत्वेनापि रिप्यत्र
 पदत्वं कलभम् किञ्च विसर्गस्याम्बलरूपरेकवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्यात्तद्धर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो वि
 सर्गो दुर्बो हर्षः **स्वराचेयं रीतिर्भोगोरिति सूत्रभाष्ये** किञ्चैवं सामानाधिकारण्ये सोरिति वक्तव्येऽप्रत्ययग्रहणाम्यर्थं स्या
 त् किञ्चैवं नित्यं समास इति सूत्रेऽनुत्तरपदस्य स्येत्यस्यैव पर्ययम् परमसर्पिः कुल्लिकेत्यादावनेन प्रत्ययस्य उर्ध्वारत्वात् कि
 वं **चै** नित्यं समास इति सूत्रस्य भाष्यास इति **तथाहि** अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादितो नित्ये प्राप्तेरथाव्युत्पन्नमित्या
 देरसङ्गतिः **स्यैव** अत्र भाष्ये येति पदार्थे तेन सर्पिषा पञ्चमेत्यादौषत्वसिद्धये साद्यं शो व्युत्पत्तिरप्यत्र **नत्वसाविति सूचि**
तम् तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धि परं प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गेत्यर्थ उचितः अतएव कविभिः कृतमित्यादौ न दो
 षः नित्यं समास इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्येत्यस्य कत्कादिषु सर्पिः कुल्लिकाशब्दपाठस्यैव तदर्थं ज्ञापकत्वेनोचितेति चेत्स
 त्यम् व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्गम्यसत्वात् तद्धनयन्बध्यति नातीवादन्तव्यमिति न प्रवर्त्तत इति अतएव तिरश्चेत्या
 दौ श्चुत्वसिद्धिः एतज्ज्ञेयानुसारेण संयोगादिलोपलत्वत्वातिरिक्तविषयं तेन तत्रस्या निवृत्तं भवत्येवेति तस्य दोष
 इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः मातुः कार्यमिति सिद्धान्तव्याख्यानेष्वत्र दोषः **तथाहि** सकारसन्निधावेकारो नैव प्र
 त्ययः समुदायनिवेशित्वात् प्रत्ययत्वस्येति तदादेशात्पारः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात् यत्तत्त्वे
 कृते वशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्चः सलुप्रएव न चान्तादिवच्चेत्यस्य र्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्याम्बलभ्याम्
 यगवस्थिताभ्यां यववहारः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थः **उसित्यत्र** प्रत्ययत्वस्य कलभतयैकदेशा

विहृतन्यायेनोरित्यस्यप्रत्ययतयानदोषइतिवाच्यम् त्रिपाद्याअसिद्धत्वेनतत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः स्थानिवत्त्वेतुननिर्वाहः
 उपात्तस्यस्थानिनोऽकारस्यप्रत्ययत्वाभावात् प्रत्ययसम्बन्धित्वन्तुनस्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात् सर्वसर्वापदादेशो
 इत्यनेनतुमातृअसित्यस्यस्थानिवत्त्वेषिअसित्यस्यस्थानिवत्त्वालाभेनोरित्यस्यप्रत्ययत्वमलभ्यमेतदेवाभिप्रेत्यप्रकृतस्य
 त्रैउत्तरपरइतिसूत्रेचभाष्ये उक्तम् इहकस्मान्नभवति पितुः करोति अप्रत्ययस्येतिषत्वंप्राप्नोति अप्रत्ययविसर्जनी
 यस्येतुच्यतेप्रत्ययविसर्जनीयश्चायंलुप्यतेऽत्रप्रत्ययविसर्जनीयोरात्सस्येतिलुप्यतेऽत्रेत्यादेरयमर्थः प्रत्ययविस
 र्जनीयत्वेनयस्यवाभिमतसलुप्यतेनदृश्यतेस्थानिनः प्रत्ययस्येवलोपादितिबोधम् आपनादिति त्रिपाद्यामन्तव
 त्वप्रवृत्तितापनद्वारेतिभावः अतएवामीभीरपेतोत्यादौमीत्वणत्वेपिसिध्यतः अत्रैकारस्यादस्यसम्बन्धित्वंयेइत्य
 स्यैकाजुत्तरपदत्वंचान्तवज्रावाधीनमितिबोधम् अधिकरणमेवेति प्रत्ययसम्बन्धीयोविसर्गस्तस्यनेत्यर्थइतितद्वा
 वः अगत्याचवाक्यभेदासमर्थसमासवैयधिकरणान्वयरूपदोषत्रयसहनमितितदभिमानः नातीवेति वैयधिकर
 णान्वयफलस्यकविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्यविसर्गेत्येवंलक्षणायासामानाधिकरण्येनापिसङ्ग्रहस
 म्भवादितिभावः व्याख्यादशोक्तसामानाधिकरण्येतुलेशतोवितदादराभावादतीवेत्यसङ्गतमेवस्यादिति अनेनोक्त
 व्याख्यायाएवत्वाभिमतत्वंसूचितवानित्यलम् परमार्थेति एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेनविसर्गस्यैका
 देशशास्त्रनिमित्तकत्वमितिभावः प्रचुरः पाठइति ओषधीकृधीत्यादौशासैकादेशोकः करत्कृतिरुधीतिषत्वनिव
 त्तिश्चतफलमुक्तम् मूलेतुतस्यफलस्यछान्दसत्वाच्छन्दसिवाप्रेत्यतइराः षइत्यस्यनिवृत्त्यादोषाच्चषष्ठान्तमेवफठित
 मितिदिक् ग्रामादिकमिति पदादित्वेनसोयदादावित्यस्याप्राप्तिरितिभावः सात्त्विक्यमिति नचरामलक्ष्मणावित्यादौह

एसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियामकत्वं दृष्टं न चैषां कापिसाहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् पञ्चम्यपाठः
 परिमिरित्यनेन लक्षणादिघोतकपरियोगे पञ्चमीशाङ्कायां यद्यप्ययं परिदृष्टापचारो वर्जनेचावर्जनेचायं तत्त्वप्रशङ्कोऽदृ
 ष्टापचारो वर्जनायैव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हस्यन्यो वर्जनायार्थः यथास्यगोः सहायेनार्थ इति गौरः
 वानीयते नाशेवानगर्ह इति कर्मप्रवचनीय इति सूत्रस्य भाष्येण सहशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादने नाक्षतेः
 परिभाषायां सहचरितशब्देन सहशस्यैव ग्रहणं सहचरस्य भावः साहचर्यं सहचरणञ्च सहशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्य
 मुच्यते सहशयोरेव सहविवक्षितयोरेव च सहप्रयोगः समलभ्यणावित्यादावपिसादृश्यमेव नियामकमिति रिक् अर्थवतश्चे
 ति प्रतिपदोक्तस्य चेत्पि बोध्यम् नित्यं च इति भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धिः
 तात्कपञ्चत्वमिति न शाङ्गम् अतएव चतुष्पादोऽत्रित्यादिनिर्देशसङ्गतिः इत्यर्थ इति अत्रत्यन्तत्त्वमूर्ध्वसंचितम् तद्वा
 येति अनुत्तरपदस्य स्येति किम् परमसर्पिः कुलिङ्केति नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्येत्यर्थः आवन्तप्रयोगसंचितमर्थं
 स्फुटप्रतिपत्तये आह नत्वयस इत्यादि ३०६ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ ३०७ ॥ तस्य प्रत्ययविधीति अतएव येन
 विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नैः सृजित्यादौ गृह्यमाण प्रातिपदिकेनापितदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसापरमस्वसेसु
 दाहृतञ्च सङ्गच्छते अस्य समासप्रत्ययविधाविति निषेधानुवादकतया एव युक्तत्वाच्च पञ्चस्य शापकं स हर्षोऽनेति सूत्र
 मन्यथा हर्षोऽनिरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किन्तेन तत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्यैव शापकमिति वक्तुं शक्यम् अतएव
 तदन्तविधिसूत्रभाष्ये समासेत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति बोध्यम् प्रत्याख्यातत्वादिति फलाभावात् सूत्रान्ताहकद

शान्ता दुःस्वप्नादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिभ्यावा प्रवृत्तेरिति वाच्यः नन्वेकगोशब्दादित्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयो
 रप्रत्यर्थत्वावश्यकी सञ्ज्ञानादृशान्तादित्यर्थश्चेत्तत्रान्तग्रहणान्तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधान्न दत्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्य
 कमिति न तत्सामर्थ्याच्च व्यपदेशिवद्वावा प्रवृत्तिर्बहुं शक्या न च भयाद्यादिवत् सञ्ज्ञानादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्या
 सेन सिद्धे न्तग्रहणसामर्थ्यं स्य पादमिति कौत्सोक्तरीत्या निर्वाहः समासप्रत्ययविधौ वित्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशे
 ष्यत्वेनात्यर्थ्याह कस्य सत्त्वेन विपरीतस्य वक्तुमशक्यत्वात् न चास्यां मानाभावः पूर्वात्पश्चादिति निरित्येकयोगएव कर्तव्ये
 एवमेवाकारणस्य मानत्वात् न चेष्टादिभ्य इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं न तथा पाठः अतएवानिष्ठीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् तावकप
 रभाष्यप्रामाण्येनानिष्ठीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् एकयोगेपितत्रैव स्वरितत्ववलेन तावत् एव उच्चरत्रानुवृत्तौ बाध
 काभावाच्च व्यपदेशिवद्वावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव मानादसङ्ख्यादेरिति चरितार्थम् अन्यथाप्यत्रमस्या
 दावपि व्यपदेशिवद्वावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह व्यपदेशिवद्वावस्यादि दिवउत्सृज्यतेति बहु
 व्रीहिणा तत्सूत्रप्रतिपादे इत्यर्थः एवञ्च दिवउदितिसूत्रे हरदत्तेनेन्द्रे चेत्यत्र कैयटेनोक्तमिति भावः येन विधिरिति सूत्रे
 कैयटेनानसूत्रोपान्तादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्तं असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भा
 ष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् इत्याद्यपीति आदिना सङ्ख्यामिति ननु सान्तानुकरणे विभाषाभ
 वदित्यादिवार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह रान्तञ्चेति कृतकानुकरणमित्यर्थः अलोन्त्यस्येति न च भोराज
 से इत्यादौ तेरीतिलोपे एकरेशविकृतग्यायेन भोः शब्दत्वाद न्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम् तेषामभिधाने एवंगोरं पूर्वस्य
 चेति व्याख्याननादोषो बोध्यः अत्रपक्षेऽघोशब्दान्तकृद्घट्टाः सौत्रोत्पद्योध्यः अवधेयमिति यदिग्रहो लिटीति सूत्रे इहः

स्यानिवत्त्वेन निर्देश इति तत्रानां लाभप्रपाणं प्रकृते तु विसर्गरेफस्यैव स्यानिवत्त्वाद्धैषममनस्विधावित्यस्य स्यान्वत्त्वत्तिधर्मा
 अये स्यानि समन्वयत्त्वत्तिधर्मा अये च नेत्यर्थः तत्र स्यान्वत्त्वरेफवत्तिरुत्वं स्यानिवत्त्वेन दुर्लभमस्त्विति धित्वात् **ए** **अ** **इ** **उ** **ए** **ओ** **अ**
 हतस्त्रेभाष्ये इत्युच्यते तदा पयस्वित्यत्र यत्त्ववारणायाशीति तत्र हिरोः कपीति विसर्गः नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव
 प्रवृत्तिरिति तत्र हर्षिः शिष्टः स्यानीत हर्षिः स्यात्त्वस्य स्यानिवत्त्वेन लाभः ककरः घदितुरोः कपीत्यत्रादिर इत्यनुवर्त्य रोरेफस्यैव
 तेन विसर्गस्तदाग्रहणमुत्तरार्थस्य पृथगर्थमिहैव हतमित्यवधेयम् तत्रेति चादिधित्यर्थः **वार्तिक** नाश्रयणीयमिति
 भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातेरेव सिद्धे निपातानामपि सम्बोधनान्तर्भवदादिसमानार्थकत्वादमन्त्रितत्वमस्ति भवदादी
 तत्र भोः शब्दस्याप्यादिनाग्रहणान्तर्भवो इत्यादिसिद्धिरिति भावः अन्यथा साधारणानामभावे भो विह्वनेति न पुंसके
 सोर्लुकात्प्रत्ययेन वार्त्तिका प्रवृत्तेरिति भावः **भोग** इति विभक्तौ लिङ्-विशिष्टाग्रहणात् जीवाव्यवधाद्भवतः समुद्धिप
 रत्वाभावेनेति भावः **सुः** पाठित्यस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः ननु निपातोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्या
 द्यनासङ्गतिः अतएव भाष्ये कैयटयोर्वाचिकसिद्धिर्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वञ्च
 शब्दः तोऽर्थत इत्यन्यत्र स्पष्टम् **किञ्च** व्यतिलुनीते इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोगसम्भव इत्यरुचेराह किञ्चेति पदात्
 परस्येति इदञ्च न भोः शब्दे फलं उभयोरपि भोः शब्दयोस्सम्बोधनार्थत्वेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् कि
 लुतिष्ठसि भगोस्तिष्ठसि अघो इत्यादौ **भगवन्** अघवन्तिष्ठसि इत्यर्थके आमन्त्रितस्येति निघातसिद्धिः निपातयोस्तुत
 योस्सम्बोधने शक्तौ मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात् भगोतिष्ठसीत्यादौ अतिप्रमान

वृत्तं आम्रभगो देवदत्तेत्यादावेकान्तरता भगो आगच्छेत्यादौ द्विर्भावः धनेन भगो इत्यादौ पराङ्मुखत्वमिति भावः यदि
 प्रामाण्ये कविति यदीत्यनेनेदं सचितं तौ न प्रामाणिकौ अतएव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्या पभो ब्राह्मणाः भो ब्राह्म
 णीत्यस्येवासिद्धिमाशङ्क्या व्यपमेयभोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम् एवञ्च भगो हरिहरवित्याद्यसाध्ये वे
 ति तदतिरभसादिति भो भगो मतुवसोरिति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः उभयग्रहणादिति वार्त्तिकबोधि
 तसाधुत्वानामपि कुलदायावेत्यादौ कार्त्वान्तरबोधनाय सूत्रकृतानुवादस्य कारणमिति भावः हरदत्तेति एवञ्चानित्य
 त्वान्नदप्रवृत्तावुभयवोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः विभाषा भवदिति वार्त्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणि इत्यसिद्ध्या शङ्क्या व्यपमेय
 भोः शब्द इति सिद्धान्ते नोभयोरत्रग्रहणलाभादिति बोध्यम् परस्परसाहचर्येणेति तेन चार्थस्य ता मेव ग्रहणमिति भावः
 अर्थवत्परीभाषयेत्यपि बोध्यम् अन्येषाम् अनर्थकानाम् सान्तरान्तानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धा भो इत्यादि पूर्वकरेफा
 न्तानामर्थवतां ग्रहणस्य न्यायतया भो इत्याद्यौकारान्तानुकरणपक्षेपि वार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चेकदेशभूतभो
 शब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः अत्रेदन्तत्वं सन्तानामेवानुकरणम् सूत्रे सन्मभावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः
 लघुच्चारणतः लघुतरोच्चारणः हलोविशेषणादिति स्पष्टञ्चेदभाष्ये इत्याहुरिति हरदत्तादयः वकारलोपेततस्त
 दनर्थानिवर्गतेरित्यर्थः एवञ्च करोत्यादिपरे पितत एवलोपो न भविष्यतीति अशां हलोविशेषणाम्यर्थमिति सचितम्।
 भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेव न पदान्ताः परेणः सन्तीति लक्षणसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च इडभावोऽत एवेति तेन नलोपे
 सङ्ग्रहः ढलोपा इति ढोऽलोप इत्येतद्दृष्ट्वा षुत्वन्नुनासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः भाष्ये स्थितमिति दृढः स्थलेति सूत्र इति
 शेषः इष्टव्यमिति अस्पष्ट्यदि. लोपभावे चेष्टावन्तिरिति भावः उभयोरपीति त्वदवत्त्वम्भूतेन वन्तिरुतैति शेषः त

दाहवामन इति अत्राह चिबीजनुहं हेर्नकारहकारयोर्लोपार्थमिति भाष्यविरोधः अनिदितो दहेत्क दहितमित्येवेष्यत इ
 तिकैयटविरोधश्चेति किञ्च प्रसादोक्तरीत्या दहेरपि इडभावदत्वयोः सिद्धावित्तेन येष्वप्रकारेण दृढ इति निपातस्य व्यर्थत्व
 मित्यलम् अभावात् उत्तरस्येति आहार्थ्यभावरोपादिति भावः सास्मा अरमिति सोस्मा अरमितिसन्धावपि पाददर्शनेः न
 च प्रहृत्यान्तः पादमिति पूर्वस्वभावावेन न पाददर्शनेः सोयमागादित्यादाविवात्रापि प्रातिशाब्येन सिद्धेः एवञ्चाव
 धारणतया न व्याख्येयम् सोहमाजन्मेत्यादौ बहुलग्रहणेन कचिदप्रवृत्त्यापि सिद्धे इति तात्पर्यम् ॐ । ०० ॥
 इति श्री दीक्षितभट्टो जियौ त्रदीक्षितहविर्विरचिते मनोरमा व्याख्याने लघुशब्दरत्ने पञ्चसन्धिप्रकरणम् समाप्तमिति ।
 ॥ व्यर्थस्यादिति नचास्याप्यस्यमिषानित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधवाधेतज्जुतिार्थम् अत्रासित्यवस्थायां
 प्रवृत्तसञ्ज्ञाया एकदेशविहृतन्यायेन विभक्तिलुक्पि क्लृप्तमत्वात् एकार्थीभावेनेति नचैतत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मा
 त्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः एकार्थीभावश्च यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाचिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः तेन पञ्चनाव
 प्रियसं इति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्विज्ञानात् समासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम् प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावा
 नेतु तन्मात्रे इत्यदोषात् नच क्विवन्ते दोषः तत्रधातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेनार्थवृद्धितीयाभावेऽप्यगर्थानामेकोपास्थिति
 जनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम् अलोकि केवाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेणादोषात् व्यर्थस्यादि
 ति अनेन प्रत्ययपर्युदासेनानुक्तम् सातेः प्रातिपदिकत्वे हि ततश्चोत्सर्गिकैकवचने तस्यापि क्ववन्तत्वेन पदत्वे पदादि
 तादेव निषेधसिद्धे सद्यर्थमिति भावः सोऽर्थात्वा इति तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वात्तु कसमुदाय

सञ्ज्ञाज्ञानादुःखादधयवेभ्यः प्रातिपदिकत्वात्कविसवि
 साधातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेनतत्रनिषे।
 दस्यधिनेतेर्धेनमितिब्युत्पत्तिपक्षेतुवनापुडाहरण।
 षः इदमव्ययेभ्यश्चतेभ्योपिस्फवेकवचनाभ्युपगमे
 उपइतिगमकम् नान्यत्रएकवचनमित्यादिमहास
 तिपदिकाधिकाराभावेतिउः न्तेभ्यस्तुत्यत्तिमाशङ्. के
 नंडुर्वा रमेव प्रकृतसूत्रस्यमिदम्भाष्यन्तेकदेश्युक्ति
 दायोनिरर्थकोव्यावर्त्यत्वेनप्रदर्शितस्तत्रहिस्फयोधा
 तत्प्रवक्तोत्सूपसूत्रस्यभाष्यगमकम् समासग्रहण
 नास्यव्यावर्त्तिरितिदिक् पद्यप्यर्थवत्त्वमिति व्याख्याना
 पुनर्द्वायीयोच्यतइतिसूचितम् भाष्येइति एवंहितत्र
 कृतस्तद्धितावेतिहृतद्धितसूत्रेऽन्तग्रहणंनकार्यमिति
 यार्थारोपादिति तेनतन्मात्रस्यक्रियावाचित्वनिबन्धनधा
 ति तस्यतस्येतिहृतद्धिर्वचनेनषष्ठीसमासेससोर्ध्वविभागइतिकर्मधारयेवाविभक्तिलुकिइदंसाधु एतेनान्यान्यप्राडुर्भा
 वादितपादानेयञ्मीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः

प्रवर्त्ततेइतितस्यतदवयवत्वमभूतं पचतिध्वनतीत्यादौनावयवानां
 धात् तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तुत्यत्तिपाया धनश
 म्वाध्वम् ध्वनितञ्चेदम्भाष्यकैयटयोः तस्मान्नलोपायापत्तिर्द्वा
 न यतुदितुतुत्यत्तिसत्येवगमकेयथाव्ययेभ्यस्तुत्यावयवादा
 भ्राकरणात् प्रकृतेतुनतथागमकम् अतएवग्रावितिसूत्रेप्रा
 कत्वादीनामुक्तत्वाच्चेतिसमाहितम् त्वदीत्यात्सर्गिकमेकवच
 रतएवाग्रेभाष्येपि अर्थवत्पदस्यदशादाडिमान्नीत्यादिपदसमु
 त्थित्यस्यप्राप्तिरितितदेवास्समुत्थम्यावर्त्यम् पचतः कल्पमित्यादौ
 हुतनियमस्तत्त्वर्थवत्समुदायविषयकइतिभाष्येस्यष्टमितिनते
 दर्थवत्त्वेनैवसादृश्यंगृह्यतइतिभावः उक्तमिति एतेनेदमुक्तमेव
 भाष्यम् अर्थवदितिबर्त्तते कृतद्धितान्नञ्चैवअर्थवत् नकेवलाः
 अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेवचेदृशार्थलाभइतिकैयटः समुदा
 तुत्वसिद्धिरितिभावः तत् क्रियावाचकत्वम् तत्तदर्थविभागश्चे
 त्कर्मधारयेवाविभक्तिलुकिइदंसाधु एतेनान्यान्यप्राडुर्भा
 वादितपादानेयञ्मीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः

यस्य विलोकात् नैव विधेः कालावित्पितोवर्तमानोऽद्वयत्वात् तस्मात्पञ्चप्रकरणेऽर्थवत्तु प्रतिपादने तदभावरूपेऽस्तीत्यो-
 ऽप्येवमुक्तमित्याशयेन पर-
 १५० वाक्यरूपो वेदार्थ इति लिखितम् । २

शब्दे प्रकृतित्वबुद्धानां स्पष्टशब्दे प्रत्ययत्वबुद्धानां संप्रदायं सर्व इति धातुपसर्गविभागो वृत्तिष्वेकार्थी भावश्चेवमेवेति भा-
 वः स्फोटस्वेति पदरूपो वाक्यरूपो वेदार्थः लोकानां न तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः अतएव तस्य परमार्थत्वम्
 लोके बोधजनकत्वात् शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तत्तर्था बोधनद्वारा विशिष्टपदे वि-
 शिष्टार्थकत्वमेव बोधते उपलभ्यमाना इत्यस्य भवन्तीति शेषः ननु वास्तवा इति भावः तदाह असत्ये इति आरोपित
 इत्यर्थः लोकानां न तत्रैव जन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम् सत्यम् विशिष्टशक्त्या बोधकम्यदादीत्यर्थः स्युरिति
 अधिजगे अधर्मीयेत्यादौ अर्थवत्त्वादिति आरोपितार्थवत्त्वादित्यर्थः शास्त्रकृत् भाष्यकृदौ दिः सम्यक्तेति तद्धि-
 तविषयेति शेषः औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह इष्टस्य लोपीति चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः कथञ्चित्ति अनेन तद-
 नावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति ननु तत्र चरितार्थस्य कथं शापकत्वमत आह उत्तरार्थस्यापीति इकोचीति सूत्रेऽङ्ग-
 हणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तमिह किञ्चित्त्रयो इति ननु मतेति निषेधानि त्यत्वा शापनद्वारा त्रयोऽस्य त्रयुगः फल-
 मिति तदर्थः इत्थं सतीति लघुना नैव नित्यत्वशापनमाश्रित्य न्यायानुसारेण तयोऽप्रत्याख्यानसम्भव इति भा-
 वः नलोप इति सख्यत्पत्तिस्तु नोक्ता भूवादय इत्यस्य लविधौ तिवाधिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतया उपवादैस्तिवा-
 दिभिर्बोधात् कार्यकालपक्षे इति न च पयोदेशे विप्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यरूपरिभाषया फलाभावेन च
 सञ्ज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् अकृतव्यरूपरिभाषया अनित्यत्वात् असत्त्वाच्च भविष्यति किञ्चित्फलमित्यभिस-
 न्धिमन्त्रेण तत्र पक्षे सञ्ज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्य सञ्ज्ञाप्रकरणे कैपटे नोक्तत्वाच्च पयोदेशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसि

आदिशब्देन सूत्रकृत्वा-
 क कृतौ ग्रहीतो शास्त्र-
 व दि स्य सर्वसाधारणत्वा-
 दन्यथा भाष्यकृदित्येवाव-
 कुमुचितमाभविष्यत् ६

हेः शः का समाधानेन निर्दलेन हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेणालक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शः का उचिता इत्य
 र्कस्य प्रगृह्य सञ्ज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादितिकश्चित् कथमन्यथेति न च राजेत्यादौ कृदन्तात्प्रवृत्तिः तत्राप्य
 प्रत्ययइत्युक्तस्य सम्बन्धात् अतएव दाक्षीदिष्ट इत्यादौ न दोषः न च क्लोपविषयमेव ज्ञापकम् असति बाधके
 प्रमाणा नो सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् अन्यथा सूत्रोपस्थितडिः समुद्धिमात्रविषयकतात्वादितिराज
 रूपा सिद्धिः स्वष्टा चेयं रीतिः सार्धधातुकमपि दित्यत्र भाष्ये प्रकृतसूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् अत्र स एव सिद्धिरिति तयोः प्रा
 तिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचनेन अवगापत्तिः विभक्त्यर्थस्य लिङ्गस्य तिस्ररूपाणां पक्षे न न पुंसक
 त्वाभ्यां विभक्तिलुक् तत्सत्त्वे तु पदादित्वेन नत्वनिषेधापत्तिर्दोष इति भावः तत्रैवेति अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनाप
 त्तिः स्रपो धात्विति लुगापत्तिश्च पक्षे रन्त्रित्यादौ न लोपापत्तिश्चेति भावः स्यादेवेति पूर्वम्विभक्त्युत्पत्तये जातस्या
 तिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः यद्यो देशोपीति अविनाकार्यकालपक्षे वि न हितत्रयस्योपदेशो नैव कवक्षतानातिदे
 शेनेत्यत्र मानमस्तीत्यतिदेशो कवाक्यतयेव हस्त्वप्राप्तेः स्ववचत्वात् प्रातिपदिकग्रहणस्येति न पुंसवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्म
 त्वान्न पुंसके वर्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः उक्तैः र्थे विभक्त्येकादशस्यान्तव
 त्वाभावे सामान्यापेक्षमिति अन्यथा हस्त्व एव न स्यात्त्वाद्युत्पत्तिसूत्रस्यादेवेति भावः यद्यपीदमप्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वं
 प्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थेनेनात्र न हस्त्वः मूलोक्तार्थेनापिते चारितार्थ्यं नुर्निरूप्यं च स इत्याकर्माद्ययोगात्त्वाद्युत्प
 त्तिरपि न औत्सर्गिकमेकवचनमपि न गमकं विना तदनुत्पत्तेः स्रपो धात्विति लुगापि न धातुसाहचर्येण कश्चिद्

तरसमभिवाहृतस्येवतेनलुविधानात् **एव** प्रत्ययान्तपर्युदासोनकार्य इति सूत्रशेषे **भाष्ये** ध्वनितम् पचेरन्सर्वस्मि
 नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन नलोपस्तथापि एतावत्किंच कल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति
 भावः **अतश्चात्रादिति** यस्मादिहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेन व्यवदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः **नियेधादिति**
 यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनेकाचत्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयत्वेन **स्यातिदेशेन** लाभसम्भवः **अतएव** भवतीत्यादौ भवतेः श
 व्निरूपिताः त्वसिद्धिर्व्यतिरेक इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च इरिषानित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्विधान्वनिबन्धनप्राति
 पदिकत्वसिद्धिश्च पुवापत्येतत् इन्न नान्वनिबन्धनफकसिद्धिश्च तथापि असहाय्यव्यपदेशिवद्भावात्तुल्यसहायेते
 नेतरावयववेतदप्रवृत्तिः **स्यरात्रेपरीतिरादेचउपदेशे** इत्यत्र केयटे **अतएव** सभासंनयने व्यपदेशिवद्भावेन आ
 कारस्य नादित्वं दरिद्राधातौ इकारस्य नान्तत्वं तथापि तिष्ठ इत्वं प्रयुक्तम् इव वर्त्मान्तत्वप्रयुक्तोऽ **अत्यपश्चनस्यात्**
 ततोऽत्र न किञ्चिद्देवस्य लोके विवदुः **पुत्रवत्त्वेनैकस्मिन्** ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारः **विजातीयकन्या** सत्त्वे तु एक
 स्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम् **अतएव** हरिश्चित्यादौ सोः पदत्वं न निजोच्चत्वारएकाच इति भाष्ये न्तकस्मिन्नि
 त्यस्याप्यर्थालोचनैर्षेकदेशपुक्तिरिति तात्पर्यम् **वस्तुतस्तत्पर्युदासेनैवार्थवत्त्वेन** व्यर्थवद्ग्रहणादत्र सत्रे विविभक्ती
 तरानपेक्षया र्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते **एकाचीभावेन** लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिके आरोपित
 मस्तीति दक्ष आसु इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः तदा प्रत्ययस्य प्रातिरेवनेति केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः **ध्व**
 नितश्चेदं प्रत्ययपर्युदासानुत्थाभाष्ये कसिद्धः नमिति सूत्रस्य भाष्यकेयटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम् **इत्याद्य**

ध्वनिः

अन्यथाविभक्त्यनस्योदात्ततात्प्रात् प्रातिपदिकत्वेतुर्ध्वंस्विभक्तिलुकिटकारोकारं स्योदात्तत्वेपुनर्जसिटकाराकारेदा
 तत्त्वसिद्धिरितिभावः **हयन्तत्वेनेति** नचसमासविकल्पविधानस्यवैयर्थ्यम् समासेएकस्वरश्रवणं समासाभावेप्रातिप
 दिकत्वेतुर्ध्वंस्विभक्तिलुकिटकारोकारं स्योदात्तत्वेपुनर्जसिटकाराकारेदा
 शक्यत्वाच्च तत्तामर्थ्यादिति अन्यथासञ्ज्ञाविधित्वात्तत्प्रात् नप्रत्ययमात्रेणेति ग्रहतेरपेक्षणादितिभावः अधा
 तुतीति कर्तृरूपार्थस्याधिकस्यभानेपिक्रियावाचकत्वात्तत्प्रात् धातुत्वाभावेरितिभावः स्त्रीप्रत्ययेइति अनुपसर्जनस्त्री
 प्रत्ययेइत्यर्थः तस्ययेनकेनापिरूपेणग्रहणेतन्निषेधइत्यभिमानः शङ्किः तुः राजकुमारीति नन्वत्रप्रातिपदिकत्वस्यनफ
 लं लिङ् विशिष्टपरिभाषणैवतत्कार्यसिद्धेरितिचेन्न प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांलिङ् प्रत्ययरहितेदृष्टानांतद्विशि
 ष्टेऽनयातिदेशेनतस्यात्राप्रवृत्तेः नहिङीप्ररहितेराजकुमारेत्यादौतदस्ति ग्राह्यग्रहणन्वन्यार्थमितिबध्यते शङ्किः त्रमि
 मानानुसारेणेवोत्तरयति अ नारङ् स्यापीति पदितुअस्यनिषेधस्यप्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवञ्च यथासाप्रत्य
 यग्रहणेएव नतुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणइति उगितश्चेतिसत्रेभाष्यस्यएम् तद्यायंनिषेधोविस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेनतुस्त्रीप्रत्य
 यास्त्रीप्रत्ययग्रहणेइत्युच्यते तदानदोषः समुदायस्यप्रत्ययान्तत्वाभावादितिदिक् असमर्थसमासेइति असर्थम्यप्रपर
 त्यादावित्यर्थः धर्मिग्राहकेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाधर्मस्तद्धर्मी असमर्थसमासः ग्राहकं त्वरविधापकं अन्यथापरस्परम
 सम्वन्धेनैकार्थीभावाभावात्समासेदुर्ज्ञेयः स्यात् **असर्थशब्दइति** तत्प्रकृतिकेकवन्तइत्यर्थः कपीत्यधिकारात् उपप
 दमिति महासञ्ज्ञाकरणाच्च तदेतदाह पदञ्चेत्यादि शाश्वज्जुनदिपदानांचवौद्धेतस्मिन्नारोपितशाश्वतम्वन्धवत् मृज्जा
 दौवाशक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बो धम् यत्रसरघातेइतीति अर्थवतीतिशेषः सजातीयापेक्षानियमस्यो

प्रत्ययोनेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेत्यर्थः तेन राजा इत्यादिना दौनदोषः जन्मवानित्यादाविति तत्र हर्षभागस्य
 पदत्वादिति भावः ननु तद्विग्रहणसामर्थ्यं न ज्ञाह तद्विग्रहेति तत्र हर्षभागस्य भत्वात् पूर्वभागः पदमित्यत्र च पदशब्दे
 न पदसञ्ज्ञकग्रहणमिति भावः नन्वत्र पक्षे गवित्ययमाहेत्यादौ दोषः गवित्ययमाहेत्यादौ क्व वन्तत्वाभावेन पदत्वा
 भावात् वज्रवत्करित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तस्या जात्येन पूर्वभागः पदमित्यर्थे लाभात् अथ चेत्तत्र आ
 ह यदेति प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम् अत्र तन्त्रेण व्युत्पत्तित्युक्तं कर्म
 धारयश्च तत्र षष्ठीसमासेऽर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येण विप्रयोगार्थवदित्यर्थः गवित्ययमित्यादावनुकरणस्य निति
 परस्याविप्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्यैव प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्यावृत्तिः प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वा
 भावात् वाचस्पत्यसूत्रे भाष्ये क्व वन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम् पुरुषावि
 त्वादित्यादि परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादिति भावः वाक्येति कृदन्तत्वादिति भावस्तदाह कृदिति
 न चास्य भुजौकारणत्वेनोपदंशस्य प्रतिनकारकत्वं मूलकस्योपदंशो कर्मत्वेनान्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुतोधिकरण
 त्वहतात्तृतीयैवेति तस्य अपि कारकत्वमित्याशयात् वात्वादादिति नियमस्यार्थतो निषेधेऽपि तात्पर्येणार्थवत्सञ्ज्ञा
 पवादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वं प्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति निषेधानाम्बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् निष्कलत्वादिति
 स्पष्टञ्चेदं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः न च समास इति नापि वाक्येऽस्य विबोधम् एकाधीभावेति एकोप
 स्थितिनिष्ठा मिकासमुदायशक्तिरेकाधीभाव इति भावः एवं समासे वृत्तिः सिद्धा वाक्ये विशक्तिरिति विशेषणविशेष्य

भावांशोतच्छेदार्थवत्सत्रभाष्यादावुक्तत्वात् लक्षणेति वक्तौवाक्येचेतिभावः असिद्धेति समासइवतद्धितेऽपि
 शक्तिलक्षणयोरभावादितिभावः पञ्चतकीत्यादाविति नचपूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेववैशिष्ट्यंनिवेशनीयम् वि
 निगमनाविरहेणमध्यवर्तित्वस्यापिग्रहणपक्षेतित्याशयात् किञ्च बहुपदवस्तिष्ठनीतिवाक्यस्यापिसञ्ज्ञापतिः
 एवंसमासग्रहणस्यनियमार्थत्वाभावेतच्चार्थवत्त्वाभावाद्धारणाम् न्यायनयेउत्तरसूत्रेणतदसम्बन्धात् तृतीयाप्र
 भृतीनितुस्वरेविशेषार्थम् अभेदविवक्षायामिति सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः अनुकाराच्चत्वासादृश्ये
 नुकार्यमुपस्थापयति तद्योपस्थितस्यशाब्देनान्यप्रतियोगित्वंयुत्यन्तिवैचित्र्यात् एवञ्चवत्त्वार्थबोधकत्वरूपार्थ
 वत्त्वाभावइतिभावः अतएवभूतज्ञायामित्यादिनिर्देशास्सङ्गच्छन्तेतदाह भूति अपरंनप्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिधिः।
 तमित्यर्थः अस्यास्मादेवलिङ्गात्परिनिधित्वम् भेदविवक्षायामिति अर्थवच्छब्दोपिवृत्तिविषयएवैतत्पक्षेइतिभावः
 अयंपक्षोमतौचः सूत्रेभाष्ये अनयोश्चलक्ष्णानुरोधाव्यवस्थेतिदिक् स्वीकृत्यर्थइति प्रातिपदित्वव्याप्यधर्माणां
 लिङ्प्रत्ययविशिष्टेतिदेशादितिभावः स्पष्टञ्चेदंबहुव्रीहेरूपसइत्यत्रभाष्ये इयञ्चप्रातिपदिकसामान्यग्रहणेन
 द्विषोषग्रहणेचतदुनयनाह अयस्कुम्भीति किञ्चेत्यादिच उत्तरपदेष्टिति अत्रचङ्गन्तमुत्तरपदमितिभावः दिसो
 पइति इदमुपलक्षणांपुम्वच्चस्यलिचश्च सामान्यग्रहणेविप्रवृत्तेरेवानयापरिभाषणाग्राह्यग्रहणंभाष्येप्रकृत
 म्स्त्वदृष्टामालादृष्टागौरीतिसमुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावात् ग्रावन्तत्वेनततः कृत्यन्त्यर्थ
 नतदस्तु लिङ्प्रतिषिद्धपरिभषयातुनात्रसिद्धिः ग्राह्यरहितस्यदृष्टामालाइत्यादेः समुदायस्यप्रातिपदिकत्वाभावेनत

इतिदेशाप्रवृत्तेरेव चाम् दृष्टामालादेव दत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् एतज्ज्ञाप्य ग्रामालेप
 नप्रातिपदिकसाहचर्येण पृथगर्थोपस्थाकविभक्त्यन्तानवयवकङ्गावन्तस्यैवग्रहणेनादोषात् प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वे
 नैकान्तरत्वाभावाच्च उत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसङ्ख्याबाधकत्वात् नियमार्थेन नुनेत्यङ्गेनेदोषापत्तेः कुत्साद्यर्थत्वा
 र्थिकानां कुत्सित इति सूत्रस्य भाष्योक्तरीत्याङ्गावन्ताउत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तत्वात्थिकेफलमाह तथाहीत्यादिना ।
 त्थार्थिकत्वेन अत्यन्तत्वात्थिकत्वेन परश्चेत्यभ्युच्चयः एवञ्चलोहिताहिनिङ्गवाधनमेति नवक्तव्यमिति भावः वि
 कल्पः । सिध्यतीति अन्यथा आर्यशब्दात्कनिसमुदायोत्तरं टापैव लिङ्गसम्बन्धबोधनसम्भवादेकाज्जिर्वचनन्याये
 नसमुदायादेव टापिकनः पूर्वटावभावे आतः स्यात्तिकत्वाभावाद्धिकल्पासिद्धिरिति भावः उनीप्रसङ्गादिति अन्य
 पदार्थस्य स्त्रीत्वाभावादिति भावः अकृत एवेति इदं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समासान्ता इत्यत्र तादर्थ्यात्ताच्छ
 ब्रूमिति हितत्र भाष्यम् अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्त्तते इत्यनेनान्वयः कप्रवर्त्तते तत्राहोत्तरपदस्येति अन
 न्तरमिति शेषः अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः एतत्सर्वस्वरूपकथनम् अवयवत्वे प्रमाणमाह समा
 सान्त इति तच्छब्दवाच्यत्वादिति समासस्यैवायमन्तावयव इत्यन्त इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् इत्येके इति अत्रासुचिवीज
 नुसमासार्थवाक्यस्यान्त इति गोस्त्रियोरिति सूत्रस्य भाष्यस्य बाच्चार्यबोधः न हि सूत्रहितं समासार्थम् किन्तु तद्धि
 शिष्टमेव किञ्च ततः पूर्वकंपिततः समाससञ्ज्ञायां क्वल्लुकिटापिवहुचर्मिकेत्यादावापः क्वपः परत्वादित्वा नाप
 त्तिः तत्र विभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वबोधकत्वस्य तदन्ते सत्त्वात् क्वल्लुकः पूर्वकंवन्तादाविति वक्तुम
 शक्यमिति परस्तादिति पक्षेति न च विशिष्टस्य क्ववन्तत्वाभावेन क्ववन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः तेषामतिरिक्ता

र्थाभावेन परिपूर्त्तम्यदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समाप्तान्तविषयेऽभावात् एवञ्च समाप्तान्तेषु ज्ञा
 प्रप्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्ध एव तस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिभावः तद्विधानात्वादिति प्रा
 तिपदिकत्वेनेति शेषः पुनः क्वपि चकृते इति प्रत्ययलक्षणेन क्ववन्तत्वात् समाप्तसञ्ज्ञा क्वपि तद्वाक्यावयवत्वेन
 तद्ग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणात् क्वपि चकृते इति क्वचित्कः पाठः ग्रामादिकः तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाप्तञ्चाप्याश्रय एव स
 तौ मानाभावात् न च क्ववन्तत्वाभावः अनेन क्वपासमुदायस्य क्ववन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात् सर्वेष
 दस्य क्ववन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात् एवञ्च सर्वत्र न करणे फलाभावात् बहिर्भूतसङ्ख्याकारकसा
 पेक्षक्यस्तस्यामवस्थायां तन्निमित्तत्वाऽप्रवृत्तेश्च वक्तव्यं तद्विधानात् निमित्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमे
 व विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाप्तसञ्ज्ञेति बोध्यम् यौगपद्यासम्भव एव प्राप्ताणां क्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति दि
 क् यत्वाहु रिति जीग्रहणानुलोहनिर्केत्यर्थमिति तद्भावः अनेनेति आर्यकेत्यसाधनेनेत्यर्थः क्ववन्तान्तद्वितोत्प
 तौ प्रागेव ज्ञापोः प्रवृत्तौ च बीजमाह स्वार्थो दीति स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकेत्यर्थः स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं
 विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् सर्वज्ञायादिज्ञानं ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाद्भिन्नं दिभिरप्याकाङ्क्षित
 त्वात्तदाश्रयज्ञानं ततः स्वमात्रापेक्षत्वाद्भिन्नं स्य ज्ञानं ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापे
 क्षसङ्ख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तन्ज्ञानं ततः कारकस्वरूपविभक्त्यर्थकाङ्क्षातन्निवृत्तौ बहिर्भूतकुत्सादिवोगइति
 कुत्सितइतिसूत्रे भाष्येऽप्युक्तम् एवञ्च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यं प्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव

स ४

३४

यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्कल्पितोऽयं क्रमः अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधाना
 त् प्रातिपदिकोद्देशेन डीकादेविधानादित्यादिवोधम् अतएव यथाकालं तनेष्विति चरितार्थम् स्पष्टं चेदमत्रः परस्मिन्नि
 त्यत्र भाष्यकैः यदयोः एवञ्चेत् न्यायसिद्धान्तानुवाद एवाहताम् अत्यन्तस्वार्थिकानां रभ्यतस्य निवृत्तेस्तु न्यायविषया
 भावात्समासान्तेषु न दोषः अत्यन्तस्वार्थिके कनिआर्थिके तेव यद्यपि धानमस्ति लोहनि के ते तत्सिद्ध्यर्थं च लोहितान्ति
 ङ् वाधनमेवैतिकाव्यमेवेति भावः स्पष्टं चेदं सत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विसरः पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति तृतीया व्यावृत्तयश्च
 तिभावः दाऽसीति तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथा स ह्यस्यानापत्तिरिति भावः डित्वमिति ततश्च टिलोपः स्वादिति भावः
 विशेषणार्थ इति तत्कलेन नुक्तपां कलुगिति सत्रेण कारादेशे इनादेशाभावः घेऽङीति न च घेः कपिगुण इत्येवास्तज
 सिचेति नियमात्तु नाङीति वृत्तिरिति वाच्यम् पतय इत्यर्थं न सिचेत्यस्यावश्यकत्वात् तान्येकेति तत्रानुवृत्तस्य तानीत्यस्य
 लब्ध व्याकरणान्तरोक्ते प्रथमादिसञ्ज्ञानीत्यर्थः वीषायां द्विर्वचने इति शसः कारकादिधानेन मङ् लामङ् लादिरू
 पार्थापेक्षणेन च शसो बहिरङ् तथा द्विर्वचने कृते प्राप्तिरिति भावः यद्यपि कचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथापि य
 त्तद्वितेनानुक्ता वीषा भवति तत्र द्विर्वचनं यथा एकैकशो ददातीत्यादि भाष्योक्त्या अत्यार्थकैकशो ददातीत्यादि भाष्योक्त्या अत्यार्थकैकशो ददातीत्यादि
 बहुल्यार्थादिति प्राप्तिरिति कैपटोक्ता च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम् न चैवं ह्यसिहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो
 दत्वात्पाते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्यन्ता इत्युत्तरसत्रस्य भाष्ये एकैकश इति प्रयोगाः सङ्गतिरिति वाच्यम् एकेति प्रधाना
 र्थकसम्बोधनसत्त्वेनैक श इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात् एतज्जाप्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्ष

तत्र वार्तिके प्रातिपदिके कशेष इति श्रवणाद्यत्र जननी वा विपरिणेत वा चिमात् प्रातिपदिकत्वे तु तद्विवक्षे वनयतस्तयोरेकशेष एतत्तत्
 विवक्षायां भवति तदिति पुनरेतत्प्रमाणं तेनास्ति च श्रीरामः विभक्त्यन्तर्गतं तत्रैकशेषनिषेधः आवश्यकः १३६

ल० श० १०

३५

यानुक्तस्यैव न्याय्यत्वात् किञ्च नायमभाष्यप्रयोगः किञ्च गौणेषु चरासङ्ख्यापूर्वी सङ्ख्याम्बाधत इत्यत्र श्रोतो
 वास्मान्नोवायम्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र चान्दसत्वाभेदोऽप्येकैकशः पितृसंपुक्तानीत्यादिवादिदि
 क इति भाव इति एतैवैव हन्दापवाद एकशेष इति व्यवहार इति भावः एतेनैकशेषारम्भफलमपि निरूपितं हन्तुं नि
 वृत्तिरूपम् उत्तरस्त्विति वक्ष्यतेनेतीत्यर्थः अनुकर्षणादिति अनुपपत्त्यात्कर्षणादाकर्षणादित्यर्थः क्वचिदप्यक
 र्षणादित्येव पाठः नैकशेष इति भ्यामादावपीत्यर्थः भ्यामित्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात् एतेना
 नुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम् पुमान्स्त्रियेकशेषो विन तत्राप्येकविभक्तौ सत्त्वात्वेत्यनुवृत्तेः अ
 तएव प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो बक्तव्य इति वार्तिककृतोक्तम् ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इ
 त्युक्तम् विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि जननीमातृधान्यमात्रार्थके मातृभ्यां देहिमातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेधः आवश्यक
 कः न च तत्पक्षेऽप्यपत्तिः किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्राति
 षेधो बक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सत्त्वात् मातृभ्यां च मातृभ्यां चेत्यत्र अथ मतमेतत् विभक्त्य
 न्तानां सत्त्वे भवितव्यमेकशेषेणेति भाष्योक्तेरिति वाच्यम् सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वयो
 रनौचित्यात् अतएवायमतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेत्तदुच्यते इति कैपरादिभिर्व्याख्यातमिति
 चेन्न ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदुक्तेः अतएव तदुत्तरमेव श्रुत्वा चोद्यते इत्युक्तमाष्ये अस्य प्रातिपदि
 कानामेकशेष इत्यादौ त्रिशेषः अनेन चास्य पूर्ववार्तिककृत्यं फुटमेवोक्तम् तत्र मातृग्रहणं च विभक्तौ विरूपाणां मुप

न नुप्रमानं स्त्रियेकशेषो
 षो विधेयो माता च माता
 चेति पितृसंख्याया विवेति
 चेत्तत्राह ६

पक्षः

३५

लक्षणम् अपञ्चर्ष्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्ताविति पदाभावे एवोपपत्तिमत्त्वात् तदभावे हि पानि सत्त्वा
पाणि तेषामेकशेष इत्यर्थक एव प्राप्नोति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सात्त्विकस्य हरिण हरितप्रकृतिक हरिणीशब्दादौ तद्वि
ते वैरूप्येणासम्भवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सात्त्विकस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात् प्राप्तस्य सन्निवेशः अत
एवाग्रे विभक्ते सात्त्विके उपलक्षणत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्त्ववृत्तान्तकृतमिति एवंकारापकर्षोभाष्ये ध्वनितः
तन्मिना तावन्मात्रेण तत्त्ववृत्तान्तयोगात् एतेनैकविभक्तावित्यावर्त्यैकविभक्तौ सत्त्वाणामेकविभक्तौ विवक्षिताया
मेकशेष इत्यर्थे पस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सत्त्वाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्यात्तामेन भ्यामादावेकशेषो नो
जसादावि। तिवार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तम् वाच्यं वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति
दिक एतच्चेति एकशेषविधायकञ्चेत्यर्थः ध्वनितश्चेदं पक्षकसर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्ता
नामेकशेष इति पक्षे च हन्द् प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्या नवकाश एकशेषो हन्द् स्वाधत इति ग्रन्थेन भाष्ये इतरति
एकश्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽप्रवृत्तिबोधनादिति भावः इतरान्वय इति एकस्यैव
करूपावच्छिन्ने इतरान्वय इत्यर्थः इति इति अत्र सभेदेन परस्परान्वयादेदघटितसाहित्यनिमित्तैकशेषाप्रवृ
त्तिरिति भावः एकस्यैवैवेति पुष्पवत्तपद इवेति भावः हन्द् प्रसक्ते इति विभक्त्युपनोसत्त्वान्तत्प्रसक्तिर्बोधा एक
वद्वावापत्तेरिति एवंचेतरेतरयोगविषयाभावेनैकशेषानावृत्तिरिति भावः इत्यनयोरिति जसः शीत्यत्रवेति वक्तव्ये
विभाषाजसीतितु उद्गावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेष हन्द् योरभावात्तत्र विकल्पवारणाद्योत्तरार्थञ्चेति भावः

प्राप्तिः एव निषेधो नाश्रय
स्येति प्रयोगसामानाधिक
रण्येन सात्त्विकस्य ग्राह्यतया
प्राप्तिः
ननु सत्त्वस्यैव कारक
वैप्रमाणं किं नित्यं त्राह एवेति

ननु प्राप्तिः गत्यादेकश
वत्तै इतरतरयोगावकाशः
एकवद्वावस्य समाहारविष
यत्वात् इत्याशङ्क्या नाह एवेति

सजातीयेति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजातीयेति न दोषः एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनयेद्वा स्वातन्त्र्येण प्रयोगा
 नर्हत्वात् अनुग्रहसम्भवादिति अतएव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः बाधादिति अन्यथा हन्तोच्छेदो न लोपाद्यसिद्धिश्चेति
 भावः यानि सख्याण्येवेति तेषामेकं विभक्तौ परत एकशेष इति शेषः मानाभावादिति भाष्येऽनुक्तत्वादिति भावः
 किञ्चात्र तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्याम्बिभक्तावेकशेषस्तस्याम्बिभक्तौ सख्याण्येव यानि तेषामित्यर्थापत्त्या भ्यामा
 दावेकशेषापत्तिः प्रातिपदिकैकशेषेमात्रमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभावस्येवेष्टत्वा
 नुमानात् फलमिति समुदायादेकविभक्तेरभावादिभक्तेर्लुकात् प्रज्ञेति भावः सहविवक्षायामिति साचसमुदा
 यत्येकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भवतीति भावः गौणमुत्पत्तिकर्मणोरिति उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदाया
 देकविभक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्तयितुं सम्भवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः नन्वत्रापिलु
 कि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यस्य चेराह देवदेव इति असहविवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषयेऽपि तदापत्तिरिति भा
 वः तत्रापि समुदायादेकविभक्तेस्सत्त्वात् नन्वनेकबोधकैकमिक्षाशब्दादलिभैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह तथाहीत्या
 दि एकशेषारम्भे एकशेषम्बिभातादृष्टास्य ज्ञानासम्भव इति भावः विभक्तिपरत्वाभावादिति नित्यत्वादादिवक्षोपास
 य्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् अविरविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणे कचक्षुष्केर्दुर्ज्ञेयम् नच समर्थग्रहणो न परिनिष्ठित
 प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति वाच्यम् प्रातिपदिकाधिकारात् किन्तु समर्थं कृतवर्त्मा
 नुपूर्वीकमिति भाष्याच्च प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्त्तमानाश्रयतत्सम्बन्धिवर्त्तनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणा
 त

अतएवाश्विमानलितिलेख्ये च ते अन्यथाप्रकृत्यंशोदीर्घश्रवणं स्यात् उभयत इति विभक्तौ परतो यतो प्रत्ययविधि
 सत्यैक शेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न लोकप्रसिद्धतन्त्रानुवादकत्वादस्य
 शास्त्रानुवादसामर्थ्यादेव ह्यन्यनिवर्त्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् अनयापिरीत्या नवत्वाप्राप्तिरित्यन्यत् यदि तु
 एकदेशविरुद्धतन्यायेन प्राग्दीव्यतोऽलितिलेख्यस्य भाष्यप्रामाण्यात्स्यानष्टा बोधितविकारस्यापि ग्रहणमशास्त्री
 यस्य च तेनातिदेशस्तदामानस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औदित्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः अतएव तस्य पदत्वसि
 धिः अतएव आश्रयसावित्यत्रैकदेशोक्ततेनुममाशङ्क्या चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन परिहृतमप्ये इत्युच्यते त
 हि वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् विरूपाणामित्यनेन तस्माधने तु न दोष इत्यलम् पुनरप्यधिकरणतेति पुनरप्यधिक
 रणानान्द्रव्याणाम्बचनं यैः पदैस्तद्भावे इत्यर्थस्तदाह एकैकमित्यादि अलौकिके इति तत्रैव ह्यन्वादिवत्ति सत्त्वात्
 तत्रापितत्कल्पनादिति भावः रामहृष्यावित्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तु न ह्यन्यविधानसामर्थ्येन तत्प्राका
 लिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् एवञ्चैकस्य विभक्त्यन्यनिवत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भावः
 पक्षान्तरेपीति अयमभावः अलौकिके तत्कल्पनेऽपि प्रत्येकं स्ववृत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पनात् तदनन्तरमेव तत्
 कल्पकह्यैकशेषयोः प्रवृत्तेः एवञ्चान्तरङ्गत्वात् अस्यावचनस्यागो न द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति उक्त
 रपदार्थेऽप्यसंक्रमेणेति उपसङ्गमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसम्बन्धाद्यन्तर्भावो
 वेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्येद इति भावः इःत्वा चेति वद्व्यवहारस्य शकार्यनिश्चयहेतुत्वं न च ज्ञप्तस्य

न्यग्रोधाभिधापित्वं दृश्यते नग्रोधशब्देन तस्माच्च नलक्षणापि लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधावच्छेदः ननु
 भावाच्च उपपादाच्चेति नच द्विवचनाद्यनुपपत्तुपपादिका समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वा
 त् द्विवचनादिसिद्धातनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात् समुच्चायान्वाचयेयोः समासस्येवास्मास्यर्थे नैवकारविषय
 माणात्तयानतदापत्तिरेतदुपपादिका नचान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वे वि एकशेषकस्य शेष इत्यत्र विनिगमकाभावात्
 सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम् तथासत्येकशेषस्यैवार्थोपपत्तेः तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छ
 क्तिज्ञानं ननु ततः प्रागपीति न दोषः आहृत्य विना भूतेति नियमेनाहृतिसम्बन्धेऽर्थः ब्राह्मणशब्देनेवेति पाठः
 नहितत्रैकशेषः तावद्ब्राह्मणशब्दानासम्भवात् तस्मान्न तत्र तत्रैतौ वजातिपक्षेण वा यथा निर्वो हस्तयान्यत्रापीति भा
 वः न ब्राह्मणमित्येकवचनन्वार्थम् तत्रेणैकवचत्वादिति अयमभावः भाष्येऽर्थो वच्योपदर्शान् उपदर्शान् प्रतिचय
 नपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तम् एवञ्चेकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकै नैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं न तत्र अ
 न्यायाविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणाप्युपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात् तत्रैवार्थतत्र
 म् एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात् शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहस्रार्थतन्त्रमेवेतत् अक्षा इत्यादौ तु तदसहस्रार्था
 दतन्त्रमेव अन्यथा तत्रानङ्गीकारेक्षमाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः नानार्थानुरोधेनेति सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः
 न्यायप्राज्ञत्वादिति अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वये पितृचम्प्रत्याख्यातमित्यन्यत् अनेकघटादिपदादिसाहित्ये
 वृत्तिरेव मानमिधानादिति वन्हा प्राप्तिरेवेति तदाशयः आवश्यकमिति अनभिधानाज्ञाने इति शेषः नानेकशेषो
 विधीयते इति किन्तु न्यायसिद्धे एवानूयते इति एतच्छेदस्य सन्देहः प्रयुक्तानामिति अयमभावः वच्चादित्रयवत्तावेकशेष

तत्र हि गामि रति गायत्री यत्र प्रत्ययलक्षणो भो तो म्मा सो रि तात्वमा श इ तान नो वि धा वि ति व च ना न भवती तु क म् ओ ना म्मा सो रि ता ज ग्रहणा नु व
 त्यभावेतदितिः स्पष्टं

शास्त्राप्रवक्ष्यामि विध्युद्देश्यतावच्छेदकानां ज्ञानत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चैदमन्वात्मान
 मिति न तत्प्रक्रियावाक्ये वच्चादि प्राप्तिरिति सन्दर्भविस्तृतमिति एकस्येव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्ता
 विति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भे त्यर्थः आपविरोधमाह प्रयुक्तानेवेति न च यत्पादशशास्त्रीयकार्यप्रवक्ष्यापरिनि
 ष्ठितं सञ्ज्ञाकप्रयोगार्हं कल्पिते तदीया लौकिके तच्छास्त्रप्रवक्षावपि अत्र वच्चादिप्रवृत्तिर्नोचिता वैषम्यादिति वाच्यम्
 कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावावनङ्गाहवित्यादौ परत्वादिना आवादो कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणं न परभा
 ष्यासङ्गत्वापत्तेरित्यलम् अमियोजिति अवयविन आधारत्वविवक्षायां वक्ष्ये शास्त्रेति वत्स प्रमीत्याह अमोऽवयवेऽची
 ति पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यत इति बोध्यम् निर्विवादत्वादिति उत्तरत्रानुवृत्तेस्सत्त्वादिति भावः
 लिङ्गमिति अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः स्पष्टञ्चेदमौ तो म्मा सो रि त्युपक्रमप्रत्ययलक्षणा सूत्रे भाष्ये अ
 वयववक्ष्यतीति अवयवावयविभावसम्बन्धबोधिका वक्ष्यतीत्यर्थः निर्देशाच्चेति नुम् ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् नियमार्थ इति
 सच साजात्यादाक्षरसमान्नायिकविषयको तो नृणामित्युत्तराज्भागेन व्यवधानेपि तात्वसिद्ध्या स्ववर्त्मनस्येति वचनं न
 कार्यमिति भावः इदं प्रत्यहारादिके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् यद्यपि रवाभ्यामिति पञ्चमोपस्थितनिर्दिष्टपदस्य वा
 वापे इत्यनेनाविरोधाया उाघतिरिक्ता व्यवहितपरतया दर्शनात्तीत्यादौ तात्वं कृशकवारणं ध्वनितञ्चेदमहं सूत्रे वार्तिक
 कृता तथापि तत्र नृणामित्यर्थे वचनारम्भे गौरवमितीदमेवाहृतं मूलकृता स्वाभाविकस्येति तद्विज्ञानस्यानिकस्य पाणिन्युच्चा
 रितस्येत्यर्थः तंह इत्यादेरपि नकारजावनुवारेति वच्चात्ते नृस्यानिकत्वात् अतएव तंह इत्यस्य नलोपे तट इत्यस्य सिद्धिः ।

इविप्रीणने हि विदिवीति दण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणम् प्रेन्नममित्यादौ नुमोनस्य शुभादित्वाभावात्पत्वाभावः इतिदि
 गिति तद्वदत्र न वक्तुं शक्यम् तं ह इत्यस्य तं हणमित्यसिद्धेः स्पष्टं चेदमाख्ये अत्र त्वादिति तदनङ्गीकारे हि अपाचितरामि
 त्यादौ चिलोलुगपादानादिपरभाष्यविरोधः चित्ताः परस्याङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थोत् दिगिति दिगर्थस्तु पाथा
 कथाचमित्यादौ यथा कथाचहस्ताभ्यां तापतावित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वानापत्तौ वद्वना
 पत्तेरित्यलम् ऐह्यतइति नद्येरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थे न्तदित्यन्ये विषयभेदादिति तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणात् आदेशा
 रूपसस्य स्थाने प्रत्ययावयवसस्य स्थाने च यो भवतीत्येवं रूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः ओस्सम्बन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः
 तिसृणामिति तिस्रादेशो सकारोच्चारणानुतिस्त्र इत्यत्र नरपरेति षत्वनिषेधेन चरितार्थमिति भावः ठकारेति प्रत्यङ्गदिति
 सोष्मणस्योष्मण इति द्वितीया इति स्थाने नरतमस्रत्रस्य भाष्येण तस्यापिसोष्मत्वबोधनात् सोष्मण इत्यस्योष्मत्वस
 हितस्येत्यर्थः अत्रार्थे अण्यन्तरसम्बादमप्याह तथा चेति प्राक्कृत्वत्पत्तेरिति सोपपदात्सिचेर्विचीति भावः के
 वलात्सिचेर्विचिदध्नः सेचौ वितिसमासे तु उत्तरपदत्वे चेत्पस्यापदादिविधाविति निषेधेन प्रत्ययलक्षणो न पदत्वस
 त्वात्पदस्यादिरित्यर्थे विसिद्धिभारिति भावः यद्यपि कैपटेन सोपपदात्सिचेर्विजेवनानभिधानादित्युक्तम् तथापि य
 च्चिभमित्यत्र कप्रिङ् नमित्यतः कवित्यनुवर्त्य यजादावसर्वनामस्थाने तत्कृतिकभसञ्ज्ञा भवति यजाद्यसर्वनामस्था
 नपरं क्वन्तं यद्यस्ति तदपि भसञ्ज्ञानेन कवाचेत्यादौ न कुत्वम् अत्र तत्प्रकृतेः सञ्ज्ञा प्रधानशिष्टावयवकवन्तस्य त्व
 न्नाच्च यशिष्टा एवंत्वादिति योगश्चिभज्यत्वादियुर्ध्वस्य पदत्वं विधाया सर्वनामस्थान इत्यत्र कवन्तमित्यनुवर्त्य
 यचीत्यपहृष्य प्रसज्य प्रविषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वम्पदं न तत्परं यद्विक्वन्तमसिद्धेऽपि पदं नेत्यर्थः

क्ववन्तत्रयजादिप्रत्ययाचवहितमेवातोरजपुरुषासौष्ट्वपदनलोपादिसिद्धिः अत्रसमुदायस्यत्वाद्विधितिप्राप्ताअवय
 वस्यक्ववन्तमितिप्राप्ताअयमारोसौष्ट्वपदस्यसञ्ज्ञैव तेनक्ववाचावित्यादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वेत्यस्यप्रत्याख्यान
 दधः सेचावितिषष्ठीतत्पुरुषेपिषत्वनिषेधापयपञ्चमीसमासश्चावश्यक इत्यनभिधानेनमानमितितात्पर्यम् ।
 प्रत्याख्यानेपञ्चमीसमासेबहुसेचावित्याधर्षम्बहुचूर्वस्यषत्वंनेतिवचनंकार्यम् वार्तिकारम्भेतत्रैवकुत्ववारणायव
 रुचर्षस्य चापदादिविधौनेतिवत् इदमपिपोगविभाष्येष्टसिद्ध्यर्थतयापत्रोत्तरपदस्यकार्यं
 त्वं तद्विषयएवपदान्तत्वप्रयुक्तकार्यएवचबोधमिति न्यत्रविस्तरः यापदसञ्ज्ञेति नचराजपुरुषेधित्यत्रदोषः ।
 अन्तर्बन्तिविभक्ताक्ववन्तमितिपदत्वमाश्रित्यनिषेधापत्तेरितिवाच्यम् सातिग्रहणेनत्वाद्विधित्यस्यपदसञ्ज्ञात
 उत्तरस्यषत्वनिषेधोनेतिताप्यतइतितात्पर्यात् प्रत्याख्यानरीत्यातस्यापित्वाद्विधितिपदत्वाच्च सर्वञ्चेदंनलुमते
 तिसूत्रेभाष्येस्यष्टम् व्यतिसेइति यद्यपिव्यतीहारस्यानेककर्त्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्यतत्रासम्भवस्तथा
 विविश्वामित्राश्रमेमारीचम्प्रतिकिमर्थम्ब्रह्मबध्दं करोषीतिपृष्टेममायं धर्म इतितेनोत्तरिते धर्मोस्ति सत्यं तवराक्षसा
 यमन्योव्यतिस्तेतुममापिधर्मः ब्रह्मद्विषस्तेप्रतिहन्मियेनेतिभट्टिकाव्यस्यरामवाक्येतवधर्मोराममान्योधर्मस्तथा
 रूपोव्यत्यासेनभवति येनधर्मतात्वत्सम्बन्धिनोनिहन्मीत्यर्थके एकवचनदर्शनान्नदोषः अधारभ्यत्वधर्मः
 कौर्ष्यमपिभवति मधुर्मीऽकौर्ष्यञ्चत्वपि वर्त्तमानतामीयेष्वाद् रामवाणपातेनसमुद्रसमीपेपतितोमारी
 चस्तपश्चचारेतिरामायणेप्रसिद्धम् अन्यसम्बन्धिक्रियामितरः करोति इतरसम्बन्धिनीमन्यइतिकर्मव्यतिहा
 रसम्भवादितिजयमङ्गला व्यतिसेइत्यस्यहेचैत्रमैत्रेणसहव्यस्तोभवसीत्यर्थः पदेशोमैत्रसत्तातदेशेचैत्रस्य

ग ५

सायदेशेचैत्रसत्ता तद्देशेचमैत्रस्यसेतिकलति यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाचत्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्याप्यतिदेशोक्तं
 शक्यः रामेष्टित्यादौ तु असहायत्वाभावात् न तत्प्रवृत्तिस्तथापि पूर्वपक्षयुक्तमभ्युपेत्याविसमाधातुमुपक्रमते नवयमित्यादि
 नासिद्धान्तमिति स्फुटिः नन्वित्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरिति भावः अत्र ह्येकादेशे एकदेशाविहितन्याये
 नोक्तरीत्या मानस्य प्रकृतित्वात् औपस्यपरादिवद्भावेन सत्त्वात्तदभावेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तमविसृजितम्
 इदञ्चान्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तत्र हि वक्ष्ये इत्यादौ परादिवत्त्वेनैकारस्य सत्त्वमाश्रित्य पदत्वं साधितम् अनुपयोग
 चेति चेन्न सहाये व्यपदेशिवद्भावात् प्रवृत्त्या तत्सन्निधाने तेषां पदत्वं नास्तीति सूचितम् आद्यनवत्सूत्रस्य भाष्योक्तैकपुत्रा
 दिदृष्टान्तवलेन तथैवाभावादिति दिक् तज्जुगसम्बन्धज्ञान इति तस्यान्यपदार्थस्य गुणाविशेषणानि सम्बन्धज्ञापने कार
 ण्यत्वादिनाप्यत्रेत्यर्थः प्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धीयत्रात्यपदार्थस्तत्र तज्जुगत्वम् तदतिरिक्तस्य
 स्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वे तज्जुगत्वम् नागयत्तोपवीतीभोज्यतामित्यादौ यत्तोपवीतस्य कार्यत्वाभावेपि
 तत्सन्निहतत्वमस्येवेति तज्जुगत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम् नैतात्स्येति न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः तदन्तसम्भवाभा
 वे ह्यन्वेचेत्यादीनामवयवसम्भानिषेधकत्वेन विहितविशेषणोक्तत्वाभावादिति भावः तसिन्निति अवयवसर्वनाम
 त्वेन तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्या घन्तत्वाभावादिति भावः भाष्यप्रयोग इति दिङ्नामान्यन्तराले दक्षिणो
 त्तराभ्यामिति सूत्रस्य शिरोषः एवम् नित्यद्विवचनान्तत्वे स्वाङ्गशिष्टमित्याद्युदात्तत्वन्तुनफलम् उभेभ्यो इत्यादावन्तो
 दात्तपाठेन गणोऽन्तोदात्तनिपातनात् वृषादित्वेन तत्सिद्धेश्चेति भावः प्रायदर्शनमिति प्रायग्रहणादसर्वनाम्न इदोभा
 तिरिक्ता सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन स्तः इत्यर्थकल्पनसम्भवात् सर्वनामत्वे सद्दोषः अपचत्वादिति अत्रापि स्थानि

वत्सत्रस्यभाष्यरीत्याप्रत्ययान्तरित्वमितिभावः निर्देशेनचेति वक्तिविषयेइत्यनुक्तेःइदमेववक्तव्यमितिभावः अन्यभावा
 इति अन्येषांसर्वनामकार्प्याणामभावइत्यर्थः पूर्वपक्षिणान्तवजावविरहादितिबदत्तैकदेशविहृतन्यायोऽशास्त्रीप्रविका
 रविषयोपीतितेनाभ्युपेतमितितदनुसारेणैवसमाधिम्बक्तुमुपक्रमते तथापीत्यादि उभयावदिति अत्यन्तस्वार्थिकानां
 कृत्यत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वात् तत्तेरुभयटितुभयशब्दादितिबोधम् यत्रलुकापहतंतत्रापजितितुनोक्तं प्रा तिपदि
 कप्रकृतिकाचारकिवन्तेयस्यजिष्यतेतदातस्यानापत्तेः तत्रोत्पत्तेभावेनविशिष्टाक्षतेः लुकापहतमिति लुकहताप
 हारसम्भावनाभाववदित्यर्थः एतेनोभशब्दस्यपाठाभावेऽसर्वनामत्वेनतत्तत्रालादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेनदिवच
 नस्यैवलुकानपहारस्यैवसत्त्वेनततोयजनापत्तावुभयत्रेत्यतिद्विरित्यपास्तम् यद्ययत्रस्यात्तदात्रालादिस्यात्तस्मिंश्चलुग
 पिष्यादितिलुकापहारसम्भावनासत्त्वेनलुककृतापहारसम्भावनाभावतोऽन्यत्वात् यद्यपिभाष्यइति स्वार्थिकत्वेनोभ
 शब्दात्प्राप्त्यकप्रत्ययस्यापिद्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः अधिकेति सङ्पेक्षयाधिकलिङ्कारकेत्यर्थः कैवटेनावतारित
 मिति उभयोऽन्यत्रेतिवार्तिकेउभयोर्मणिरुभयेदेवमनुष्याइतिभाष्यहतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेणतत्तत्प्रवृत्ते
 रचोभयोरपिग्रहणमितितस्यद्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यकमितितद्भावः इतिभावइति इत्यभिमानइत्यर्थः
 तद्दीजन्तुक्तम् अनन्वयापत्तेरिति तेनहिवाक्यशेषेणकृत्स्नस्यसम्बोध्यत्वावगत्यासम्बोध्यस्यचयुष्मदर्थत्वेनान
 न्वयइतिभावः विवन्तम्भवन्तमितिचानन्वितमितिबोधम् अत्रयत्नेत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देशइतिबोध
 म् प्राप्तिभावादिति इः शब्देनस्त्रीत्वविशिष्टस्यैवबोधनेनतादृशार्थस्यविशेष्यत्वेएवतत्प्रवृत्तेः अतएवभाष्येऽ

नरायामिति त्रिधा सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः केवले इति असहाये इत्यर्थः स्वामिधेयापेक्षावधीतिसप्तम्या
 ठम्याचष्टे स्वस्येत्यादि अयेनेतिकर्मणि घञ् व्यवस्थास्येवेति पूर्वदिशवैरेकस्याएवदिशउपाधिकृतभेदस्यप्रति
 पादनम् उपाधिश्च एष्टीमध्यं तस्यान्तवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्चरामाणलोकिकिन्धापांस्त्रीवेरामध्यदेशाव
 धिकस्येवदिग्बिभागस्योक्तेः एष्टीमध्यममध्याङ्गसूर्यसंयोगिदेशः एवञ्चतन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिप
 र्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशिपूर्वादिशब्दानांतत्तच्चप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततयाव्यवस्था
 स्येव उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्यतदाकाङ्क्षत्वास्त्वैव मध्याङ्गसूर्यसंयोगिदेशात्तत्समुत्पदेशात्
 दक् तत्पृष्टदेशाश्चदक्षिणा मध्याङ्गसूर्यस्योदयाचलसन्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिवोधम् आधुनिक
 संकेतोहीति असम्भ्रापदसामर्थ्यात् अन्यथासर्वादीनांकेवलचूडत्वेनेत्यादिपदानामिवरूढत्वरूपसम्भ्रातृत्वस्य
 सर्वत्रसत्त्वान्तदसङ्गतिः स्फुटैवेति भावः व्याख्यात्रिति कैयटादीत्यर्थः आधुनिकसंकेताभावादिति किञ्चैवएवेति
 भावः यदितत्रोक्तवर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदाप्रत्युदाहरणान्नरमाह अथरेत्यादि अत्रापिसम्भ्रा
 त्वमत्वाह उत्तरेचेत्यादि उपचारादिति तत्त्वारोपादिति भावः अर्थान्नरसंक्रमइति स्वार्थविशिष्टार्थान्नरबोधकत्वमि
 त्यर्थः इदञ्चित्रितश्चतस्रस्यपादितिसूत्रेभाष्ये ध्वनितम् मेवार्थइति देशवदपमपितश्चक्यइत्यर्थः तुल्यन्यायादेतच्च
 षडस्यापिकैयटोक्तार्थः शक्यइति ध्वनितम् क्रमेहमिति हिमवानवधिरिति येकेचन हिमवन्तस्यरेणजनपदात्तत्तत्कु
 रवउत्तरमद्रा इति एतरेषां त्रयोपपत्ते उत्तरा इत्यस्य तन्नामाना इत्यर्थस्तदाह आधुनिकेति उत्तराः कुरवो दक्षिणान्
 कुरूनपेभ्योत्तरा इत्युच्यते इति कपिभ्रन्ताधिकारलोपादरभाष्ये उक्तम् हेमचन्द्र इति कोशयोरविरोधेसम्भवति विरो

धोनन्याप्यइतिभावः यदि तु एवमन्वये सोऽज्ञाता वात्मनि धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिचितिपाठे नैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणवैय-
 र्थ्यापत्तेः बन्धकवन्धभवदेतदस्यामुत्वे नुनानेन सहोजिहाना रागप्रियाशेषावयो वनीयां स्वमाह सन्ध्या मधरोष्ट-
 लेवेति श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थं कस्त्वमित्यस्य बन्धभवदिति विशेषणं न च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तर्ह्यस्तमे-
 दिन्याः प्रामाण्यात्पुल्लिङ्गोप्यस्येवेति स्वेच्छा इत्युदाहरणं न सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गः तैवेति ध्वनयन्नाह विवर-
 णं सम्यगेवेति एदर्थमेवेति एतदर्थमपीत्यर्थः धनत्वेनात्मीयस्य बोधे माभूदित्यर्थः अत्रैव बोधम् आत्मीयात्माया-
 मितितु नोक्तं लाघवाभावात् वाच्येति उक्तवहिर्देशस्यमित्यर्थः उपसम्प्यानशब्दोपीति एवञ्चतद्ग्रहणं स्वहिर्ष्य-
 गत्यग्रहेष्वेव प्रसिद्धमाश्रित्य कृतमिति भावः महत्त्वाद्यवमिति त्रिस्तथा धनसाधारण्ये भाव एव विकल्पविधानात्
 व्यवस्थाया मित्यादिगणो एव विशेषणमिति भावः बन्धपमाणादिति एकदा इति बहुव्रीहिरेभिधानेऽपि तत्रैकघन्य-
 तदा इत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव समासान्नोक्ते विशिष्टस्य सर्वाधनत्वाभावाच्च समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वान्ने-
 त्युक्तम् चिकीर्षित इति अध्याहारलभ्यमेतत् एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये बहुव्रीहाविति गुरुनिर्देश इति भावः
 विना नोत्पत्तव्य इति यद्यप्यलौकिके एकार्थीभावस्यारोपोऽस्ति तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वत्पोप-
 सर्जनत्वाभावादेव मुक्तम् अनित्यत्वादिति अतएवातिभवकानित्यादिसिद्धिः वस्तुतः साभाषानुक्तत्वात्मास्येवेति बो-
 धम् सतु कथं ह्यस्यमिति ध्रुवः प्रष्टुमिच्छेत्प्रावन्तरङ्गत्वात् तस्य तु को निवर्तयेत तत्क्रियते सतु कनिर्देशसा-
 मर्थ्याच्च नान्यस्य शः वाच्यादिप्रकृतिक किवन्तादेस्तु अप्रयुक्तेन लक्षणाविषयत्वेनेत्यादिभाष्ये स्पष्टम् तस्यिभा

वास त्वेहि शगदेशे निमित्तविनाशेन हर्षन्तदवत्तिरेवेति सव्यर्थ एव स्यादिति भावः प्रकृतिप्रत्ययापत्तीति कं संघात
 यतीत्यादौ कृत्वा कितनिमित्तकांशानिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानाकृतस्तदा च षे कृत्वा प्रकृतिप्रत्ययापत्तिश्चेति।
 तत्र वचनमिदं: अनेदं चिन्त्यम् लुक्प्रत्ययपलक्षणसत्त्वात् एतादृशे परत्यादाविवाकृतवृहपरिभाषया अत्रात्रा
 त्रिः नलुमतेति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमान हर्षकार्ये एवेति स्पष्टमेव तस्मात्पुष्पयोगं जानाति पुष्पेण योजयती
 त्येतत्साधके पुष्पयोगेतीति वचने भाष्यकृत कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका तत्र हि च नो रिति चिति परतः कुत्रमिति।
 भाष्यकारेणैवेति अकचत्वेनेतु कर्त्तव्ये प्रत्यङ् मुक्तसंशयाविति चतुक्तिः एतदेवाभिप्रेत्य धिनि कृत्वा रिति सूत्रे कि
 मर्थमत्वमिधीयते बलोप एवास्तु इत्याशङ्क्या त्वेऽश्रोपस्य स्यानिवृत्तेन गुणाभावापत्तत् ननु वयोपेपिन धात्विति
 गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम् तत्प्रत्याख्यानगुणप्राप्तेरित्युक्तम् अनेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवृत्तमिति प्रत्या
 ख्यानवादिमतं लक्ष्यमेव कथञ्चित् सूत्रमते साध्यम् ननु विपरीतं सति सम्भवेऽन्यथा सूत्रमतप्रमाणमेवेति च प्रत्या
 ख्यानं सूत्रसंमतमिति ध्वनितम् सूत्रकृतवर्णितप्राचीनश्रुतिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्त
 भाष्यवार्तिकवचनैस्तदंशो सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेदिक् किमिति बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्या प्राचीनमते प्रा
 नसम्भवादिति भावः उत्तरमन्येति न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः प्राप्तेरिति प्रा
 त्तेरभावो निषेधो व्यर्थ एवेति भावः अतएवेति अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः अन्यर्थेति
 सर्वेषां नामेतेवं रूपेत्यर्थः तस्यार्थ इति सेतुचितोऽन्यर्थसंशया गौरवमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्सम्मतत्वादिति शेषः सूत्रे
 त्यादितन्मते त्वन्वर्थत्वेन वार्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः त्वोक्तार्थे न्यासकृद्गुण्यसम्भवाद्दमाह न्यासकृतापीति अनपेक्ष

ननु सूत्रकारवचसोऽप्यप्रा
 ण्यकल्पना कथमिति चेत्
 तत्राह सूत्रकृत इति ० ६

प्राचीनमते प्रा
 काशयति बहुव्रीहौ नेति ०

मेवेति समुदाये एकाधीभावाङ्गीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वे विग्रहवत्पक्षे तन्मानाभाव इत्यभिमानः या
 हत इति अजहत्तार्थोपसर्जनवत्पक्षे तन्मानाभाव इत्यभिमानः या
 पक्षितविषयत्वस्यैवोपसर्जनपदार्थत्वादिति भावः सर्वसाध्यस्येति उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः पुनरिति नचोत्तर
 पदे लक्षणापूर्वपदन्तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् तत्र मते पूर्वपदनिर्णयकत्वात् प्रतिपादकम्वा नाद्यः तैरर्थकोन
 सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः नान्यः पूर्वपदार्थविशेषणान्वयापत्तेः विनिगमनाविरहेण पदद्वये विलक्षणौ
 चित्वाञ्च एकाधीभाववादिभिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च एवन्तद्व्युत्पत्तौ तद्व्यवधानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दि
 क्त्वोक्त्याति एतत्प्रकारात्पक्षे तस्यैव तैरर्थकोनैव निषेधस्योक्तेरिति भावः अर्थान्तरेपसङ्क्रमे सति
 गतेति तेनातिसर्वापेक्षादौ न दोषः पुनस्तत्प्राप्तुं दुर्लभा सन्तोपसर्जनानां निषेधात् पाठान्तर्गतासेन तदन्तग्रहा
 लेनापिन सन्ना अर्थान्तरसंक्रमात् पूर्वपदस्यैव भावस्य न प्रवृत्तिः अकच प्रवृत्तिस्तत्ततः प्रागस्येवेति तन्निवृत्तये इदं स
 त्रमित्यभिमानः गच्छत्विति निमित्तापापपरिभाषयेति भावः दुर्लभेति उपसर्जननिषेधादिति भावः इत्यर्थ इति ।
 अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः क्लृप्तमिति तत्त्वस्यैव न्यासग्रन्थासङ्गतिमुपपादयन् अनङ्गकार्य
 वेनेत्यस्यैवैष्यमुपपादयति तस्यासीति विशेषविषयत्वादिति अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः समुदायो हीति ।
 तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः अनन्तरपेरिति त्वत्कचित्कमत्कचित्कयोरित्यर्थः अङ्गसंज्ञानवेदत्वमेवा
 र्थ इति एवञ्चानुपदोक्ते पदपीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वाकचिप्रसिद्धत्वादेवं वक्तुं शक्यं इति बोध्यम् ।
 इत्यादिबदतेति वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरेति शेषः प्रतिपदोक्तत्वादिति यदन्ततमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तुच्चाप्येति हि

तत्वात् वाक्यमपि तत्सम्बन्धेव प्रत्यासत्तेरिति भावः तेन करोति द्वारा सामर्थ्ये मासेन कृताय हर्षस्मे मासपूर्वस्मे इति समा-
 सेतत्सम्बन्धिनिवाक्ये च न तत्र वाक्यस्य प्रतिपादोक्त समाससम्बन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमप्याह त्वयकेति तृतीयास-
 मासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे हि वाक्ये यत्र काचिस्थितस्य सर्वादेः सञ्ज्ञानेत्यर्थः अपि स्यादिति भावः न्यायत्वाच्चेति कि-
 म्वावयवमात्रनिषेधे प्रयोजनं सर्वनामावयवसञ्ज्ञाप्रामित्येन विधिरितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य सञ्ज्ञाया-
 न्वर्त्ताप्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः न सञ्ज्ञासर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यम् सान्नाभावात् लोकव्यु-
 त्यक्तिलिङ्गस्य तस्यानेन निषेधे मशक्यत्वात् नापि तस्य सर्वादिपाठो निषिध्यते इति युक्तम् तस्याविधेयत्वात् तदेव ध्वनय-
 नाह फलं सञ्ज्ञमिति इन्द्रावयवमात्रेण न्द्रादिविशेषणान्वयाभाववत्कुत्सादिविवक्षाया अभावः समुदाये तु तद्वि-
 वक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवान्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् समुदायनिषेधेतु इन्द्रस्य सञ्ज्ञेनोधिकरणा-
 त्वविवक्षाया सप्रमी बोध्या यद्वा इयं सप्रमी प्रथमार्थे अकचत्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ् मुक्तसंशयाविति भाष्योक्ते तत्प्रकर-
 णविषयस्य तन्तरेणातद्विषयन बहुव्रीहावित्येतत्साहचर्येण वा एतत्प्रकरणास्य सप्रमीनिर्देशानां तदर्थकत्वाच्चित्यात् ।
 किञ्च विभाषाजसीत्यनेन फलाभावाद्नेन निषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थधिकारानुरोधेन च इन्द्रे चेत्तस्याप्यवयव-
 निषेधकत्वाभावः एतेन सप्रमीनिर्देशसामर्थ्या इन्द्रलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्या-
 वयवानां चायं निषेधः तत्र समुदायस्य अपदेशिवद्भावेन निषेधः आधारधेयभावेपि त्वपदेशिवद्भावेन न घट-
 नेत्यङ् तुल्यास्यप्रत्ययस्यादित्यादिसूत्रस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वात् तत्फलञ्च बर्त्ताप्रमेतराणामित्यादाववयवसर्वना-
 मत्वप्रयुक्तोपि नाकजित्यपास्तम् इतरकशब्देन समासेति भवकानित्यादाविवतश्च वराण्युर्वीरत्वेन तन्निषेधे फला-
 भावाच्चेति दिक् व्यावर्त्येति समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः यद्यपीति जसीत्याधारसप्रमीति भावः जस इति इकारेण ई-

कारणहणम्वोधम् प्रत्याख्यायेति प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते वक्ष्यमाणकेशपरिहारार्थ एवेकारो न तु कलानारेभि
निवेष्टव्यमिति आदादेशोत्वदिति छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति ते चेति येन निमित्ततयोपात्तात्तेशास्त्रभूतय इत्यर्थः अ
नुरूपानिति स्वार्थबोधनसमर्थान् स्वसदृशवर्त्मवतश्चेत्यर्थः अनुवर्त्तत इति अस्येति प्राञ्ज इति शेषः ज्ञापका
दिति तन्निवृत्तेरिति भावः अतएव भाष्ये तदनुवर्त्तनेति तत्प्राप्ततीति प्राचीनसम्मतव्याख्यादरे इत्यर्थः भस्येत्यने
नेति अङ्गस्येतत्सहितेनेत्यर्थः एतेन भत्वस्य वृषणोऽप्रत्ययवत्त्वशब्दयोरपिविधानात्तेन न प्राप्तवाक्षेप इत्यपासम्
अङ्गश्चेति अधिकारलब्धमिति भावः ननु भत्वस्य तत्सूत्रे यस्यात्प्रत्ययविधिरित्यनुवत्स्याङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठय
जादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्त्वात्ताभः किञ्चानो विशेषणोपविधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवाद इति निर्दिष्टपरि
भाषानुपस्थितेरनस्तस्मैत्यादौ दोषोऽङ्गोऽङ्ग इति चेन्न त्राह एतच्चेति तथाच भाष्यम् एवन्तर्हि कार्यकालं सञ्जापरि
भाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम् भस्येति उपस्थितमिदं भवति यच्चिभमिति तत्र यजादिपरतयान्कारं
विशेषयिष्यामः अनाश्रकारं यजादिस्वादिपरस्यानोनकारस्येति तस्यायभावः कार्यकालपक्षे भस्येति श्रुतेभ
पदार्थजिज्ञासायां यच्चिभमित्युपस्थितेन शक्तियहेवत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तन्नादिन्यायाश्रय
णाधचीत्यस्यान्विशेषणतापि विधौ परिभाषेति न्यायस्त इको गुणावद्धी अचश्चेति व्यतिरिक्तेनास्त्येव उदात्तत्वा
तयोर्येण इत्यादावुदात्तत्वरितस्यानिकपत् इत्यर्थस्येष्टत्वादिति एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणेनिरूपयिष्यामः
सामर्थ्यादिति निमित्तिनिमित्तयोरपदस्य योरसम्भवादिति भावः अत्र एवमिति तच्च अ निमित्तानधिकरणानि
मिति मत्पदाघटितत्वम् तेन मानभोगीण इत्यत्रणत्वसिद्धिः केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य बालोकेर्थबोधक
ताभावात् ।

अतएवात्मन् विश्वजनेतिसूत्रस्य माचाप्यादृशात्वेति चरितार्थम् सपर्वलोत्पादिसिद्धये निमित्तानधिकारोतिपद
 आत्रलोके विभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेन दृष्टम् तेन गन्धर्वगानमित्यादौ कृत्यत्तेः प्राक्समासेपिणत्वेन
 ५३ भादिषु नूनमनशब्दस्तस्य भूतोऽवलुङ्ग इति तस्य स्वर्णात्परस्यणत्वेनापतोक्ताभाष्योक्तानां सङ्गः तेत्याहुः म
 लुङ्ग इति तद्विशेष इत्यर्थः वेभिदितेति वेभिधतेष्वङ् नान्तचि अत्रोपपत्तयोरेकाच उपदेश इति निषेधादितान् स्यात्
 पञ्चमीसमासेत्वचोपस्यस्या निवृत्त्या निषेधा प्रवृत्तिरिति भावः एवमितरयोः कादेश जुसोरभावो बोध्यः विहित
 विशेषतोति एव अस्या निवृत्त्यं विनापित प्रवृत्तिः सिद्धेति भावः विहितविशेषणत्वात् आस्यैकाचोद्देश इत्यत्र भाष्ये ध
 नितम् तत्र हि यङ् लोपे वेभिदितेत्यत्र यङ् नान्तचि इदं प्रतिषेधमाशङ्क्यैकाचोद्गदितिव्याख्यानेन परिहृतम् तज्जा
 प्यस्य यथाश्रुतत्वे विभित्सतीत्यादौ दोषवारणा योपदेशो ग्रहणस्यैकाजंशोपि सन्वन्धे वेभिदितेत्यादावपि परिहारासम्भ
 वेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ् लुङ्ग इत्यनेन दंसूचितम् वि
 हितविशेषणो नैव विभित्सतीत्यादावदोषे रौकाजंशोपदेशो ग्रहणात् सन्वन्ध इति तदाशयः न भविष्यतीति स्यानि
 वृत्त्वस्मिन्नापीति शेषः अन्विधित्वादिति ठस्येक इत्यत्र स्यानि निप्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षित आदेशो एव
 विवक्षितः अन्यथा निष्पादक ईशब्दादोर्देश इति ठन्विध्नन्नमात्रस्य व्यञ्जनस्य कादेशो कशब्दस्य लाङ्गणिकत्वा
 केरा इति कृत्यानापत्तिरिति भावः स्यान्पादेशयोरिति इकादेशस्यानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सत्रे ठस्येक इत्य
 त्रचेत्यर्थः स्पष्टञ्चेदं ठस्येक इत्यत्र भाष्ये कैपटयोः इदमुपलक्षणां सन्निपातपरिभाषया चिकादेशावारां बोध्यम्
 स्पष्टञ्चेदं ठकृत्तस्येति वार्तिकभाष्ये वलीपत्वादिति एतच्च यस्य विभाषा वित्तोभोगेति सूत्रस्य कैपटस्य स्पष्टम्

एतत्सर्वमपरविधावितितुवक्तव्यमिति वार्तिकस्य के यदातुरोधेन शिगिति शिगर्थस्तु एतदर्थस्य अमीसमासस्य
 वश्यकत्वमिति तथाहि परसाहचर्यस्य बलावत्तेमानाभावः विप्रतिषेधस्तत्रैकार्येणावेन प्राप्ती यस्यैव ग्रहीतु
 मौचित्येनात्र तदर्थवत्तेः नित्यः परमणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गः सा सिध्यतीत्यनः
 परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च विभाषागमहनविद्विषामित्यत्र तु
 विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्यप्रयत्नं नुदविदो न्दत्रेत्याच्चाप्यन्तरङ्गः परिभाषानित्यत्वाद्यात्वानेन परसाहच
 र्यप्रयत्नमिति बोध्यम् प्रत्येविषयित्यादौ लङि. उभेभ्यस्तमितिसूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वेन एवमपि दोषाच्च पूर्वोत्तरसाह
 चर्येण भावदेशानपहतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यात्प्यतिस्तिष्ठन्ततोवरस्य अमीसमास एव अपरविधाविति
 तुवक्तव्यमिति न्यासान्तरेपि यच्च अमीसमासो वक्तुं शक्यः न्यासान्तरान्तुष्टविधेरपि सङ्गहायेति स्पष्टमेव अतिप्रसङ्गः
 त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति हिक् च त्रसत्रेति तस्मिन्सिभ्यां ल्यप्ताभ्यां क्विपिलोपाभावोपि फलम् निगात्यते इति नचात्र
 णिलोपात्सर्वलत्वम् सपादसप्ताध्यापीस्य कार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः न च स्थानिवत्त्वमल्लिधित्वात् प्रत्यय
 लक्षणान्ननियमाप्यमिति भावः अत्र बहिरङ्गसिद्धत्वाच्च न जानन्नर्थे तन्निर्वोत्त्रिपाद्यांतदप्रवृत्तिरेव विसर्जनी
 परसूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपाञ्चितम् एवं ज्ञायते इत्यपायतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम् मा भवयनी
 ति इहङ्गीबुत्यन्तेः प्राक् समासे डीपि अत्रोपे समासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन गत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरोभयसां
 पेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वात्त्रिपादीस्यत्वाच्च न बहिरङ्गसिद्धत्वाच्चाङ्गात्रेति बोध्यम् अप्रवृत्तिरिति अ

53

मुक्तत्वात् स्वरितत्वादर्थनादिति नन्योतः स्वरितत्वेपि नाग्रावित्यत्र स्वरितप्रवणमग्रिशब्दस्यानोदात्तत्वेनैकादेशोदा
 तेनेनोदात्तत्वादिति चेन्न वृत्तावनुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात् शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्रिशब्दस्य सर्वो
 नुदात्तत्वाच्च स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात् उच्चारणार्थानामित्यभ्रकत्वेपि
 देशेषु दकारस्यानिकचत्वेन निष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दिच्चात्तदप्राप्तिः उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुख्यत्वे
 शब्दार्थान्नत्वन्वयत्वार्थः अतएव भाष्ये औकारं डितमाश्रित्यादिति प्रत्याख्यातं न हित इति त्वमिति न च डित्वे विंशतौ
 त्तिलोपापत्तिः भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्रम्यामनमिधानादिति दिक् अदिति अस्य यदपीत्यादिः दीर्घो माभूरिति।
 भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति भावः न च तो विदर्थस्येति प्रकरणेन समासबोधश्चानेन टापोपि बाध इति वा
 च्यम् प्रतिपदविधानाद्यष्टौ न समस्यत इति वार्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पने पीह तथा कल्पने मानाभावात् अनङ्
 सिध्यतीति वैकल्पिकत्वमात्रं नुवाचनिकमिति तद्भावः स आ पूर्वक इत्यस्य भाष्या स्पष्टत्वादाह अङ् वत्तेति इयमग
 तिकगतिः सोऽङ् इति न्यासे लाघवाभावश्च डित्वसामर्थ्यादित्यलोपकल्पने गौरव अतस्मादुपशान्तोऽनङ् तदैकल्पि
 कत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः चेतीति तस्मादित्युत्तरस्येति जायति विहितविशेषणासम्भवं
 श्चशब्दार्थः एकदेशविहृतिन्यायेनेति स्यानिवृत्त्यस्योपलक्षणमिदम् अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावा
 द्भिन्नपुच्छश्च दृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्रात्राप्रेरितिवोधम् प्रथमानोनेति पद्यपितस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठा
 नतापि सम्भवति तथापि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षया गन्तुकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पन

न चित्त्वमिति प्रावः

ननु हि लोपि च्युपसङ्ख्या नमिति वाचिकेऽग्लोपित्यानिधे प्राप्ते आरभ्यमाणपरत्वाद्द्वौ सत्यां न हा लोपित्वमिति पूर्वपक्षिणा प्राप्तिः तेषां परपददित्येतत्क
लकवद्धेऽत्रोपो बलीयानित्यंशेनालोपीति सूत्रस्याभाविषदं तावकमित्युक्ते अत्यरराजदित्यत्र चारितार्थमाशङ्क्य एवमपि प्रत्याहारग्रहणं तावकमेवेति
सिद्धान्तितम् जातिपरनिर्देशेनैतन्नयेः साधितमित्यन्यत्र अत्र स्वाभिन्नमात्र्यजोऽहमात्र्यदित्यत्र लोचिचडिः प्रत्याहारप्रचरितार्थ इत्याशङ्क्य नानभिधान

ल० १०२०

४४

ननु कति सीति प्रत्यये र्यस्मात्सविहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तत्सह लृङ्गाव्यय इति विशेषणमिति ह लृङ्गावन्नात्तदादेः
परस्येत्यर्थे नोपसर्जनस्त्री प्रत्यये तदादिनिपमसत्त्वात् सकृते ग्रावन्तात्वाभावेनानात्रदोष इत्यत आह अतएवेति ।
एतत्सिद्ध्यर्थेन विधिरिति परिभाषया शब्दरूपमिदं शेष्यमादापतदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं वि
शेष्यमादापपुनस्तदन्तविधौ टिहाणमिति सूत्रेऽगन्तान्तादिति वङ्गावन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनानात्रदोषः मा
लेत्यादौ व्यपदेशिवज्जावेन सिद्धिरिति भावः अविष्टासु जातः अविष्ट इत्यादौ तद्वितलुकि स्त्री प्रत्ययलुकि प्रत्ययलक्ष
णेनानात्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् अतिव्याप्तिरिति अस्य स्त्री ईर्देवदस्य ईर्देवदत्तेत्यादा
वपि सेति बोध्यम् प्रत्याख्यानादिति दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्येव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्
सुरास्यपतीति नच लोचनीति सूत्रस्य भाष्यप्रामात्येन इडुडुपधेभ्यो लिङ्गनास्तीति सिद्धात् तात्कथमत्र लिङ्गिति
वाच्यम् तज्जाव्यस्यतेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभावकल्पनमप्रमालिकमित्यभिमानात्
ग्रहणाच्चेति सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् एवञ्चाप्युक्तग्रहणान्नित्यप्रयोजनम् वक्तुमोग्रीसुरा इ
त्यादेरभिधाने दृढमानञ्चैत्यम् विभक्त्योरानन्तर्यमिति एवञ्च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वात् प्राप्यते इति
तात्पर्यम् गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारम्भारसंयोगान्तलोपः नपुंसकार्थत्वादिति स्वमोरिति हितत्रलुङ्गिति त
त्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः लुकालुप्ते इति डिः सम्बुध्योरिति सप्रसीति भावः आवश्यकतया चे
ति ।

४४

जो भल-त्रासत्ता देवन न लोपः अथोपलक्षण उभयसंश्लेषोपलक्षणं हे राजन्सकन्दरोसी त्या दोतुगमकलाभावास्त मास एव नेति डावुत्त
पदे प्रतिषेध इत्येव वाच्यमिति स्पष्टं भाष्ये ३

डि. समुच्चो रित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्पर्यः यद्यपि वानपुंसकानामित्येव भाष्ये षष्ठिते
समुच्चिग्रहण-असूत्रादेव सन्वध्पत इति तदर्थ-अतश्च रितार्थमप्याप्यत्र षोढेनोक्तार्थज्ञापकतापि समुच्चिग्रहण-
भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु न भ्रमितव्यम् सूत्रस्य डि. ग्रहणस्य डि. समुच्चोऽनुत्तरेति वार्तिकस्य समुच्चिग्रहणस्य
प्रत्याख्यानेऽपि सूत्रस्य प्रत्याख्यानादिति भावः भाष्यमिति यदि पुनरप्यमृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञा-
येतेत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम् पूर्वोक्तत्वेनेति न चैवमुच्चा विद्यादौ सन्निपातपरिभाषया दप्रेति भाष्यविरोधः
ति वाच्यम् दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिव द्वाव प्रवृत्तावपि दवुत्पत्तिकालिकान्तर्व्यविधातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात् न
अशास्त्रीयत्वात् सन्निपातत्वान्न वद्भावे नातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च अत्रावन्तात्तु इति तु नाहचिर्वीधिता यश्चामीसमा
साश्रयेण स्यान्निबद्भावेति अस्याभिधाने च न दृढमानं आवन्तेभ्य आचारकिवेव नास्ति आतोधातो रिति सूत्रस्य
भाष्यप्रामाण्यात् तत्र वार्तिकरुता आतोनाश्रित्युक्तमिति तदीजम् आचारकिवन्ताद्यः लुक् तु नास्त्येव तेन
कस्य स्त्रीकीशब्दादिभ्य आचारकिवन्तेभ्यो यङ् लुक् किल डि. अचेकेदित्यादौऽग्रन्तादपि संभव इत्यपास्तम् ईका-
ररूपत्वाभावाच्च उत्तमपीति अपि नापूर्वरूपम् रोहत्वेति कर्तव्येकते चेति शेषः नमुने इति वत् हरिव-
इति हरिशब्दानां तु पिछन्दसीर इति वत्त्वे तु मिसंयोगान्तलोपे मतुवसेरिति हत्वेऽत्वे गुणः छेदादिति कीर्तयतेः
किं वित्तावेव न तो वत्तेर्व्यङ् लुक् किल डि. ईउभावेति सिधोः प्रयोग एव नास्ति यथा लक्षणमप्रयुक्ते इत्यत्रैव भा-
ष्योक्तेः अप्रयुक्ते लक्षणं प्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेति तदर्थः प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् ०

नेतिव्याख्यानमिति उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते नलोपेकते इति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः नलो
 पात्त्राजिति विभक्ति संयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः एतेन राजे धते च अत्र
 त्रराजाच्च त्रमित्यादौ वृद्धिप्राप्तुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् किञ्च कर्त्रेत्यादावेकमेव यण
 शास्त्रं पूर्वपरविषयभेदादिनामिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परवणादेश इत्यच्चः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यके पटयोः स्य
 एम् विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणो आरोप इति तदाशयः तेन न्यायेन धीमानित्यादौ लुक् विषयसंयोगान्तलो
 पशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वमिन्नसिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्यपास्तम् सावधिपदमिति पक्षे न्ये दोषाच्च
 आरोपे मानाभावाच्च षष्ठीति अतएव डैनलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह डे.रिति नच ननु मतेति निषेधानित्य
 त्वान्न दोषः तदपेक्षतया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात् समुच्च्यतेति समुच्च्यन्तप्रातिपदिकान्तस्य न
 लोपोनेत्यर्थः इति सूत्रमस्त्विति अतएव कपीरित्यादिसिद्धिः अन्यथा पदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलो
 पापवादत्वात्तत्र वृत्तौ रीतिरीर्धो न स्यात् तिप्पनस्तेः सिचिधातो रिति सूत्राभ्यां धातुसम्बन्धिपदान्तस्य इत्
 रत्वविधायकाभ्यां कसाहचर्ये च प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्त्यसंयोगमाश्रित्य सस्यपदान्तो संयोगादिलोपाप्रवृत्ति
 कल्पने तु न किञ्चित्प्रापदम् किञ्च नडि.समुच्चो रिति सप्तम्येव युक्ताडि.ग्रहणाच्च ननु मतेत्यस्यैतद्विषये
 नित्यत्वमेतादनित्यत्वमूलकमेव वानपुंसकानामिति वार्त्तिकम् एवञ्च ब्रह्मनायक्यसंमुद्धिग्रहणात्पावस्य
 कत्वेन ज्ञापकासम्भवः अहर्बवचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानं न युक्तमिदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये ॥०॥

तस्मादशब्दो हलः पृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुं न चेद्विज्ञायते द्विहलः पृक्तग्रहणं ति स्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्
इति सूत्रमित्युपलक्षणम् हलः श्रापः कृत्तिरिहलितिसूत्रमस्त्वित्याशयः अतएवाधिभाराज्यमित्यादौ दुलोपः
इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् दीर्घाच्चेति हलन्तादित्येतदपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः ननु तदन्तमपीति तस्याज्झ
लसमुदायस्य पत्वादिति भावः प्रत्युक्ते इति इडवर्त्मोन्तस्य ह्रस्वत्वा सम्भवादित्त्वत्स्योरेकदेशत्वेन तद्विशेषणसम्भ
वाच्चेति भावः युक्तमिति अनङ्-सावित्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्य गौतोतिदित्यत्र प्रथ
मान्ततायाः लृप्तत्वाच्च तन्निवृत्तिरित्यभिमानः विशेष्यासन्निधानादिति शब्दरूपम्विशेष्यन्वव्यावर्त्तकम्।
किञ्च सत्यपि विशेष्ये सति शब्दमिज्ज्ञानस्येतेव स्थानान्तु सत्यन्तामिन्नस्येति नने कार्यीभावाय न स्थान्यत्रान्वया
योगादिति भावः तस्य प्रत्ययविधौति एवञ्च हरदत्तातुरोधेनेदं सर्वमिति भावः तथा द्वितीयेति तत्पुरुषविषये
बहुव्रीहिर्नेत्युपक्रमोभयं खल्वपीष्यते सोमसखागवांसव इति भाष्यम् अन्येष्वप्याक्रोश इत्यलुक् सङ्-त्वावा
चके इति आदिसङ्-त्वाव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः ननु बहुत्वसङ्-त्वा नियतपरिच्छेदहेतुत्वरूपसङ्-त्वा
त्वस्य तत्राभावात् अतएव भाष्ये यदयमसङ्-त्वा सङ्-त्वेत्याहेत्युक्तम् सङ्-त्वायतेनयेति साक्षाद्वाप्यसङ्-त्वाद्वा
एवेत्यर्थः अतएव बहुगणसाहचर्येण सङ्-त्वा सम्बन्धार्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव बहुवचनेति अन्यथा ब्रह्म
इत्येव वदेत् अर्थप्राधान्येति षड्सन्त्रकेशब्दे षड्सन्त्रकः शब्दस्तदर्थसङ्-त्वा अयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम्
तेषाम्बहुत्वादिसम्बहुवचनं तत्रार्थात्परत्वं स्वगतसङ्-त्वानुवादकत्वरूपं गौणान्तदाह षडर्थेति नेन गौणेन इदं

आचामनुरोधेन षड्भ्य इति बहुवचनं तिस्रभ्य इति वत् षड्सञ्ज्ञकानाम्बहुत्वाच्च न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचित इ
 त्वाचार्यशैलीवा षड्भ्य इति बहुवचनान्तस्येव सञ्ज्ञात्वाच्च तस्मादिदं विहितविशेषणम् परमपञ्चादीनामपि
 सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन सङ्ख्यावाचितया षड्त्वमस्येव लोके गणनायां प्रतिष्ठाना
 मेव ग्रहणमित्यत्र न मानम् उपसर्जने तु अतिज्ञानाद्यर्थप्राधान्यं न तु सङ्ख्याया इति न दोषः स्पष्टञ्चेति सर्वोदी
 नीतिस्तत्रेभाष्ये इति तत्त्वम् सिद्ध इति तदाह इति सूत्रे चित्रे त्वनुवत्त्वात् तदाहानीत्यादि वत्तौ हलीत्यनुवत्त्वात् तले डि
 त्यस्य सिद्धिः शास इत् अडि. अजादौ कृति चेदङ्गवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रश्री
 रित्यस्य सिद्धेरेव मन्यत्रापीति भावः प्रत्ययस्यासाधारणमिति इदं द्वितीयप्रत्यग्रहणाह्नभ्यते यत्र प्रत्ययस्य विशेष
 ष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न राजेत्यादौ षड्त्वानापत्तेः दीर्घेनेति असौलोकः स्थानिवत्त्वेनासन्नत्वेपीति शेषः न च
 तुसाहचर्याभ्युपमाणा सन्त एव दीर्घ इति वाच्यम् तदनित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् प्राधान्येनेति तत्त्वञ्च वर्णविशे
 षणत्वरूपम् एतच्च स्थानिवदित्यनुवत्त्वेव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतसामर्थ्यालब्धम् इमिति मित्रश्रीरित्यादौ ह
 लादौ किति विधीयमानमीत्वञ्च सिध्यतीत्यपि बोध्यम् वर्णप्राधान्येति वर्णस्य तत्त्वञ्च प्रत्ययनिरूपितविशेष्य
 त्वमितराविशेषणत्वञ्च अणयोऽकार इत्याद्यर्थके टिहाणात्रित्यादौ इकोपगचीत्यादौ च तत्रान्यमुदाहरति तेनेति आ
 योराहरणानुचित्रायां जाता चित्रेत्यादावणयोऽकारस्तदन्तादिति विहितोऽङ्गीकृतिवोध्यम् न च गोहितमित्यत्र न लुप्तमिति
 निषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्यककार्ये एव तेन निषेधात् अतएवोत्क्रामेत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घ

सिद्धिः परस्मैपदपरानिरूपितशिनिरूपिताङ्गः स्यतेनदीर्घविधानात् तस्मिन्निति न्यासेषु पस्थितप्रत्ययासिप्रप्रक
 तुदेश्यककार्ये एव तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् यदेत्यादिनोक्तो वार्तिककृतसम्मतः पक्षः तत्फलानामन्यथा सिद्धाभा
 व्यकृता इष्यन्ति त्वानियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक् प्रायेणेति विभक्तिप्रतिरूपकारणालिङ्गयोगेपित्रिषु सारूप्याभा
 व इत्याशयः अर्थप्राधान्यबोधकस्येति अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः बहुवचनस्येत्युपलक्षणांत
 दोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यम् गौणमुत्पन्न्यापस्तूपदकार्ये एव न प्रातिपदिककार्ये किञ्चाप्रसिद्धत्वरूपस्य गौण
 लाक्षणीकत्वरूपस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणं न चाप्यन्यथा अतएव प्रियतिसेत्यादौ तिस्रादयो भाष्यकृतोदाहृताः
 गौणत्वेपीति उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः नभ्रमितव्यमिति एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्य व्युत्पादनमिति भावः रूत्व
 विषयतयैवेति जयमङ्गलायामिति शेषः माङ्माने इति घुमास्येति ईत्वविधायकसूत्रस्य मवकारादाविति वार्ति
 कभाष्ये प्रत्याख्यातमिति ईत्वंफलभम् प्रांस्याशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः ततो विजेवेत्यन्ये न च तेनेत्वेपि
 तस्यासिद्धत्वात्कथं यलिति वाच्यम् क्वावीत्वन्विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम् न कविति समासानवि
 धौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्यङ्गाप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्येव गो
 स्त्रियोरिति सूत्रे बहुस्येयसीति भाष्योर्द्ध्वरणादनन्तरस्येति न्यायस्याधित्वानध्वतश्चेत्यस्याप्यप्यं निषेध इति भावः ङ्गादि
 स्थिति बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेणाशक्तीति स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः तेन लक्ष्म्यादिशब्दसङ्ग्रहः तदन्तसञ्ज्ञा
 पक्षे तु शीनघोरित्वादेन दीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा न घन्तादित्याद्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकम् लक्ष्मीशब्दे तु व्यप

ल० श० २०।

देशिवद्भावेनतत्त्वबोधम् इउबर्त्तयितुं अतएव घन्ताद्याघन्ताम्बिप्रतिषेधेनेतिसङ्गच्छते नत्वित्यादि इदंहरदत्तानु
संधेन न्यायसिद्धमिति अनारङ्गत्वात्सर्वप्रवृत्तनदीसम्भवेवसमुदायेनघन्तात्वाकार्यसिद्धेरितिभावः वाचनिकमि
ति स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकत्वेवसम्भवेत्यभिमानेनेदम् जहत्त्वार्थवृत्तित्वाभिमानेनवाभाष्यकृतात्वजहत्त्वार्था
यामवयवस्यनित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधकत्वेनतस्यसम्भवायांकुमार्यैर्ब्राह्मणायत्वरकुद्रेर्ब्राह्मणायत्तुल्यविषयेआ
नुपूर्वैक्येनभेदाग्रहात्समासेनघन्तात्वाकार्यसिद्धिमाश्रित्यप्रत्याख्यातमिदम् अवयवस्त्रीविषयत्वासिद्धमिति
तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेनमानंयोगिकेष्टतरपदेजहत्त्वार्थत्वाभावश्चेतितदाशयः अवयवशब्देनात्रवृत्तिप्रक
तिभूतशब्दग्रहणम् अतएवकजाघन्तेनदोषः तत्रापीच्छाविशेषणतयाकुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबो
धकत्वात् शत्रुप्रभृतीनामिति तदङ्गनामित्यर्थः दोषइति सामानाधिकरण्येविशेषणविशेष्यभावमात्रंवेयधि
करणेतुभेदसम्बन्धः सचेतिगौरवदोषइत्यर्थः दिदिवतुरिति अत्रयत्तापत्तिस्तत्रापितप्रीत्यावेयधिकरणत्वात्
यदियत्विधोसामानाधिकरण्यमेवतदेयः एवापत्तिः नचैषलोपोयोऽशितिलोपेननिर्वाहः प्रत्ययनिमित्तेयज्ञदेर
सिद्धत्वात् अनित्यत्वात्तदभावेप्याह ऊयतुरिति क्लिष्टेति अजादिप्रत्ययस्याङ्गशेउत्थिताकाङ्क्षत्वादितिभावः
उभयोर्विशेषणमिति व्याख्यानादत्रक्ष्यानुसाराच्चैकदेशान्वयेपिसौत्रत्वाहृत्तिरितिभावः उभ्याविति अतएवस
रपूर्वापदपूर्वाचोपधायस्येवर्त्तयितुं तस्यप्रलित्यर्थकंस्वरपदपूर्वापधस्येतिवार्त्तिकंसङ्गच्छते उक्तोपायेनप्रत्या
ख्यातमित्यन्यदेतत् तदन्तादिति नचधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्यधात्ववयववेकारएवसम्भवेनसंयोगवद्वि

ति

प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तद्विनास्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम् तन्नीरित्यादौ धात्ववयवसं
 योगपूर्वस्या धात्ववयवस्यापि सम्भवात् परिमाणा व्यापामिति सूत्रे भाष्ये अजपावपि सन्नापामेव यथा जातीयक उ
 त्तर्गस्तथा जातीयके नापवादेनापि भवितव्यमित्युक्तं नमूलकेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन तु न
 निर्वाहः अङ्गं श्रोतदसम्बन्धे हरिमित्यादावपि तत्रास्यानेन येन नाप्राप्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात् यद्यपि
 प्रत्यासत्त्या इको गुणवद्भी इति निर्देशो पृथक्तया धात्ववयवसंयोगपूर्वमिनास्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमि
 त्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आदत्तिरेवास्मिन्नेदिक सूत्रमतेपीति ये भीत्रेति सूत्रं यद्यपीवाधनार्थमिति वैतल्लि
 कतया वदन्ति तत्सिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः वस्तुतो भवहेतुरित्युत्पास्य तृतीयावाधकत्वमोध्यम् न च परत्वादिति एवञ्च
 यलोपो दुर्लभ इति भावः वार्तिककारे क्तेति लोपो व्यो रिति सूत्रे क्त्वावयवसः त्वानमिति वार्तिकेन तस्या पूर्वत्वापेक्षया को
 पया लोपसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः सा च पूर्वविप्रतिषेधे त्याशयेनैव मुक्तमिति बोध्यम् गौणत्वेपीति इच्छा क
 र्त्तरूपार्थमप्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः कृतयतेति अन्यथा त्वितेः परस्येति वदेति दिति भावः गुणविषये इति प्रकृति
 प्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वमवृत्तिः स्यादिति भावः दुर्वारत्वादिति तदर्थं
 कृतस्यान्यसङ्गहत्वेपि बाधकाभावादिति भावः विहृतनिर्देशास्येति प्रकारान्तानुकरणनिर्देशास्येत्यर्थः अकार
 क्त उच्चारणार्थ इति भावः साधारणमिति रुत्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः विदां कुर्वन्त्विति भाष्येऽस्यार्थस्यास्पष्टत्वा
 दिति भावः अतिरभसादिति संयोगपूर्वकत्वेन यतो दुर्लभत्वादिति भावः इयमग्रतो लोपस्याभीयासिद्धत्वनुनव्याप्त

ए
हि
प

विषयमार्थमिति फलतः प्रयोगविषयमार्थमित्यर्थः तृतीयान्तादिति तजनेन तुल्यं लभते इत्यर्थः निमित्तेत्यादि पूर्ववत्सनश्चायनवत्सकामन्त्रिते पराङ्गवदित्याद्यत्र यस्योदाहरणम् तत्र तजन्तत्वं निमित्तस्य तद्यवहारस्य वातिदेशोऽहत्तत्तच्छब्दमुच्चार्य्यविहितकार्य्यस्यैवापत्तौ जसिगुणादेशोऽस्तजन्तोद्देशकोऽहत्तिति दीर्घ एव स्यात् सौ औ जसादिष्वानङ् गुणो न स्याताम् न चोत्तरस्त्रद्वयसामर्थ्यादहत्तित्यत्र कोष्ठग्रहणेनैव सिद्धावाद्यस्यापि सामर्थ्यात् कार्य्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम् तत्सामर्थ्येन रूपातिदेशास्यैव सापयितुं युक्तत्वात् तादात्म्यातिदेशास्त्वसम्भवीसहप्रयोगाभावात् शास्त्रकार्य्यतिदेशावपि न तु नन्तस्याद्युदात्ततया तज्ज्ज्ञावेनोकारस्य रेफरूपयणादेशोऽपि तस्योदात्तस्यानिकयणोऽभावेनोदात्तयणो हत्पूर्व्वदिति स्वरानापत्तेः अर्थातिदेशास्त्वसम्भवीतयोरर्थैक्यस्य स्वत एव सत्त्वाच्च ष इविधत्वेपीति अर्थातिदेशासम्भवं मत्वेदम् पुत्तपन्तरमप्याह प्राधान्यादिति रूपमिति तच्च तज्ज्दित्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं कोष्ठ इति तच्च तज्ज्दिति चकारोच्चारणसामर्थ्यादनोदात्तत्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वादुदात्तयण इत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम् सञ्ज्ञाशब्दानामिति उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः अतो धातुशब्दस्य दीर्घो भवत्येव परत्वादिति इदमग्रिमंचकार्य्येक्येऽसम्भवाभावे च विप्रतिषेध इत्यभिमानेन यदा परत्वा उत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन प्रीष्टोपस्थितिकत्वादित्यर्थः निष्कर्ष इति भाष्यस्य पूर्व्वपक्षिण इति शेषः यत्नाया लक्षणमिति अप्रपुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः बाध्यसामान्यचिन्तेति साच तज्ज्त्स्त्रे भाष्यस्य एवञ्चाचिर इति तत्रस्य मच्चिरादेशे जस्युपसङ्ख्यानंगुणपरत्वादिति तार्त्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः एतेनैतदा

त्तिकवलाजसोऽन्यत्रप्रियतिसरमित्यादौगुणकल्पयन्तः परास्तास्तज्ज्वत्सूत्रस्यभाष्यविरोधात् मप्येनत्वेतिसूत्रस्यप्रि
 यतिस्रावित्यादिभाष्यविरोधाच्च अनेन रेण कथञ्चिप्रतिषेधइति अचिरेतोत्तर्यः इष्यित्वेति यद्यपिनतिस्रितिसिजापके
 नतदपवादत्वाभावकल्पनयाविप्रतिषेधउपपद्यते तथापिज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेतेनैवतंसंसाध्यतनूषयि
 त्वेत्यर्थः इदञ्चतज्ज्वत्सूत्रेभाष्ये सन्नोष्टव्यमिति अतिशोदस्तदंशेवार्त्तिकेनकार्यइतिभावः दशपादीति अत्रासुचिबी
 जन्तुनिपातनम्यर्थम् नचपरसबर्त्ताभावार्थमुभयनिपातनम् नुम्येवनिपात्यतेऽनुत्वारनिपातनसामर्थ्येनेव
 तदभावसिद्धेइति एवञ्चायमूकारो नधातोरित्युवङोऽप्रसङ्ग यत्ताभाष्यमितिहन्पूर्वकभूप्रकृतिकदग्भूशब्देन
 सहनरूपेविशेषइतिमाधवश्चिन्त्यइतिभावः निपात्यतइति एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनेभूत्वमितिभावः वार्त्तिकमि व
 ति एतेनभाष्येपूर्वग्रहणं व्यवहितेविप्रवृत्त्यर्थमिति वर्योद्भूतित्यादावपियत्तितिपरास्तम् वार्त्तिकानुरोधात्पूर्वग्रहणा
 स्पपरिभाषाप्रार्थानुवादकत्वौचित्यात् उपेक्ष्यमिति कारभूरित्यत्रकाराशब्दः करोतेत्यन्ताद्रिदायडि निष्पन्नोव
 न्धनगृहवाचकस्तस्यदायासहैकादेशस्यपूर्वान्तवत्त्वेपिवार्त्तिकेग्रहणंनप्रसिद्धत्वेनरुत्त्वपाठैकवाक्यतयाचहस्तवा
 चकस्यैवग्रहणादितिभावः इत्यपहायेति एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः इत्योकारस्यउपलक्षणातयेति तपरक
 रणेनगस्याविवक्षितत्वत्वाभादितिभावः निरवकाशत्वंचेति चोहेतौ यतो निरवकाशात्त्वमतोवाधकत्वमित्युक्तंन
 सङ्गच्छतेत्यर्थः अमरात्पुंस्त्वमिति भिन्नलिङ्गनांनहन्इतितेनपरिभाषणादितिभावः भाष्यमिति स्थानेनतरतमसू
 त्रेइतिभावः कजन्तस्येति एः ऐशकोपिर्ष्यकारादिप्रत्ययान्तशब्दसइतिभाष्याक्षरार्थः यकारेणयकारादिः प्रत्य

यो लक्ष्यते इकार उच्चारणार्थः प्रायेण विसर्गरहित एव पाठस्तदा यादौ प्रत्यये इत्यर्थ इति भावः नत्विति अतएव रायमिच्छ
 तीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यसहगच्छते न हि विग्रहश्च बः अतएव रायि आशां राय्या आशामित्यचः परस्मिति त्रित्तित्रभा
 ष्ये प्रयुक्तमिति भावः यक्षान्तरमिति अत्रास्त्विवीजं त्यष्टमेव ॐ ॥ इति श्री दीक्षित हरिविरचिते मनोरमा व्या
 ख्याने लघुशब्दरत्ने रत्नमिश्रगुरजनाऽपुष्टिः इगाः ॐ लिङ् विशिष्टेति तथापि भाषया प्रातिपदिकत्वतः
 घ्राप्य धर्माणां विशिष्टे बोधने न तथा प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः धनितश्चेदम्वहृती हेतुस इत्यत्र भाष्ये परत्वादि
 ति असंयुद्धौ हल्ङ्गादिस्तो यश्चरितार्थः हते लोपे एत्वं सावकाशमित्यभिमानः ननु सत्यपि सन्भवे वा धनस्य भव
 तीति न्यायविरोधोऽत आह प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति अथवा पदत्वाच्चेत्यर्थः यथा कृतेपीति आकारप्रश्लेषाभावेपीत्य
 र्थः परत्वेनेति वौगपयसम्भवेपि विप्रतिषेध इत्यभिमानेनेदम् आटश्चेत्युदाहृतमिति समुदायावयवयोः सन्निधा
 नेन बन्ध उपकारकः नचायमनर्थकः आटोर्थवतः काप्यभावादिति तद्भावः इहाटोभावादिति अयमभावः निर्देशोऽ
 प्रायोगिकरूपासम्भवादौ पदेशिकरूपग्रहणमिति घसन्नास्त्रे भाष्ये स्पष्टम् उपदेशोच्यते षामित्सन्ना कत्वा उपस्थिततः
 कृतावतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारेत्सन्ना काकारस्येत्यादि क्रमेणार्थः कृत्कवत् निष्ठेति सन्ने भाष्ये स्फुटमेतत् पालि
 नेश्च तत्र तत्र विशिष्टोपदेशो तात्पर्येण तत्प्रयुक्ते सन्ने केन तस्यैव टित्वादिव्यवहारो नवयवस्य तदुपदेशो तात्पर्याभावात्
 एतेनैव पदेशिकस्याच परत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः नेष्यते तत्र वृद्धिः प्रयोगे तु नाति आटश्चेत्यसङ्गतमित्यवाप्तमिति
 प्राटिपरे इति अन्तरङ्गत्वात् पूर्व्याडिति भावः न सिध्येदिति इत्याद्येव न सिध्येदित्यर्थः इह मस्फुडि अस्मान्तात्वाभावेन न

त्वानापत्तिः पूर्वमुत्वेत्वसिद्धिः स्पष्टैव एवञ्चामुमुयडि. त्यादिवद्याख्याने देनरूपद्वयमिहापि स्यात् सुत्वपक्षेऽप्राप्त्यानिक
 त्वेनासुडः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः एवञ्च तत्रासानास्येत्यप्यर्थ इत्यत्र स्याद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः य
 उत सञ्ज्ञा कृतवतिरङ्गत्वस्यानाश्रयेन नित्यत्वादसुडि. रूपासिद्धिः न च चेन याउपिविधेयोऽसुडु. तिन्यासे इति वा वाच्यम्
 विभाषाद्वितीयेति सूत्रेण विनिगमाभावाद्भयोरपि विकल्पे द्वितीयापेक्षया घटिष्यापत्तेः किञ्चासुडो याउपवादत्वेन तद्वि
 षयेषाद्दुर्लभः अचिरादेशासुड् पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यसङ्गतम् एदेशस्य बाधसामान्यविनाया सर्वापवादत्वेन ननु उ
 पवादत्वादित्याशङ्क्य न तिसृचतस्रिनिषेधाद्देशेन बाधते इति भाष्ये उक्तं नृज्वत्सूत्रे तस्माद्विषयभेदे विषेनना
 सिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव यद्यप्यस्यङ्गदेशेन सिध्यति तथाप्यवङ्गसूत्रस्य भाष्यरीत्या नरतमेन कचदाचिदज्ञस्यो
 दात्तत्वे एकादेशाउदात्तेनेत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः सामर्थ्यादेवेति उच्चारणार्थत्वं नूनव्याख्यानादिति भावः
 त्रेत्यय इत्यत्रामीत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोध्यम् वेपरीत्यापत्तेरिति अयमभावः वाक्येपत्तश्च दाम्यामुद्देश्यविधेयत्वम्
 तीयते येस्तेरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वापस्या इत्यर्थात् तत्रोत्तरापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया
 गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातः उत्तरस्यापूर्वात्वप्रकारज्ञानविशेष्यत्वनुनविधेयम् पूर्वापदस्यैव पूर्वनिपातापत्तेः नविधो
 परः प्रादुर्ग्य इति विधेयबोधके लक्षणा नौचित्याच्च त्वङ्गविग्रहेतुपूर्वापदस्य पञ्चदशमभिध्याहारोद्देश्यसमर्थ
 कतया तस्यैव लाक्षणिकत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपातापत्तिरिति नकर्त्तव्यमिति स्पष्टञ्चेदभाष्ये तृतीयाशब्दात्
 चर्च्येणासहापवाचिद्वितीयाशब्दस्य नग्रहणम् भागार्थविधीयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेन नस्त्रीत्वमनभिधानात्
 एतेन तत्र लाक्षणिकत्वादात्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकमत्र सूत्रेन सापरिभाषाप्रवृत्तते प्रतिपदोक्तस्याभावात् ॥

नच महाविभाषयाऽनभावेवार्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धम् अनोनित्यत्वाङ्गीकारात् आधुदात्तस्य तस्यापि रूपद्वयात्
 द्वैतत्वेति परास्तमिति भावः अत्रोपसङ्गत्वात् नानादोह सखुदाविति अहंनस्यत्रमभिधातुं योमात्तशब्दः प्रवर्तते तस्यैतत्पर्यः
 सापेक्षत्वेऽप्यतएव निपातनात्समासः अहंत्वञ्च पुत्रस्य मातृहारकमेव तदाह मात्रापुत्रस्येति अपवाद इति यदीदं न
 स्यात्तदा कप्राप्नोतीति भावः वैषम्योपपत्तेरिति नन्वाकारोपेक्षाक्षलिक इति तदाशयः नच त्वद्वयै इत्यत्रापि पाठनापत्तिः
 सत्रन्तु निशग्यै इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् यस्य रूपस्य लक्षणाप्रवृत्तिश्चिन्तानसम्भवस्तस्यैव लक्षलिक परिभाषावि
 षयत्वान्न चेह तथा एकादेशात् प्रागपि तद्रूपसत्त्वादिति चेन्न बर्त्यग्रहणोत्तद्वत्तेस्तैरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमान
 इत्यन्यत्र विस्तरः रुच्यो रप्राप्ताविति अतएव पूष्मात्याविति सूत्रे रुच्यघटितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तभाष्ये निषेधे प्राप्ता
 इति भावतात्पर्यं कतात्मा घवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः रुच्योस्तस्मिन् विषयमित्येवेति इष्टादिष्वप्राप्ति
 माशङ्क्यति रुच्यश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयत इति केपटोक्तिरूपक्रमानुरोधात् कृत्वांशमात्र
 विषया पूष्मात्याविति सूत्रेऽत्रत्येपुङ्ग्वरुस्थानावित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्यव्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया
 तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः तदाह अन्यथेति केपटरीत्येति स्त्रीविषयावेवं नित्यमिति भाष्यस्वारस्ये
 न लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः हरदत्तमतेपीति पूर्वभाष्ये एवोभिन्न
 क्रमः नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः नित्यमेवेत्यस्य पदान्तराच्चिनापीत्यर्थ इति वृत्त्याशयं सव्याचष्टे इष्टादीनां
 अशब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषाम्यदान्तराच्चिनापीति स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः आत्माग्रहणम
 पहायेति नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः स्त्रीशब्दमात्रमिति स्त्र्यात्वापदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वो

कार्थमपहायसम्बध्यते इत्यर्थः परत्वादिति डेरामपेक्षयेत्यादि तिस्रस्तिष्ठतीति इदमिदमित्यादित्यादेर्मपप्येन्नस्येति
भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम् बाधसामान्येति इदञ्चतज्ज्वत्कोटुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् बाध इति अननारस्येति न्यायात्
अगोउत्वस्यैव बाधः स्यादिति बोध्यम् ननु यत्रानेकविधमप्रतिषेधेन नाप्राप्त्या वा दत्वमप्राप्तनत्र व्यवस्थापकामध्ये यवा
दा इत्यादि न्यायाः प्रकृते चरभावस्य न केनापियेन नाप्राप्तिरिति चेन्न किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसर्वत्वदीर्घापवा
दतया प्रथमाद्वितीया मात्रविषयमुत कृत उदित्यपवादतया पञ्चमीषष्ठी मात्रविषयमुत कृतोऽतीतिगुणापवादतया सर्वना
मस्यानङि मात्रविषयमिति संशये व्यवस्था काङ्क्षया तन्म्याय प्रवृत्तेः रूपपादत्वात् । तन्निर्मूल्यमिति जसि एदेशो
वक्तव्यो गुणापत्त्यात् इत्येतत्सूत्रस्य म्वात्तिकभाष्यमूलमिति न वाच्यम् बाधसामान्यचिन्तामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्य त
ज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात् बाधसामान्यचिन्तामयत्वे एव तस्य मूलत्वोचित्याच्च तदाह त्रिष्टुप्
ति नाङ्गस्येति तस्याश्रुतत्वात् त्रियाम्बर्त्तत एवेति अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य त्रियाम्ब
वृत्तिः न चेदं स्त्रीत्वम्यदानरस्य सापेक्षतया बहिरङ्गमिति वाच्यम् त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहक
स्यापेक्षिततयान्तरङ्गदिति भावः तत्कथनमिति त्रियां तत्र च वृत्तिरिति पुनपुंसकयोरेवेति त्वङ्कम्बिरुद्धमिति भावः
अजहत्स्वार्थापक्षेति तु नोक्तार्थेऽरुचिर्ध्वनिता तद्दीजन्तु रूटेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः किञ्च जहत्स्वार्था
जहत्स्वार्थशब्दयोरेव पदार्थानाम्बाक्यदृष्टत्वात्प्रागतदभाववित्येवार्थः तत्रान्येत्वार्यपुमादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थ
त्रियाम्बर्त्तः न चान्यपदार्थसमुदायशक्यत्वेपि समुदायघटकत्वेनावयववस्थापिसशक्य इत्याशयः तर्हि जहत्स्वार्थ
त्वेपितुल्यं तत्रापि पक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात् यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं विवक्षेत्युच्यते तदा ज

हस्तार्थत्वेपितुल्यमिति तत्रोपसम्भवादिति पञ्चत्रयभ्यस्त्यादौ समुदायभक्तौ नुम् नावपवस्ये गन्ताव विधातक इति ।
 इगन्तोत्तरपददिगुत्वत्वरत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतित्वरः सिद्धः अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव त्वरप्रवृत्तेश्चाकृतवृत्तपरिभाषात्
 नित्या अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमन्वाधित्वा परत्वादात्वम् वक्ष्योत्वेत्यत्र वृद्धिश्च विहितवृद्धेरवग्रहणान्न पूर्वविप्रतिषेधेन
 नुमिति शङ्काम् प्रियतिस्रभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिस्त्रादेश एव एतेन निर्दिष्टपमानस्य त्रिशाब्दस्य व्यवहितत्वादा
 देशेन स्यादित्यपास्तम् मुचीनामित्यादौ नुमत्तिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन सक्तकृतिभ्यायेन नुमोऽप्राप्त्या तदभावेऽपि नुश
 वस्यानोदात्ततयानस्वरे विशेषः न चोत्तरार्थन्तत्रैव कर्तुं प्रकृतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः प्रियतिस्र इति च भाष्योदाहरणप्रामा
 ण्येनानडि-नलुमतेति निषेध एवेति बोध्यम् अनित्यत्वे प्रमाणमाह नयासयोरिति चोहेतौ षष्ठीसमास इति इयञ्ग्यधि
 करणत्वेन कचिदृष्टा वित्यर्थस्तेन हेतोरित्यादौ निषेधसिद्धिः रुत्वाऽनुपपन्न इति नेयडि-त्यत्रेयडादिनाङ्गदोषात्
 यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गैर्वाधकावाधितेयडादिसत्ता कचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य तद्वयवस्य च निषेध इति भावः कथञ्चिदि
 ति अनेन सीताविरहितो रामस्य वा को सीताया एव विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितम् नञ्घटितमनित्यमि
 ति भाष्यानुक्तत्वात् नलस्य संस्कारोपयोगि ० ॥ इति श्री दीक्षित हरिविरचिते मनोरमा व्याख्यान लघुशब्दरत्ने
 र्त्तिमगुरजनाः स्त्रीलिङ्गः २ भूत इत्यभिप्रायेणेति एकवाक्यतया भूत एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः संयोगान्त
 र्जाप इति भूत्वा हलस्य तत्रापकर्षेपि वाक्यभेदेन सम्बन्धः तेन च पूर्ववाक्यस्य यणव्यतिरिक्ते भूत्यपि कचित्प्रवृत्तिरिति
 भावः सन्निपातेति रुत्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विधातकत्वायोगादिति भावः परत्वाद्गुरसीति परेतुजराया इति स
 त्रोक्तेनाजरांसीत्यत्र नुमजरासोऽप्राप्त्योर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वम्विभक्त्या देशप्रवृत्तिराधिकविभ

कित्वज्ञानसापेक्षतया जरसा देशापेक्षया विभक्त्या देशानामन्तरङ्गत्वं न वक्ष्यन्वाच्यम् अन्यथा शिभावात्सर्वमेव जरसः
 प्रवृत्तौ नुमातव्यविप्रतिषेधविचारा संगतिः स्यैवेत्युच्यते तदात्रापि पूर्वविप्रतिषेधेनातोमित्यापरिभाषया जरस एवो
 चित इति वदन्ति अत इतीति न तु तपरस्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः न पुंसकेरुत्वावश्यं भावाद्यावर्त्या प्रसिद्धे रिति भावः।
 विभक्तित्वापेक्षयेति तद्वत्विभक्तित्वाग्रयोगेन विभक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः कवेवेति निरनुबन्धकपरिभाषा
 या तद्धितशसोपि ग्रहणमिति न वाच्यम् येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः अनुरोधादिति तेन
 त्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः तद्भाष्येति सन्निपातपरिभाषया विभक्त्या देशो जरसभावस्य जरसा इति सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टमुक्तेरिति भावः अवर्त्यमिति रुत्त्वविशिष्टमवर्त्यमित्यर्थः यादेशोऽत इत्यनुवृत्तेस्तत्र यद्यपि कष्टायेति निर्देशात् प्रा
 पित दीर्घेण रुत्त्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्यवर्त्यत्वमादेशोऽनुवर्त्तते तदपि चेन्नोपेन निवर्त्तते तर्हि परिभाषावितोषः स्पष्ट
 एवेति भावः भाष्येति गाधातोऽगुणेनाकारे आर्द्धधातुकोपदेशो दन्तत्वाभावादतो लोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सि
 द्धौ गापोऽष्टकः कित्करणध्विज्जडाकारस्य गुणेनेति व्यर्थम् तत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तम् कैपटेनेति सामगाये
 त्यत्रासतिटकः किञ्चेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाकारस्य धात्ववयवत्वेनातो लोपः स्यात् किञ्चेत्वातो लोप इत्या
 लोपे धात्ववयवत्वाद्द्वयैति रित्याशाः क्यसन्निपातपरिभाषयाऽकिञ्चेपि नातो लोप इतितेन प्रतिपादितम् शवकौस्तुभे
 इति दृष्टेः किं भावश्च तत्रोक्तः परेतु **जातिवि** व्याप्यत्वजातिपभादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घान्तत्वे सन्निपातविघातकलो
 प निमित्तं सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपातलक्षणाविधिप्रवृत्तेः प्राक्त्वनिमित्तोपः सन्निपातस्तद्धिघातकस्य

स्त्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः पूर्वविप्रतिषेधेनेति अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षणमिदम् अत्रत्यवार्त्तिकं
 कालुरोधेन त्वेतदुक्तम् तदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति हितत्रवार्त्तिकम् तं कुलमिति स्यादिति द्वितीये कबचन इति शो
 षः प्रथमे कबचने तु संकुलमिति बोध्यम् उम्हृत्त्वयोरिति उंसि विहितस्य भावस्यातिदेश्यस्याभावात् रुत्वनुमो
 निषेधोतिदेशा सामर्थ्या धात्रि न्यायाश्रयणाच्चेति भावः न द्विषयस्येति स्वरस्य तु भातिदेशो भिन्नकर्त्तृकत्वात् विषयभे
 देन न पुंसकत्वाभावे पितृव्यस्य ङीकाराच्च नुमोऽभावादिति रुत्वाभावेन नाभावाभावाच्चेयडिति भावः उपसर्जन
 रुत्वेति ईयसो बहुव्रीहौ पुम्बदिति हि भाष्ये पठितम् ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुम्बत् पुम्बि
 षयस्य ईकारस्य यथान्तरुत्त्वस्तथा स्यापीति भावः ईयसनादिहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्ते बहुव्रीहौ डाम्बदितु नार्थः
 बहुव्रीहेः पुम्बत्वेऽपि उपसर्जनस्य शेषस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वा न पायेन उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दुर्भारतापत्तेः।
 एवञ्च प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्यैव तेनाभावातिदेश इति भावः तदेवार्थतोत्रपठितम् न
 चनेत्येव सिद्धे पुम्बत्त्वेन न्यर्थम् वार्त्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोध्यम् इत्या
 घाहुरिति अत्राह चिबीजन्तु ईयसश्चेति सूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वम्वक्तव्यम्वह शेषसी पुम्बत्
 चनात्सिद्धमित्युक्तम् तेनास्य न पुंसक रुत्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः मम तु म
 तेन पुंसक रुत्वनिवृत्त्यर्थभावश्च कनादिति पुज्यते एव तेनोत्पन्नदीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनरुत्वापवादः सामा
 न्यतो रुत्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति दिक् पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वे

नतदन्तग्रहणेन पदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि सूत्रेण ष्ठी निर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमावधान
मित्यस्याभावेऽपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात् सकृदिति न्यायेन पुनस्तत्त्वत्वाभावः अत्रानयोर्गोपयासम्भवेन विरो
ध इति भावः इत्यस्यैवेति अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्यानोदाहरणत्वागो निर्बीजस्यादिति भावः पक्षे तत्त्व
त्वाभावपक्षे उदाहृतत्वाच्चेति नच प्रियकोट्टले इत्यादिव्यावृत्त्या चारितार्थम् प्रियकोट्टु इत्यस्यामवस्थावानु
भूतत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात् तज्ज्वलत्वे सकृदिति न्यायेन नुमभावसिद्धेः पुनः प्रसङ्गविज्ञानाप्रयेतावचनारम्भापेक्ष
या सकृदतीत्यामित्यवचनानारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः समाहारदिगाविति समाहारद्वन्द्वस्याप्युपलक्षणम् पु
नश्चावाभावादिति भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः इत्येवेति इत्यपीत्यर्थः प्रातिपदिकांशेति प्रातिपदिकांशस्याप्य
नुग्रहायेत्यर्थः इति दिगिति दिगर्थस्तु चतुर्थ्यनोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्पुनश्च पक्षेऽनभिधानेन तज्ज्वलत्वाभा
वकल्पनान्याया भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य वार्तिकस्य च प्रत्याख्यानायाचितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भे
प्रावश्यकत्वघोटनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतनाथापिन चोदाहरणमादरीणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्या
नविषयकताप्यस्य न्याया उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतपानादरीणीयमितितदर्थ इति बोध्यम् एकदेश
विकृतस्येति सच न्यायोऽशास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोऽशास्त्रीयविकारे चेति प्राग्गीव्यत इति सूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वादिति
भावः पुनश्चाव इति तेन स्फुन्दरभाष्य इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनात्रापितेन जातकृत्स्ननिवृत्तिः नरूपजीव्यवि
रोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः अतएव समासस्येति सूत्रभाष्ये पतोऽनाव इत्यनाव इति प्रतिषेधो ह्रस्वप्रतिषेधो नमविद्य
मानवदित्यस्य तापक उक्तः नावमित्यादौ आदिर्नकारो नस्वरयोगो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरित्यनाव इति निषेधो

नर्थकः नच्चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टादौ तमाचरूपोति यदन्तस्य घञ्चकस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च यतो नावश्यस्यार्थ इति वाच्यम् एवं हि निमित्तभूतघञ्चकत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाप्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न माधवानुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्त्वात् ॐ ॥ इति श्री दीक्षित हरिविरचिते मनोरमा व्याख्यानने लघुप्रावरणे पूर्तिमगुरजन्तानपुंसकलिङ्गः ॥ ॐ ॥ ३ ॥ धुडिति उः सीति सूत्रेणुवत्तम्यदस्येति व्यधिकरणम्यदावप्यवस्यस्येत्यर्थ इति भावः एके द्वितीयमिति अत्रत्यवार्तिककार इत्यर्थः अपदान्तभाजमिति इदमचर्त्तभाजमित्यर्थोपलक्षकम् पदानोप्रायोजश्वप्राप्त्याचर्त्तविनाचपोलाभात् तथा चेति वदता मूलकृताऽस्यार्थस्य सूचनात् अतएव सगणठषष्ठइत्यादौ भवत्येव दुगादीनां जश्वस्यत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्त्याचर्त्तस्योप्यभावात् इति दिक् धातोरित्यावर्त्तत इति इदमप्राप्त्यामनुरोधेन दादेरित्यावर्त्तत इति तु पुक्तम् धातोर्धातोरित्यनेन हि श्रौपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिहो व्यावृत्तावपि अधोगिति न संगृह्येत दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिक दादेरित्यर्थे केनोभयं सिध्यति उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं लक्षयतीत्यर्थः उपदेशो दादेरिति तु कलितोर्थः वाच्यार्थत्वे षष्ठान्तस्य सप्तम्या विपरिणामोपिकर्त्तव्यः स्यादिति गौरवम् धातोरित्यस्यैव लक्षणाया तथार्थकस्य दादेरित्यनेनान्वयेपिनक्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम् अतएव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्गुणित्यत्र ढत्वस्याप्रोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेन समाधाया यवाएवम्बक्ष्यामिहोऽः अदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्त्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् इहेत्तवा इहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानादधुडित्यादौ नोपपदति तदाशयः तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृत् कृतदादेरित्यनुवर्त्तः फलान्तरभावेन तदुपदेशवद्दालक्षकं सामर्थ्यादधोधिकारानुरोधेन च पूर्वत्र निषेधसमर्प्यकेष्वेवम् अतएव नाम धातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ

इति भावः दिः

५३

द्वौ एव अतदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्योपदेशाकालिकदादिलक्षकतोचिता आवत्स्याप्रवृत्तान्तुवात्मानां
 स्फुटं तत्प्रतिपत्तये इति बोध्यम् नचोपदेशोऽस्येव कुतो नोक्तं गौरवापत्तेः धातोरितितुतडाडित्यादिव्यावृत्तये उत्तराव
 श्यकम् अव्याप्तीति अधोगित्यादौ सा ननु धातोरवयवोदादिरित्यर्थे इदं सिद्धं वैयधिकरण्य-अगर्हभयतेरप्रत्ययेग
 र्वित्यादौ भषभावयोत्तरसूत्रे-आवश्यकम् दोग्धेति व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धम् स्पष्ट-अदम्भाष्येऽत आह अव्याप्तीति दा
 मलिडित्यादौ सा नच प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्तसिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतो धावनम्वयर्थम् दादेरिति वर्त
 तइत्यस्योक्तमाशयमजानत एवमपि घोदादेरित्युच्यते तत्राधोक्तनसिध्यतीति शाङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्नि
 र्णेतुं दादिपदलक्षणाया मधोगित्यस्या साधारणफलत्वाभावन्दर्शयितुं अतथोक्तेः अतएवाग्रे वैयधिकरण्यस्योत्त
 रार्थमावश्यकत्वोक्तेर्यहार्थमनावश्यकत्वभाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छतइत्यलम् तस्यामादिकमिति धुग्भ्यामित्यादेऽप
 दानत्वादेव सिद्धेरिति भावः उपेक्ष्यमिति एतेनैकाचोवशा इति सूत्रेरुत्वादङ्गादित्यतोङ्गादित्यनुवर्तते अइ-चद्विविध
 म् धातुरूपं प्रातिपदिकरूपञ्च तत्र धातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य कृत्ति पदान्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम् त्वरि
 तत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च तद्वाट् तद्वाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्रे श्चेति दिक् निषेधा
 दिति भषभाववस्तु एकाज्ग्रहणेऽपि अजर्घा इति भाष्योदाहरणेन निषेधान्नित्यत्वाद्भवतीति भावः श्रित्याशयेति भाष्या
 नुक्तत्वाद्ग्रमाणां स्वेच्छिन्नाप्यतु तथानोक्तमित्यन्ये सूत्रशाटकवदिति अस्य सूत्रस्य शाटकम्बयेत्यादौ यदि वा तव्यो नशा
 टकोऽथ शाटको न वा तव्य इति विरोधमाशङ्क्य मन्ये स वा तव्यो यस्यो तस्य शाटकमित्येषा सञ्जाभवतीति भाष्ये उक्तं न

थाप्रकृतेपि यणः स्यानेस भवति यस्य सम्प्रसारणशब्देन जातस्य सम्प्रसारणसम्भवा भवतीत्यर्थ इति भावः तेन दिवउतो न
सम्प्रसारणत्वम् फलितार्थेति सम्प्रसारणपूर्वत्वाभ्याम्फलितेत्यर्थः ऊटिकृते इति भूवाट् शब्दे इति शेषः क्रियमा
णमिति ऊट्ग्रहणमित्यर्थः तादृशस्य ले इति भत्वविषये इत्यर्थः भूवाडित्यादितु भवत्येव ऊहतेरिति एतद्वार्थ्यह इत्ये
तद्विषयम् अव्यभिचारादिति संस्रध्वंत्वोर्विचतुनास्यनभिधानादतसंयोगान्तलोपेतत्रव्यभिचारइत्ये पातम्
अतएव भाष्यकृतासस्येत्यनुवत्तावनुवत्तौपपि वानित्यत्रैवदत्वप्राङ्कृतानडुंभ्यामित्यत्रैवदत्वाभावप्राङ्काकृतेतिदिक्
न्यासोहितेति न्यासकृद्इतिेत्यर्थः निरनुबन्धकेति डिवेः प्रत्ययस्यसानुबन्धत्वेपितदन्तस्यातथात्वादितिभावः ।
इदञ्चात्रस्त्रेभूवादिसस्त्रेचभाष्येस्पष्टम् उच्चारणार्थ इति ननुस्वरितार्थ इति उच्चारणार्थानामित्सञ्जायामपिति
तिप्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तदप्रवृत्तिरिति भावः सम्प्रसारणत्वादिति अतज्जावितस्यापिसञ्ज्ञेति पक्षे इदम् शब्दहा
रकमिति नचतद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यापातम् ततश्चप्रियपञ्चन्आमित्यत्रापितद्वाचकपञ्चन्शब्दा
त्परत्वमस्येवेति दोषस्तदवस्य इति वाच्यम् एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वम्विवक्षितमित्यभिमाना
त् इदमप्राचामनुरोधेन दिवचननिर्देशो गौरवात् समाहारेण सर्वत्रस्त्रेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्सञ्ज्ञकानाम्बहुत्वा
च्च बहुवचनोपपत्तिः किञ्च नमस्वस्त्रादिभ्य इत्यादौ शब्दबहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवत्तिस्त्रभ्यो जस इत्यादौ प्रयो
गबहुल्याभिप्रायेण तद्वच्चैहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तम् अत्रत्यदादीनामइत्यनुवर्ततेतदाह त्यदादीनामिति अतए
व सिद्धान्ते उपसर्जनेनेति भावः हेः प्रागिति तेन द्विपर्यन्तानान्यदादित्वेपिन दोषः किं सर्वनाम बहुभ्य इत्यत्र किं ग्रहणं
नकार्यमिति भावः ।

नचेमौइत्यत्राप्यापत्तिः अङ्कार्थकृते इति निषेधात् आरम्भसामर्थ्याच्चेति तदादीनामइत्यनेनैवान्त्यादेशो सिद्धे इमं इत्या
रम्भसामर्थ्यादित्यर्थः कक इति स्यादिति ममतु तन्मध्यपतितन्यायेन साकचकस्य किमशब्दत्वात् सिद्धम् निर्दिश्यमानस्ये
ति परिभाषा तत्र न प्रवर्तते कादेशविधानसामर्थ्यात् न च स्ववन्तान्तद्वितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात् कादेशोऽकचिककइ
त्येव स्यादिति वाच्यम् प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्कपः शब्देन निमित्तत्वेनाश्रयणादङ् सञ्ज्ञानि निमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन
वाकचोन्तरङ्गत्वादिति भावः किमइत्यवश्यमिति कुतिहोः क्तातीत्यादेशो कङ् यश्च वल्गापत्तिः उतिहोरतीति न्यासे उकार
मोहोरनन्तरस्याठेपि दोषाभावमाह अनुवृत्तीति इति च न विरुध्यत इति ने यद्यप्ययमप्रयोगो निघावनमादाय सिध्यति
तथापि विभाषा भवदिति बार्त्तिकं न विरुध्यत इति तात्पर्यम् विप्रकृष्टस्यापीति परोक्षस्य चेत्यपि बोध्यम् विपत्तीरिति ।
अप्यनिर्देश एवास्यां शास्यज्ञापक इत्याहुः अनादेशः स्यादिति तत्र कृते सकृदुत्पत्तिन्यायेन पुनः स्मै न स्यादिति भावः नित्य
त्वादिति लक्ष्यानुरोधेन बाधका बाधितप्रसङ्गस्येवात्र ग्रहणान्नानादेशो नित्य इति भावः अथर्वम्बोधयितुमिति अज्ञा
तज्ञापनमेवोभयत्रापि विधानं न तु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः न विधीयन्ते नाज्ञाता बोध्यन्ते अनुवाद्यत्वेनेति सत्वीबा
वमिदम् तत्र कृष्णे आरोपितं भीरुत्वं भाविका मिव्यवहारसंगोपनायाऽनुवाद्यत्वेनैव विवक्षितमिति भावः नन्दनिदेशात्
तिनन्दनीयनिदेशादित्यर्थकम्बोधम् दीर्घविधाविति नपदान्तसूत्रे सपादसप्ताध्यायीस्य दीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य चि
त्तमुत्तोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः उपेक्ष्या इति दीर्घप्राप्तेरिति भावः औचित्यमेव दर्शयति एवंहीति व्याख्याननि
ति ~~तु नानादिर्वापत्तिः नानादिर्वापत्तिः नानादिर्वापत्तिः~~

क

ति तु नाऽरुचिर्बोधिता सप्तम्यन्तपाठेपिनलुमततिनिषेधानित्यत्वेनवानपुंसकानामित्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति।
 सामान्यशास्त्रेति प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचस्तदितरेपरतास्य इत्यर्थः संकोचश्च नलो
 पविधोर्ध्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः एव आस्यविधित्वं
 स्पष्टम् इदमेवच नियमस्य विधये शयगुरुत्वम् निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम् अन्यथा विकल्पापत्तेः सामान्यशा
 स्त्रसंकोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिद्धेरर्थसिद्धिनामादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोपि कृत्तद्धितेति सूत्रस्य स
 यासग्रहणकृतनियमेन बाध्य सामान्यचिन्तया रुदंशस्यापि संकोच इति सूत्रकेनोपदंशमित्यादौ न रुदन्तत्वप्रयुक्तं प्राति
 पदिकत्वम् पञ्चपञ्चनवाभक्ष्या इति शास्त्रेणापि प्रापकप्रमाणा रागप्राप्तभक्षणास्पतदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनं ते
 नान्येषां भक्षणाभावो गम्यते तद्भक्षणे प्रापश्चित्तगम्यते पतिस्समास एवेत्यादौ एवकारो घिसञ्ज्ञाशास्त्रस्य समासाद्य
 टकपतिशब्दाविषयत्वरूपसंकोचस्य स्फुटं द्योतनाय पतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचो लुङीति सूत्र
 मुपक्रम्यानुपराभ्यामिति सूत्रे इत्यर्थः पञ्चपञ्चनवाभक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधगम्यत इति ग्रन्थेन यस्य
 शायाञ्चभाष्ये स्पष्टमेतत् भक्ष्यनियमे प्राप्तभक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः निषेधरूपेणेति क्वादिपदेन स्य व्यतिरिक्त
 विधेर्भक्षणाया भवतीत्यनेन भवतीत्यर्थस्य लक्षणायेति भावः निषेधश्च नलोपविधावनुवर्तमानध्वञ्जसिद्धत्वस्य
 अतएवात्र स्वार्थहानि प्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकैरुच्यते परिसङ्ख्यापदेन चापम्यवक्रियत इति बोध्यम्
 इति पक्षे त्वित्यनेनारुचिर्बोधिता तद्दीजन्तु लक्षणायां गौरवस्फलाभावश्च तदभावे लक्षणाया अनौचित्यञ्चेति इति समा
 से इति इत्यनुवर्तमाने तद्विधौ तिसमास इत्यर्थः स्य विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवादिति तु नात्र तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्र

नोत्तरपदेऽनुदात्तावष्टाधिवीरुद्रष्टमन्विष्टितिस्त्रेदेवताहन्ते उत्तरपदप्रकृतित्वरनिषेधकेष्टयिवादिपर्व्युदासं रूपधर्मि
 ग्राहकस्य तथैव सत्त्वात् अतएव वाचः कर्त्तृपकिशतुरनुमोनयजातीत्यादौ अचइति अजादीत्यादिचरितार्थम् अतएव
 राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्यतीशब्दादन्तोवत्या इति त्वरोन उश्चित्वानित्यत्र ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वज्वने
 त्याकरः इदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् इदमेवाभिसन्धाय पतोनाव इत्येतत्प्रतिषेधमूलकं ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमवि
 द्यमानवदिति परिभाषान्तरभाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम् अनुपधत्वादिति धातो रूपधाभूतरेफबकारयोर्ह्रस्वरयोरिति तदर्थो
 दिति भावः प्रतिदिवन् शब्दादाचारकिप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपनुर्भम् वक्तुतो हलन्तेभ्यो आचारकि
 पो नभिधानमन्यत्रोक्तम् तथेति पथोपधाग्रहणादह्रदिति दीर्घव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणात्सम्बद्धोपधा
 पदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः पञ्चमी समासो मास्त्विति स्यात्त्रिको मास्त् अनित्यत्वादित्यर्थः तदनित्यत्वेन स्थानि
 वत्त्वाभावे एकाच्चाभावादेव एकाजुत्तरेति एत्वव्यावृत्तिस्तिष्ठेति भावः एत्वग्रहणमिति माषवपनीत्येतद्धितस्य योज
 नम् तच्च बहिरङ्गत्वायत्येति चेत्पञ्चोपासिद्धत्वेनापिसिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः इदन्निपाद्यान्तरि भाषाप्रवृत्त्यभि
 मानेन भाष्ये ध्वनितमिति अन्यथा सिद्धमाषवपनीत्येतत्स्य तदुदाहरणत्वोक्तेः त्वभिमानः न्याय्यमिति तस्य प्रातिपदिकान्ते
 त्यपवादत्वादिति भावः नच सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिस्त्वं एत्वेषु कवर्गज्ज्यवाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्य
 कत्वात् हादेशेऽस्ति हादेशकवर्गज्ज्यवाये इत्यर्थः आर्षत्वाद्वात्तिके समासः वात्तिके हादेशेऽप्युक्तेऽबुला इत्यादौ पूर्वप
 दादिति एत्वमिति सिध्यति तत्र हि हनोरप्रत्ययो घनादेशश्च अतएवागारैकदेश इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृत एत्वयोस्तच्चार

३०५

वार्त्तिकाक्षरत्वारत्येनतथाऽप्रतीतेः मधवान्जीषीत्यादौवेदेपिदीर्घस्यपठमानत्वाच्च तदेतत्कैयटेनोक्तभाषायामसाधुतेति
 केशाहुरतिसूत्रस्य उक्तकैयटस्तत्तत्सूत्रस्यवार्त्तिकविरोधात्तदग्रन्यविरोधाच्चहेयएवेतिबोधम् यत्तुशान्दसाअपिकचि
 दावायामित्याश्रित्यभाषायाम्प्रयोगइतितन्न तद्भाषकस्यवपस्यासुसूक्ष्ममनुवितिसूत्रप्रयोगस्य घन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्य
 कारेष्टान्यथाविद्वत्यादितितदाशयः तद्वनिबनेति इदञ्चित्यम् नशिष्यंशान्दसंहितदितिसामान्यप्रवृत्तवार्त्तिकस्यसं
 कोचेमानाभावात् कविप्रयोगाणाम्बहुशः प्रामादिकानान्दर्शनेनतेषामापेक्षनसंकोचेनमानत्वमितिदिक् उचितइ
 तिभावइति तथाचबनोरचेतिसूत्रेभाष्यमघोनीत्यत्रप्राप्नोतिमधवकश्चदो व्युत्पन्नान्प्रातिपदिकमिति प्रायुङ्केति अत्रय
 षक्तव्यननुक्तम् इतिपक्षेइति अस्थिदधीत्यत्रोदात्तपाठेनसिद्धे उदात्तग्रहणेनशास्त्रेविनायत्नंस्वरूपेणोच्चारितगु
 णस्याविवक्षयाऽभेदकत्वज्ञापनादितिभावः उन्नऊँइत्यत्रानासिकाव्यापारेणक्लेशाधिक्येनोच्चारणादादनुनासिक्यन्नि
 वक्षितमृत्तिलसर्वेषांसमानम्भेदकत्वेपितपरसूत्रस्यानगिविध्वर्धत्वादोषस्तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौमानाभावादित्यपि
 बोध्यम् अनुवर्त्तित्वाच्चेति एवञ्चतत्रसूत्रेतत्सम्बन्धेमानाभावः एवञ्चभेदकत्वेपितपरसूत्रस्यानगिविध्वर्धत्वा
 दोषइतिभावः नान्यथेति एवञ्चगुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्यतादृश्युक्तिरसङ्गतेतिभावः मूलप्रौथित्यादि
 ति सबर्त्तग्रहणाप्राप्तेरितिभावः तद्विशिष्टस्येति यइतिस्यानिश्रवणान्तदन्तविध्वाद्यभावाच्चेतिभावः अपमइ
 नःस्त्रियामित्येषः एवञ्चरूक्पूरित्येषतेननिषेधेनापिबारयितुंशक्यइतिभावः योन्यश्चेति योन्यइतिसूत्रमि
 त्यर्थः चादिलोपः प्राप्तमिति तदन्तग्रहणादितिभावः नभवतीति नचटिलोपोनविभक्तिनिमित्तकोऽन्यत्रापितस्य

वृत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः अतएव युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये श्वयुवेत्यादेः
 परिभाषाफलत्वेनोपन्यासस्तदुक्तः कृते परत्वादित्यस्य च यः न च अभिव्यक्तपदार्थो इति न्यायेन कथमत्रात्वादीनामप्रव
 र्त्तिः तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तत्परकरणादनित्यत्वेन चेहाप्रवृत्तेः न च न केवलः पश्चिशाब्दः स्त्रियो मस्ती वि युवो
 रनाकाविति सूत्रस्य भाष्य ग्रामाल्यादेभ्यः कजन्तोभ्यः कियो नभिधानमिति वाच्यम् स्त्रीप्रत्ययावस्था तदङ्गीकारेण्यक्षतेः
 विभक्तौ लिङ्गं विशिष्टाग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरे हि भाष्ये तदुक्तम् नयति ननु तदभावेपीह यद् उद्धृतेभः ।
 स्रविधावन्तर्बर्त्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेन श्वत्सोन्ताङ्गभावादिति वाच्यम् स्रत्त्वतश्चाप्यधर्मनिमित्तकस्रविधे
 रेवग्रहणात् अतएव दण्डित्यादौषत्वेनलोपस्यासिद्धत्वेन न च न्यादेशोऽङ्गवृत्तपरिभाषयानेयः तस्यानित्यस्यानित्य
 त्वात् नचेयडि कृतेऽत्वं दुर्बोरं सन्निपातपरिभाषयात्वातिरिक्ततद्विद्यातस्य बाधेनादोषादिति भावः न च प्रकृतिप्रत्ययवि
 शेषापेक्षन्यापेक्षयान्तरङ्गत्वाद्यणोवस्थादिति वाच्यम् प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृतिवेन हत्मादेरपि निमित्तत्वेनेपणप्र
 कृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात् तदोः सत्त्वाविति सूत्रेऽनन्त्ययोरित्युत्पातस्य त्याख्यानाय भाष्यरुतादस्य इति योगविभागे क
 रणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य न सर्वत्राश्रयणमिति बोधनात् सावावस्येति न्यादेशस्याप्युपलक्षणं यदि वैजात्यानात्राति
 देश इति वदेत्तत्राप्याह पन्या इतीति न्यादेशेति अत्र त्वस्याप्युपलक्षणम् नत्वादीति न च पदान्तेति निषेधः अनान्ततया
 नः के इति नियमेन सञ्ज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चेकारान्तेपदत्वाभावात् एतेन पदान्तत्वादिकोऽसर्वस्म इति ह्रस्वे च अत्र
 दुर्बोरमित्यपास्तमिति भावः आश्रितत्वादिति तत्प्रकृतिकस्य व्युत्तिरूपेऽन्निमित्तोपपरकजकारनिमित्तकत्वे हि कि निमि
 मित्तकलोपापत्तिः

इ. सन्निमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् नलोपः स्यान्निवृत्ते हि व्यवधानात् नन्निमित्तकोपि न स्यात् अनुकूलत्वाच्चेति अत्रा
 दिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्विषयेऽप्रवृत्तिबोधकतयेति भावः विशेष्यवितुमिति विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति
 भावः तत्सामर्थ्याच्चेति ज्ञानेत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः सङ्ख्याशब्दे तदन्तत्वासम्भवादिति भावः इति अनुवृत्त
 मिति शेषः सन्निपरमिति यद्यपि सन्निषु बहुगणवतु उतिष्ठ पितदसम्भवस्तथापि लोके सङ्ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्च
 चादय इह तत्वेन विवक्षिता इति बोध्यम् किमसिद्धत्वेनेति नलोपे कृते पीत्यादिग्रन्थप्रतिपादिनेनेति भावः बाधे दूषणे अव
 यवेनेति ज्ञानतपदावयवेन कारणकारणेत्यर्थः समुदायेन ज्ञानतपदेन स सम्बन्धिकः नित्यं सम्बन्धन्तरसापेक्षः य
 यागुर्वादिः सापेक्षोपि सापेक्षस्यासमासहिततो बोधाभादो बीजम् न च नित्यसापेक्षेतद्बीजमस्तीति भावः तदेवाह वाक्य
 वदिति व्यपेक्षा आकाङ्क्षा अवयवान् गुर्वादीन् संस्पृश्य युज्यन्ते इत्यस्य तद्वारक सम्बन्धेन युज्यन्ते इत्यर्थः उपसर्जनम्
 अपदम् न सम्बन्धिकम् न सम्बन्धंशे नित्यसाकाङ्क्षम् साकाङ्क्षो नित्यसाकाङ्क्षः ईशितव्यम् प्रजाभूम्यादि स
 मप्रकृतेपीति अन्तशब्दस्य उपदेशकालस्य प्रतिनित्यसाकाङ्क्षतेति भावः सन्निपरत्वेत्यादि सङ्ख्यापदस्येत्यादिः ।
 अन्तग्रहणसमाससम्पादनद्वारा न्यपदार्थबोधकत्वेन तत्सम्पादकमिति भावः किञ्चान्यग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषण
 तथा सप्रत्ययत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानाञ्चोपदेशाभावेन त्वदुक्तार्था स
 ङ्गतेत्यपि बोध्यम् उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशकाले ज्ञानेत्यर्थः त्वया तु सम
 ज्ञानतपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथान्वयो बक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेदिक हलीत्यपकृष्यत इति हलीत्युभयोः शेष
 इति भाष्योक्तेरिति भावः सन्निपातेति नान्तत्रयमुक्तवत्सङ्गकसन्निपातेन जातस्य नुटस्य इविघातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः

अनित्यत्वादिति नचनुटिनोपधायाइति दीर्घनलोपेचाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेन नचनलोपस्यापि सन्निधातपरिभाषाऽप्राप्तिः नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम् रुन्मेजनासूत्रभाष्ये सन्निधातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे गौरीत्यादौ सस्युद्धिलोपे पितस्य स्यानिवत्त्वेन रुत्त्वनिमित्तसन्निधातविघाताभावात्तत्रातिव्याप्तिपरभाष्यासङ्गतेः सन्निधातस्याप्राप्तीपत्वाभस्यानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय किञ्च पूर्वत्र कर्तव्ये तदसिद्धत्वे पितत्ररुते तस्यासिद्धत्वेनाभावाः अन्यथा हलीत्यस्यात्रासम्बन्धे परत्वादित्यभ्युच्चयः नित्यत्वाच्चेति कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायास्तत्तद्विधेयकवाक्यतया षड्त्वात्त्वयोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः अल्विधाविति षड्सञ्ज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः यदितुनान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकाराधर्मविशेषरूपस्य षड्त्वस्यालधर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्यानिवत्त्वेनैकदेशाविकृतन्यायेन च नुडफलमस्तर्हि तुल्ये कार्यकालपक्षे तत्सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बोध्यम् अतम् हलादौ अनुमितम् जश्चामोः रुत्त्वव्यावृत्त्यर्थमिति रुत्वानोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः व्यर्थस्यादिति ननु सापिते व्यर्थमेव तत् अष्टामित्यत्र सावकाशात्पाठेन इति सूत्रस्याष्टमित्यत्र परत्वाभ्रत्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृदुक्तिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न दीर्घग्रहणेनैव सकृदुक्तिन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् यद्वा अत्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते तत्रात्वस्य बहिरङ्गतया प्राक् षड्त्वे जातेनानावाचकत्वसमानाधिकाराधर्मरूपस्य षड्त्वस्यालधर्मत्वाभावेन तत्त्वेन देहाल्विधित्वाभावात् स्यानिवत्त्वावेनैकदेशाविकृतन्यायेन वाकारान्तस्यापि षड्त्वेन तत्रापि भ्रत्युपोत्तममित्यस्य प्राप्ताष्टनस्वरस्य तदपवादत्वात् तत्र पक्षे भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैव सञ्ज्ञाप्रवृत्तेः प्रगृह्य सञ्ज्ञाप्रकरणे कैवर्त्येनोक्तत्वात् स्पष्टञ्चैदं षड्सञ्ज्ञासूत्रेऽष्टनोदीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः आकारान्तस्य षड्त्वे यौशिवधिसामर्थ्यादष्टावित्य

षड्त्वा

५८

नन्वेवमिष्टवित्यत्राष्टनस्वरस्य चारितार्थम् हलादित्वाभावेन षड्स्वरस्य तत्राऽप्राप्तेः न चैकादेशो व्यपवर्गभावः स्वस्ति
र्बन्धिकायां प्रवृत्तेः एहीत्यत्राऽ-निमित्तनिधातसिद्धये षडितुपरमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न एतज्ज्ञाप्य ग्रामाणां
दवाष्टनशब्दस्य घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनैकादेशाउदात्तेनोदात्त इत्येव तत्रान्तोदात्तसिद्धेः ननु त्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्ट
नस्वरसावकाशाः षड्स्वरविधापके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणोत्तराप्रप्तेः अतएव चतुरः शसीतिसूत्रे त्रि-
याम्प्रतिषेधो वाच्यः चतस्रः पश्य चतसर्षाद्युदात्तनिपातनात्सिद्धम् तं निपातने पिचतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः ष
ड्त्रीतिसूत्रे हलादिग्रहणन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात् आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यं
म् न ह्यन्यहलादिग्रहणमप्योजयति अन्यदतश्चतस्रशब्दादिति भाष्योक्तं सङ्-कृते अन्यथा त्रियाष्टान इत्यादेः सम्भवे
न तदसङ्-तिः अष्टौ परमाष्टौ इत्यादेरेकादेशात्स्वरेण सिद्धेः न चैकादेशादित्यादिव्यावर्त्यम् सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येय
विशेष्यकबोधजनकतयोत्तरपदार्थप्रधान समासे समुदायस्यापि षड्त्वात् त्यष्टच्चेदं सर्वादीनीत्यत्र भाष्ये
ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम् एतज्ज्ञाप्य ग्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न एतज्ज्ञापकपर भाष्यग्रामाण्येन तदनभिधानादिति चे
न्न एतज्ज्ञापकपर भाष्यग्रामाणादष्टन इत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयेण समासेऽप्रवृत्तेः त्रियाष्टादीनामनभिधानस्य
षड्सन्नासूत्रे भाष्ये त्यष्टत्वाच्च तिस्रभ्योजस इति सूत्रस्येनोपसमुत्तार्थमेक इति भाष्येण तुल्यन्यायात् षड्स्वस्यापि तदन्ते
प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च चतुरः शसीतिसूत्रस्य नुवार्तिकं जस्रग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि भावादिति तिस्रभ्य इति सूत्रस्य वार्तिकवदेव
इष्यम् एके इति च मुख्यार्थमिति दिक् प्रतियदोक्तमिति संयोगादित्योपसाहचर्यान्नत्वस्येवेति भावः प्रत्याख्यातमिति तदेक
वाक्यतयाऽत्रानित्यत्वेन तात्वांशो प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भावः प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमे

लघुशब्द०

५६

स्थावतपोरूपादानं ननु फलान्तरमिनिवेशः कार्ये इति सूच्यते प्रत्याख्यानसम्भवेनेति उक्तीत्याभाष्यध्वनितत्वाग्रहणे
त्यादिः ताग्रहरोतिवा पञ्चमीसमासे इति अपरविधावितिवक्तव्यमित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्य वार्तिकक्याख्यानावसरे कैपटे
न ध्वनितेत्यर्थः वक्तुं तत्तदयुक्तमिति प्राङ् निरूपितम् तत्र प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधत्ते फलैक्यायेति प्रत्याख्यानस्यायु
क्तत्वध्वनयन् पञ्चमीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं प्राङ् कते निष्ठापामिति से इग्रहणादिति तत्र हि से इग्रहणं नानि इव्यावत्त्य
र्थम् तिजन्तात्तदसम्भवात् न च तपेः सनीवनोद्विकल्पात्सञ्चयित इत्यादौ यस्य विभाषेतीति निषेधे तत्सम्भवेतीति वा
च्यम् यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः अन्यथा दरिद्रातेरपि सनिविकल्पिते इत्वेन दरिद्रित इतीत्यनस्यात् वादान्तस्तत्रेत्
ता इति निपातनेने उभावस्येवलिलोपस्यापि निपातनाच्च तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमिदं कृते एवलिलो
पो ननु ततः प्रागिति अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीटम्बाधित्वानित्यत्वालिलोपे एकाच इतीति निषेधः स्यात्सर्वस्माद्धिधौ
स्यानिवत्त्वेत्वाप्राप्त एव निषेधो लिचाव्यवधानादिति भावः ५६ एकाच उपदेश इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेटीति चिन्त्यप्र
योजनमित्युच्यते तदा प्रविगतायेति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्वम् अन्यथा लोपस्य स्यानिवत्त्वा इत्यपि लघुपूर्वादिति
गोरपादेशेन न स्यात् ल्यपीतिसूत्रं प्रशामयेत्यादौ चरितार्थमिति दिक् स्पष्टमिति वक्तुं तत्तदभ्युलुगित्येतत्साहच
र्यादस्य गौणेन प्रवृत्तिः तस्य च विहितविशेषणाजौलेः प्रवृत्तिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् गौणे श्रोत्रे प्रवृत्तौ तन्नाप्यत्वमपि
नेति बोध्यम् इत्येवम्वादिति यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टाविति न सिध्यति प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तं तथापि अ
पकर्षभावेऽप्याह्वस्यैकल्यिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्बलत्वेन यथाश्रुतभाष्या सङ्गतेरेव गर्भतया तद्व्याख्यातम् प्रियाष्टा इ
तीति आवादेशे वकारस्य लोपः शाकल्यस्येतिलोपोऽत्र गौरात्वेऽप्योऽश्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसङ्गतमेवेति भावः कैपट इति अत्रा

५६

हचिबीजन्तु यथा लक्षणमित्यस्य तत्कृतानेव बालक्षणमप्रयुक्ते वर्तते प्रयुक्तानामेवलक्षणानां नान्वाख्यानादिति द्वितीय
 व्याख्येयप्रयुक्ता आध्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतिः प्रयुक्तेषु लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् प्रयुक्तानामिद
 मन्वाख्यानमिति प्रयुक्तोक्तिविरोधाच्च यथा लक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्ते
 रित्यद्वयार्थः किञ्च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुःकृत्यैव व्याख्याचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफलिका व्याख्यानभे
 देन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च तस्मादत्र त्वं मूलं टीका चैवं व्याख्यातकैयदाद्यनुरोधेन वक्तव्यः प्रियाष्टादी
 नामनभिधानमेवेति दिक् आत्वस्याभावादौ शब्दोक्तिः अत्र वृत्तिकृता औशोभावादात्वनोतिवक्तुं युक्तम् प्रथमैक
 वचनमिति हल्ङ्गादिलोपात्तरत्वादात्वे सोर्लोपात् प्राप्त्या हत्वोत्सर्गो न च लोपोन्तरङ्गः प्रकृतिप्रत्ययो भवसावेक्षत्वे
 न समत्वादित्यभिमानः न लोपाभावस्थिति कुञ्चधातुर्नोपध इति सम्प्रता कारीयधातुवत्स्यनुसारेणोदम् पाश्चेति स
 त्रभाष्यात्तु अयं नोपध इति लभ्यते तत्र हि कुञ्चेत्यत्र कुत्वमाशङ्क्य कुञ्चामिति अत्र विगादिसूत्रस्य निपातनात् सिद्धमित्यु
 क्तं न तस्य नकारजत्वे तु परसवर्त्ता सिद्धत्वात् कुत्वा प्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः निर्देशेन च चयोगे कुत्वाभावो निपात्यते इति कु
 ङित्यादौ कुत्वम्भवत्येव तदानलोपस्य प्राप्तिरेवनेति तत्त्वम् उच्चारणार्थ इति न तु तदित्सञ्चाप्रयुक्तकार्यभागयम
 ते विशिष्यतस्य नोक्ताता उच्चारणे सहायसम्यादनेन वर्त्तमाना उच्चारणस्य चारितार्थ्यविधेयेतदपगममात्रफलिका तु सा
 स्येवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्यविरोध इति बोध्यम् कुत्वस्या सिद्धत्वादिति चोः कुरिति कुत्वस्येत्यर्थः इदं सर्वं न्या
 यसिद्ध्यर्थं कथनमात्रम् परत्वादिति हल्ङ्गादिलोपादित्यादिः असन्निहितत्वादिति स्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनेकाचो वश

इत्यतस्तन्निवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेनविच्छेदाच्च एतेनात्रैवचोरितिवक्तव्यन्तत्रैववाकिन्त्यप्यस्येतिवक्तव्यम् एवञ्चकु
 ग्रहणम्वर्धमित्यपास्तम् चोरित्यस्यतत्सम्बन्धादत्रतदसम्बन्धाच्च निष्कृतात्वाच्चेति सिद्धान्तिसम्मतफलाभावादित्यर्थस्त
 दूनपन्नाह अतिव्याप्तेरिति लुप्तषष्ठीकमिति एतेनोपसर्जनस्यसविशेषणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम् पदान्तेरु
 लिचयौत्कौसंयोगादीतयोऽर्थापत्तिरिति सूत्रार्थः संयोगादित्यस्यपदान्तत्वस्यचेकस्मिन्नसम्भवात् तदपवादस्येति
 सूत्रद्वयविहितत्वेनपवादस्येत्यर्थः तत्रमन्त्रेइतिसूत्रेउपपदानांधातुनाञ्चएकपाठेकर्तव्येसमुदायोच्चारणमला
 क्षिताकानांनिपातनार्थंतत्रश्वेतवादेकर्तव्याच्चिन्त्युपपदेबहेः कर्मणिप्रत्ययः उक्थेकर्मणिकरलोचोपदेशंसेःप्र
 त्ययोनलोपप्रच अस्यनलोपेपिनवृद्धिः उक्थशशब्दस्यसामान्येनरुः सिद्धोनतस्यनिपातनंक्रियतेइतिभाष्येण
 तत्रैवभावस्यापिनिष्कृतमात्रं दाशदानेइत्यर्थः तत्पुर एवकात्प्रत्ययः कर्मणिदाशआदेर्इत्येतिवहियज्यो
 रिति शंसेरप्युपलक्षणादिदम् किञ्चोक्तभाष्याउक्थशसित्युच्चारणमपिप्राचामसङ्गतम् नचउत्तरविधेयः
 अवयाःश्वेतवाः पुरोडाशेतिपदान्तविषयेरुत्वेरूपसिद्धेरितिवाच्यम् वदौअतःपरत्वाभावेनोच्चारणापत्तौश्वेतवो
 भ्यामित्याद्यसिद्धापत्तेः अप्रवृत्तेरिति ननुपदान्तविषयेवासरूपन्यायेनत्वेनप्यस्तिनिपातनञ्चेदमुभयोरतएव
 रूपप्रकरणोऽवयाइतिसूत्रस्यपाठः अन्यथाऽसनेससजुषोरुहिरितिरुत्वेसिद्धेर्दीर्घमात्रस्यनिपातनात्तत्प्रकरणेएव
 कृतंस्यादितिचेन्न इत्त्वक्तव्यः किम्प्रयोजनंर्बर्धम् क्रियतेवर्धेनिपातनम् अवयाःश्वेतवाइतितन्नवक्तव्यम्
 वश्यंतद्वक्तव्यंउसारम्भेपिसमुद्धौदीर्घार्थम् तर्हिउत्तवक्तव्यः उक्तपिबक्तव्यः श्वेतवोभ्यामितिभाष्यविरोधात् अन्य
 थात्वेन्यक्षेरुत्वार्यमपितस्यावश्यकत्वेनसमुद्धौदीर्घार्थमितिभाष्यस्यनिर्द्दलतापत्तिः तस्मादत्रवार्तिकनयेवाम

रूपाप्रवृत्तिः कादिष्विव व्यवस्थितविभाषयाङ्गीकार्या ह्यकारणे सञ्चनु सञ्चकृताः सोऽकरणात् कृतं त्विनने हत्वमा
 त्रस्येव तदिष्टत्वात् श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगानुसञ्चहन्नाजानात्येवेति स्पष्टभाष्यविदाम् केचित्तु त्विन आदेशोऽस्य श्वेतवहा
 दीनान्तेऽस्य दस्येति वार्त्तिकेण एतत्सम्बन्धिनो त्विनः प्रत्ययस्य उस्तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे इति तदर्थः अतएव वृत्तिरु
 ता त्विनम्प्रकृतस्य श्वेतवा इत्युदाहृतमेव अत्र वा स रूपस्यात्र विषय एव नेत्याहुः परत्वादिति नित्यत्वन्तुनात्वस्य शब्दान्तरप्रा
 तेः सत्त्वं स्यादिति उभयो रपीति भावः असौलाक्षणिकत्वेनात्वसन्नस्येत्यस्य न प्रवृत्तिः न च प्रत्ययविशेषापेक्षसत्त्वापेक्षया
 नारङ्गत्वादेवेत्यसिद्धोदम्यर्थेनादृशस्यानारङ्गत्वस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयात्तापनार्थत्वादतएव भाष्ये ईदृशमनारङ्गत्वं न का
 प्याश्रितम् पुनः प्रसङ्गेति कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणानित्यतां च सा च सुबचा शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्त
 भाष्योक्तसमाधिमाह सकृदिति अनन्ययोरित्येतदेव सकृदितिन्यायज्ञापकमिति तदाशयः न्याय्यत्वादिति वस्तुतएवाम
 नमिधानमेव एतदाशङ्क्यपथात्क्षणात्प्रयुक्त इति भाष्योक्तेः अस्यार्थश्चाष्टनशावे उक्तः द्विवचनोपपत्तये आहृष्ट
 थक्यदमिति अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह प्रथमाशब्द इति एव अतस्यैकत्वान्तेऽशब्देन समासे द्विवचनमिति भावः तस्या
 पीति तस्यैवेत्यर्थः अन्यलोपस्यैवेत्यर्थः अनेनायमेव पक्षः सत्रसम्मत इति सूचितम् किञ्च शेषस्य लोप इत्यर्थे कलाभावः
 अन्यलोपेऽप्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्सन्निपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्रैव रापो निवृत्तेः शेषग्रहणानुभाष्ये प्र
 त्याख्यातमेव सकृदकनिर्देशप्रत्याख्यानापेक्षयाऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्ञायः तदादीनाम इति सूत्रभाष्योक्तोप्ययमप्यक्षस्त
 त्रैवाहुरित्युत्पावो धिता रुचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् अन्यस्य अङ्गवत्तत्रास्य दीर्घो भविष्यतीति नन्वेन दीर्घे पचामिभो
 इच्छति वदतानामभो इत्यादावनन्यस्यापि ज्ञातोन स्यात् अत आधिस्येव सिद्धं तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य श्रुतनिवर्तकत्वात् ॐ

नचानन्त्यस्यपदस्यटेरितितदर्थोक्त्यं पञ्चमीत्यादौ तत्रात्रितितिवाच्यम् दीर्घग्रहणसामर्थ्यान्नान्यविषये एव तत्सम्बन्धात्
वाक्यधोः ऋप्रसम्बन्धत्यागे मानाभावात् तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य श्रुतः स्यादनन्त्यस्य पदस्य चटेरित्यर्थः तपरकारणेन
तु न श्रुतव्यावृत्तिः श्रुतस्यासिद्धत्वात् अतएव गीः श्रित्यादौ दीर्घग्रहणं अन्यथा तस्यापि इदुदितितपरत्वसामर्थ्यादप्रवक्ष्यापत्तिः दी
र्घग्रहणोतु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः आकारान्तरप्रश्लेषेण वारणानुक्तिरुपपापान्तरमिति चेन्नोक्त
तापकपरभाष्यप्रामाण्यात् श्रुतस्य तत्रानिष्ठत्वे वैकल्पिकत्वेनेष्टविषये श्रुता प्रवृत्तेः अतो दीर्घइत्यत्र दीर्घग्रहणं हलि
लोपइति सूत्रे हल्यप्रश्लेषेति वक्तव्ये लोपग्रहणवत्सत्त्वेन नार्थसाधकमिति दिक् निर्देशेनेति अन्यथा तदा घत्वे एत्वं न स्यादि
तिभावः वाचनिकत्वे गोरवश्चापकद्वयशेषित्यश्चापहतमित्यत आह नित्यत्वबलेति अनुवक्ष्यमिति स्पष्टमेतद्वाच्ये
ऽत्रैव अभ्यमिति चेदस्यै मुख्यत्वं ध्वनयन् शङ्कते न चेति अतएव युष्मदस्मदोरितिसूत्रेन चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं स
गच्छते एव निवृत्तेति अङ् वत्तपरिभाषयानित्यत्वबोधनकारेति भावः एवञ्च पररूपेण बाधान्न सबर्त्सदीर्घइति ता
त्पर्यम् वेयर्थमिति अकारस्याकारविधिबेयर्थ्ये नान्यस्येवाकारेऽतो गुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शिष्यमिति व्यर्थः न
च पररूपबाधनार्थमेवादेशविधानं स्यादिति वाच्यम् विधिबाधापेक्षयादेः परस्येति परिभाषा बाधस्य न्याय्यत्वात् आ
देशेति आदेशविधानेन पादशतसम्पादनेन यत्ननिवृत्त्याशेषे लोपार्थमकारविधानञ्चितार्थमिति आदेः परस्येत्य
स्य बाधे मानाभावेन सर्वोद्देशार्थं शिष्यमिति भावः नच योच्यङ्सीत्युक्तैव यत्ननिरासशेषे लोपो सिद्धाविति वाच्यम्
पर्युदासे एकवचनत्वादिना सादृश्यग्रहणापत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्य प्राप्तेश्चाहलादाविति हि परिशेषसिद्धौ च त
त्रेति भावः अनादेशात् अस्तेवेति अनादेश इति हित्युक्त्योत्पाद्यत्वात् एवञ्च त्वमहमित्यादौ सम्पूर्त्तविभक्त्यादेशोप

त्वाभावसम्यादकमनादेश इतीति प्रकृत्यत्वं स्यादेव नन्वेवमादेरकारस्य विधानमर्थमिति सामर्थ्यादन्यस्य स्यात् तत्र च
 तो गुण इति पररूपे आदेशरूपविभक्तित्वमिति यत्वा प्राप्तिः न च वर्त्मादाङ् परिभाषया पररूपात्पूर्वयत्वा प्राप्तिरिति वाच्यम्
 वर्त्माङ् योरेकस्यानिकत्वे एव धर्मि ग्राहक मानेन तस्याप्रेरितित्वेन पुष्पदम्पदो रनादेश इत्यत्र प्रत्यासत्त्या पुष्पदम्पाद्
 दिग्रहणो न विहितादेशरूपविभक्तेरेव ग्रहणो मान्यादेशो पररूपे धिताद्वा विभक्तेरभावेन यत्वापत्तेर्दुर्धारात् पररूपा
 देशस्तु न तथेति भावः सर्वे सर्वेति स्पष्टश्चेदभाष्ये एव आकारविधानेऽपि यत्वावस्थातस्य चारितार्थ्यनादेः परस्येत हा धे
 मानाभावेन सर्वादेशार्थो शिचसार्थकमिति भावः अत्र यदशवे नार्थवद्गृह्यते इत्याह अर्थवत्येवेति अर्थवत्त्वञ्च कल्पि
 तमेव गृह्यते एतेन कृत्वा इत्यस्य रूप इत्यादेशो प्रकृतिप्रत्ययसम्बोहे कृत्वस्येति तु गत्यादित्यपास्तम् तिजादीनां कल्पितेष्व
 र्थानास्तीत्यत आह सिञ्चङादय इति योत्पार्थेन सोऽप्यर्थवानित्यन्ये डुराग्रह इति ज्यादादीयस्य इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यवि
 रोधादस्य डुराग्रहत्वम् आकारान्तत्वात्प्राप्तमिति सक्तङ्कनिर्देशाभावे इति शेषः निर्देशसामर्थ्यादिति अयमभावः
 सामः प्रसङ्गे आकमिति सूत्रार्थत्वेन आम्रसकारपोरत्र विषये न्यतमप्रयोगो बोध्यते स्यान्नादेशभावविषये सर्वत्रैव
 मेव पथार्थधातुकविषयेऽस्तेऽप्रयोगो भवः प्रयोगश्चास्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात्
 किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते साम्प्रतिक्या असम्भवाद्वा विन्याग्रहणम् सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति
 भाष्ये स्पष्टम् तन्निवृत्तिश्चामोभावात् अत्र सामः स्थानित्वोक्त्या कमित्यानिवृत्तेन सामत्वमेव नत्वाम्त्वम् अतएवाति
 त्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते आकम्नुडभावौ सिद्धौ आम्मेव सामत्वस्याहोर्षारोपेणादेशः आदे
 शस्य साम्बाभावाच्चात्र ननुडिति न च यत्र भावी सङ् तत्रैवायम् सामोभावित्यस्य सर्वथा डुरूपपादत्वादिति भाष्यविरु

इकल्पनाद्यर्थेतिदिक् किन्त्वर्थपराविति व्याख्यानमत्रशरणागम् इयोरैकस्यवचनेबोधनेसमर्थयोर्पुष्पदस्मदोरितिवाच्यो
 र्थः भूतपूर्वोति जहत्त्वार्थवत्समिमानेनेदम् सामर्थ्यादेवतद्वाधादिति उभयगतिरिहशास्त्रेभवतीतिसङ्ख्यासन्नासत्र
 स्यभाष्योक्तेश्चेति तत्त्वम् अन्यथाइयोरैकस्मिन्नित्युक्तेवपुष्पदादिविशेषणतयासिद्धेवचनग्रहणसार्थक्यंउदपया
 दमितिबोधम् बाधादिति आकमुत्पत्तिकालोऽन्यलोपाभावेनसुटोऽसत्वादितिभावः नचैतज्जोणत्वेइति सर्वनामत्वा
 भावादितिभावः साहित्याभ्युपगमादिति समूहाभ्युपगमादित्यर्थः कृत्त्रिति तेभ्योलिटइल्लिप्तेधादितिभावः उभयत्रतु
 ल्येवेति एकश्च पूर्वमाम आकमिततः कृत्तद्विशिष्टस्यपुनराकम् मुख्यगोरात्वेत्वामसूत्रेसकारग्रहणानुसृष्टिशिष्टपरमि
 तिभावः एवंपरोक्तसमाहारद्वन्द्वेपिगौणे आकममुपपाद्यस्यपदस्यसुविशिष्टेक्षणासहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तं
 प्रकारान्तरमपिस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनउष्टमितिबोधयन्ननुवदति वस्तुतइत्यादिना फलैक्यमितितत्प
 क्षेपिप्रथमप्रवृत्त्येवपर्यवसानादितिभावः सिध्यतीत्यस्येवंत्वदीयैरुक्तमितिशेषः एतेनसाम्यदस्यास्येदेननतन्त्रमसा
 रूप्यात् सास्यस्येवतद्दीजतयाहर्ष्यादिमिरुक्तेः पूर्वन्तन्त्रंरुत्वाततः सपदेनसमासेउभयोरपितत्सम्बन्धबोधापत्तिः
 किञ्चैवमपिगौणोनुद्धारयितुमशक्यः नचामासहितस्यामशचाकमित्यर्थः गौणेनुटितत्सहितस्याप्याकमितिवाच्यम् प्र
 थमप्रवृत्त्येवेत्यादेरसङ्गतापत्तेः तन्नेएवमर्थस्यनिरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् आ
 स्यापिग्रन्थस्यपरमतानुवादत्वेनउष्टत्वेप्यदोषात् तदनुवादफलञ्चतेषामपरस्परविरोधप्रदर्शनंतदेतत्सकलं ध्वनयन्त्य
 रमतदुपलामुपसंहरति सर्वथेति अत्रनुटोनिवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेतिदिक् ननुपदस्येत्यधिकारेपिपुष्पदादिरूपपदस्य
 विभक्तिविशिष्टस्यापिभ्यामादौसम्भवादिभक्तिविशिष्टयोरित्यर्थज्ञानः षष्ठीद्वितीययोरसम्भवेनपदावयवोयोरित्यर्थः

लाभोपित्वं दुक्तार्थेन मानम् नचपदावयवत्वस्या व्यभिचरितत्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थत्वाभः तदनुवृत्तेरुत्तरत्रा-
 वश्यकत्वेन सामर्थ्यादत्तग्राह सर्वस्येति तत्सामर्थ्यापुष्पदाधवयवकत्वसर्वस्यपदस्येत्यर्थ इति भावः अतएवपुवाभ्या
 मित्यादौ प्रकृतिभावस्य न असहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्यापुष्पदाधवयवकत्वाभावाच्च एकाज्जिर्वचनन्यायेन
 समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च अतितवेत्यादीनां तु न ते इत्याधादेशाः षष्ठादेः प्रत्यासत्त्या प्रकृत्याकाङ्क्षायां श्रूयमाणपुष्प
 दादिप्रकृतिकस्यैकग्रहणेनादोषात् तेनैवकारणेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्भावः विधिरिति सूत्रात्तात्त्रापनरूपो
 चनतुप्रवर्तनारूपः दिगिति तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अभावः त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारोपाये
 शत्वं तवापि दुर्निवारश्च शब्दमर्थ्यादया तेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयाप्रतीतेः शब्दमर्थ्यादयास्यागश्चेति नचेति त्रायत
 इत्यस्य हरित्त्वामित्यनेन शाब्दोन्वयः समामित्यत्राध्याहारः वैपरीत्यन्तुनाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैवयु-
 कत्वात् किञ्चाध्याहृतस्यागन्तुनामन्तेनिवेश इति न्यायेनान्तएवनिवेशेन समामित्यस्य तदर्थकत्वमित्यस्यैवा-
 ध्याहारपदार्थत्वेनचस इत्यस्य विद्यमानपदार्थकत्वाभावः श्रूयमाणान्तुनसमानवाक्यस्यमिति भावः अनुषङ्गेति
 अनुषङ्गेन हितसजातीयशब्दान्तरकल्पनोपात्तस्यैव तदर्थकत्वम्वा तत्रोपात्तस्यानन्वयाभावेन समानवाक्य-
 स्थत्वं दुहपपादमिति भावः एकतिङिति एकशब्दोहितत्रसमानवाचीति भावः केचित्तु सर्वस्यैवेति अदसोद्रेः एष्य
 इ. मुत्वमिति पृथक्वाक्यम् तेन कदाचित् सर्वस्येति तदाशयः उपेक्षितमिति केचिदन्यसदेशस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च
 त्यपि बोध्यम् विभज्यत इति तत्रचासन्नस्येत्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिष्ठानात्तावत एव तत्र सम्बन्ध इति भावः अत्रिति बालु

प्रषष्ठीकमप्यकपदम् कैपटइति उगिद्वामितिसूत्रेहितेनेदमुक्तम् हेइत्यनुवच्येवेति अनुवत्तञ्चपूर्वोभ्यासइत्या
 दाविवानुवाद्यमितिभावः समुदायेति गर्गोः शतन्दराग्रतामित्यत्रेवेतिभावः अन्यथात्राजराभोजनन्याये
 नप्रत्येकं सञ्ज्ञास्यादितिभावः अन्यथा प्रत्येकं सञ्ज्ञायाम् अभ्यस्तानामिति अनिद्वयजादौ लसार्धधातुकेऽ
 भ्यस्तानामादिसुदान्तइत्यर्थः इतिआदिरिति आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची भाष्येकर्मकर्त्तरिभ्युत्पत्तिर्इति
 ति तमिवेमंपश्यन्निजनाः सोयंसइवदृश्यमानस्तमिवात्मानमपश्यतीतिभाष्येउक्तम् तत्राभ्यारोपितत्र
 रणपक्षेकर्मकर्त्तृत्वंपश्यतीत्यस्यचदर्शयतीत्यर्थइतिस्पष्टमेवतत्राधिकार्यत्वादज्ञानार्थत्वम्वोधम्०
 पूर्वस्यविसर्गस्यानिकस्य अस्मिन्संयोगान्तलोपेपूर्वमूर्ध्वमनारङ्गमित्याश्रित्येतिभावः पदसञ्ज्ञासापेक्ष
 वेनेति बहिर्भूतस्तन्निमित्तकेत्यादिः तदपेक्षयावकपेक्षत्वरूपमन्वहिरङ्गमवलमितिभावः प्रायुक्तमि
 ति पूर्वमूर्ध्वमनारङ्गमित्याश्रित्यान्तोपासिद्धत्वान्नेत्यादि अतिदेशेनेति विभक्त्याश्रयत्येकदेशविकृतन्याये
 नलभ्यत्यर्थः लक्ष्यपूर्वभागेइति काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागेयाघनोइत्यर्थः बहिर्भूतेनेति बहि
 र्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपमन्वहिरङ्गत्वस्यत्यर्थः वस्तुतस्तेषामनभिधानमेव पूर्वमूर्ध्वमित्यस्य पूर्वपूर्वनिमित्त
 कमित्येवार्थइत्यन्यत्रप्रपाञ्चितम् इस्त्रिभइति यत्तात्वादरुलन्तत्वाच्चेतिभावः स्यानिवजावेनापिसिद्धेति।
 छिन्नवदितिभावः नचतदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत् निरनुबन्धकत्वेनापितत्सिद्धेः कथञ्चिदिति
 तेनपदन्नइतिसूत्रेणन्दसीतिनिवृत्तेः कल्पनयातस्यतस्यचारितार्थेनैतदर्थज्ञापकत्वासम्भवइतिसूचितम्। प्रागे
 वेति अनारङ्गत्वादिभावः विवर्तनियामे इति अकृतवत्परिभाषया पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यतइतिभावः अन्तः

रङ्ग इति अकृतग्रहपरिभाषातुनास्येवेति भावः तदेवाह कैपटेत्यादि भाष्येषु पदे शिवज्ञाववचनं कर्तव्यमित्युक्तं
 म् अकृतग्रहपरिभाषाया इति सत्त्वे इति शेषः न चैतदिति अन्तोदात्तत्ववारणाय नित्करणसामर्थ्याश्रयता नित्यर्थः
 किं इत्वरस्येवात्रात्रात्रेति भावः इदम् उक्तं नो नित्यम् यदप्यसिद्धमिति तित्वाभावेऽपि किं नो न इति कर्तव्येऽसं
 श्लेषादिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरणोकारस्योदात्तत्वेऽप्यस्येते ततोऽसं उदात्त इति भावः तित्करणमिति व्युत्पत्तिप
 ले इत्यादिः उवडादितावीतीति लोपे तरेत्सञ्ज्ञाप्रयुक्तकार्प्यार्थमिति भावः तद्धनयनूतव्याख्याताह उगित्कार्प्यार्
 थ इति इत्त्वप्रसङ्गादिति न चैत्त्वविधायके आ-आपीति प्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्वम् वा लोदाङ्गस्य वलीपत्वेन वृद्धेः
 पूर्वबुद्धोरत्वात् प्रश्लेषसामर्थ्याद्वा लोदित्यस्य बाधकारके इत्यादावपीत्वानापत्तेः तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्र
 त्यत्रैव भाष्येऽप्युक्तं एतेन विभक्तावित्यस्य त्यदादीनामइत्यत्र विषयसप्तमीत्वमपास्तम् एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः ए
 व न्यदाद्यत्वेऽपि सावदस इत्यन्तस्योत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनास्वादित्वापत्तेः निर्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्या
 वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् न्याय्यत्वादिति क्वचित्सान्तत्वेन पुत्रात्रात्रेः क्वचित्सत्त्वेन बाधादिति भावः न स्यादिति इना
 देशगुणौ च स्यातामित्यपि बोध्यम् तत्रैव चरितार्थत्वादिति सामर्थ्याच्चेत्वं सर्वोद्देशः एवञ्च योगविभागेन सिद्धत्वा
 भावे च अश्रयहताच्चेति इदम् प्रागुपपादितम् इति हलन्ताः उल्लिङ्गः पूर्तिमगुर्मनोरमाद्याख्याने लघुश्रा
 वरत्ने शुभम् ॥ ननु सन्निपातपरिभाषयानस्यात् अत आह नृष इति धत्ते कृते सन्निपातपरिभाषाया अ
 नित्यत्वान्न इति यादौ जश्च बोध्यम् ॥ इति मनोरमाद्याख्याने हलन्ताः स्त्रीलिङ्गः पूर्तिमगुरिति ॥

अस्येवेति ओशासादिधनेनैव सिद्धिरिति भावः तदा यत्वेनेति न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैव न दस्यदा यत्वापवास्तेन तत्र
 हते कथं न्यदा यत्वं न चोपसर्जनेन चरितार्थः तदा यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गः स्यापत्तेः एनदोष्युपसर्जने
 तदस्य तसोरिति साहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात् न च नपुंसके मितञ्चारितार्थम् द्वितीयादिग्रहणस्यैव मध्यचारिता
 र्थादिति वाच्यम् आर्धधातुके इत्येतत्साहचर्येणापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात् एतत्सर्वं भा
 तृ ५ व्येययेनैकियते इत्याद्येकदेशपुत्साध्वनितम् स्वमोर्ध्वकीति तद्विषयनलुमतेति निषेधवाधेन चरितार्थेन बहि
 रङ् लुग्विषयतद्वाधेन मानमिति भावः वक्तुं एतत्सर्वं कैयदानुरोधेन तकारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवा
 त्रापिसामर्थ्यादेवैव न प्रवृत्तेः न च बहिरङ् लुग्विषये बहिरङ् परिभाषाऽप्रवृत्तेरतएवैव न दादेशे एनश्चितक इति न
 सिध्यति एतच्छितक इति प्राप्नोतीति भाष्यसङ्गः स्यते एनद्विधानेनैतत्सत्रविषयेन लुमतेत्यस्या प्रवृत्तिरिति तदा
 शयः एषामनभिधानमेव अस्यांशः कायां यथा लक्षणं मप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः विभाषा समस्या मानाभा
 वेनैव न तौ पृथग् वक्तव्या इत्याहुः अचः पर इति नपुंसकस्येति सत्रे जगृहणसामर्थ्येनावस्था इत्यस्य ऋत्विशेषणत्वं
 मन्ययेग नाना मिकोच्चीत्येव लिङ्गा एजनेषु नपुंसकस्येति चकारग्रहणमेव कुर्व्यात् आबतौ मानश्च दा
 ल्लिनायनेति सत्रे हिरण्यमयानीति निर्देशाच्च काष्ठतश्च शीत्यादौ ऋत्वज्जाते रचः परत्वाद्भवत्येव नुम् ऊर्कशब्दा
 द्येनेति भावस्तदाह एवमिति एतेन पुजशब्दान्नपुंसकेशौ नपुंसकस्येति पुंजेरिति च नुम् द्वयमित्यपास्तम् पुजोत्य
 स्य नित्यत्वात् पूर्वमप्रवृत्तौ अचः परङ् लोभावेन नपुंसकस्येत्यस्या प्राप्तेः वक्तुं ऊर्कशब्दः क्विपिनपुंसके नुग्विषये
 मिधानमेव वार्तिकानुरोधादप्यस्याभाष्यवार्तिकयोः फलभेदादित्याहुः आकारे इति दीर्घादीनामिति सत्रे नप

दान्तस्त्रेचभाष्यकेयटयोरित्यर्थः संकलनयेति तत्कृत्यमन्दबोधनम् चतुर्दशेति पूजार्थानां त्रयाणां त्रिंशत्वात्
 शानामनुनासिकविकल्पाच्च चतुर्विंशतिरिति भ्राजवर्त्तिवर्त्मविसर्गद्वित्वात् विसर्गे तु नानुनासिकः अप्रगृह्यतेति
 पर्युदासेनाभरसमाप्ताधिकेष्टेवतत्त्वत्तः ३. षयोरिति षकारद्वित्वं शरः षयस्यनेन भाष्यव्यतिरिक्तमतेति भा
 ष्यमतेऽचः परो योऽलित्यर्थेन प्रकृतेचः परभक्तजातेरभावात्तुमोऽप्राप्तेरेव चतान्यसाधन्येवेति भावः उपपत्त्यभा
 वदिति नियमेमानाभावादिति भावः प्रामादिकमिति शास्त्रेणैव सिद्धेति भावः ॥ १ ॥ इति श्रीमनोरमा व्याख्याने
 लघुशब्दरत्ने हलानां पुंसकलिङ्गाः पूर्त्तिमगुः ॥ ॥ इत्यादिभिरिति आदिना तत्र तस्यैव तर्हम् इत्येके इति
 अत्राह चिबीजं किमेत्ति इति विहितस्य तद्धितश्चेत्यनेन सिद्धिः कास्त्रत्ययादिति विहितात्परस्यामस्यनेन लुक् सिद्धा
 तस्य तत्त्वे फल्ताभाव इति अनुपसर्गत्वादिति अवदत्तश्चेत्यादिभाष्ये तकाराकरणेन गुणभूतोपसर्गात्तवाधोबोध
 ते इति भावः यद्यपीति स्वरदीनुपक्रम्या नोदात्ताः पठन्ते इति काशिकायाम् प्रामादिकमिति न्यः स्वरोत्तरितावि
 ति फिड् स्वरेण स्वरितत्वात्तनाच्च होतानव्यः तिरः पुरुचिदश्विनेत्यादौ सनात्तिरसोरनोदात्तपाठश्च निर्मलत्वाच्चेति
 आपुदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः सिद्धान्तादिति व्यत्ययेन यगभाव इति भावः अन्तग्रहणमिति मेम्पां कृतो
 विशेषणान्तदन्तात्ताभेसिद्धे इत्यादिः लक्षणेति कचिद्वर्त्मग्रहणोपितत्यरिभाषा प्रवृत्तिस्तत्राप्रवृत्तिरापकश्च तदनित्य
 त्वमात्रज्ञापकमिति भावः भूतमिति भूतशब्दः पौतन्यवृत्तिनित्यनपुंसकस्तत्र पर्जन्यवत्प्रक्षालप्रवृत्त्यानां ३. त्वा कृत्वे
 टापिलक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्न हस्त्व इति भावः ॥ ॥ इत्यव्ययानि मनोरमा व्याख्याने पूर्त्तिमगुरत्तम् ॥

अनुपसर्जनाधिकारेण चेति तस्मिन् विवक्षितं चराव्यावर्त्य एव च वनोरचेत्यत्रेवात्रापि दन्तविधिरिति भावः जाति
 त्वानपायादिति कुनादिविधौ सञ्ज्ञापदेन स्मृतिरेव गृह्यते न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सञ्ज्ञात्वे गृह्यते अतएव
 घसञ्ज्ञायामित्यादिना व्याघ्रादिसिद्धिरिति दिक् गौरीवृत्तिरिति लाक्षणिकत्वापरपर्यायं गौरीत्वसन्निधानेनेदम्
 सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौरीत्वम् गौरीमुख्यन्यापश्चपदकार्यविषय इति सिद्धान्ते तु जातेरित्याव
 श्यकमिति ध्येयम् जात्यन्तरेति ब्राह्मणादुपजातिकन्यापामुत्पन्नो आभीरजातावित्यर्थः नृपाश्चूडापामुत्प
 न्नो यजातिकन्या न तु शूद्रत्वन्तत्रास्ति अतएव शूद्रसधर्माणां लोभ्येव स्मृतेः कृतं न तु शूद्रा इति श्रूयते एवेति
 अतस्तद्वावृत्त्यर्थे नैतदिति भावः भाष्यवार्तिककारो तु शूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेन तां जातिन्तत्रोप्यशूद्रशब्दप्रयो
 ग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्येव वटापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वपिशूद्र
 शब्दादेव वटास्यान्तदन्तादितितदन्तविधिज्ञापकतापि भाष्योक्तानां सङ्गता अतएव शूद्रत्वेन मातृजात्या रोपेणाग्रा
 ह्यणक्षत्रियवैश्वेयं क्षत्रियवैश्वेयशूद्रास्त्यजाः क्षत्रियवैश्वेयशूद्रा एवेत्युक्तम् तत्र जातिरित्यस्याभावे पूर्वज्ञातिमात्रवि
 वक्षया कुकुटाण्डवत् शूद्रादेन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वति निषेधेन दापनस्यादिति मन्यते इत्यन्यत्र
 वित्तरः व्युत्पादितश्चेति न्यासकृतेति शेषः इदम्युत्पादनप्रामाणिकम् अत्र भाष्यसम्मतैः दधातेः कनिविति
 दुमास्येतीत्वम् यावानित्यस्य च वनिपासिद्धिमाश्रित्य ईत्वमवकारादावित्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् स्यः कचेति
 सूत्रभाष्यस्य शंस्या इत्यत्राम्बेति सूत्रभाष्यस्य सव्येष्टा इत्यत्र च स्यसिजित्यतो वाग्रहणं मण्डूकश्रुत्यानुवर्त्य व्यवस्थि
 तविभाषाश्रयणान्नदभावः अतएवाधीर्ध्यायतेर्दधातेर्बेति ध्यायतेस्ममसारणमिति वार्तिकस्य भाष्यसङ्गच्छते ॥

धुमास्येत्यत्र हलीत्यस्यानजादावित्यर्थात्प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणकार्यसंलभमिति सिद्धं नि
 षेधोनेति वनो न हरा इति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः न त्वेदिति अतोऽप्रमाणमेतदिति भावः
 व्याख्यानमिति उपदेश इति वक्तव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः अनुमानिकोपीति एकस्मिन्नेन तेस्तोरनुमानादि
 ति भावः एतच्चाकर इति अत्राह चिवीजन्तुषड्त्वंनालधर्म इति तदाश्रयविधीनां नाल्वाधित्वमिति सिद्ध इति एव अन्य
 तरस्याङ्गुलं किमर्थमिति भावः उनीयेति ऋन्नेभ्य इति विहितेन अनोयोसौ विकल्प इति अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रे
 ताप्राप्त इत्यर्थः अन इति सूत्रेऽप्यन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वादिकल्पनियमोऽन्यथा स नित्यार्थविधिरेव स्यादिति भावः स उ
 पधेति स उपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः निषेधार्थमिति योगविभागेन पक्षप्राप्तस्य ऋन्नेभ्य इति
 उनीय इत्यर्थः इत्येव उनीविति नियमशालाणां निषेधमुत्वेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम् तेनेति अन उपधेत्यस्य निय
 मत्वेनेत्यर्थः ऋन्नेभ्य इति अस्यान्यथेत्यादिः अन उपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः प्रकरणान्तरस्येनेति तेना
 नन्तरत्वम्वोधितम् गोरवादिति मम तु ऋन्नेभ्य इति उनीय मन्त्रघतत्संयोगेन रभावमात्रविधायकतादिति भावः
 ननु वनोरचेत्यस्योभयविधायकत्वेऽनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्य निषेधकत्वमुत्तयेनेति न्यायेभ्य ऋन्नेभ्य इत्यस्य
 नाप इत्याह किञ्चेति अन उपधेत्यनेन उनीयमिरोऽर्धेभ्य एवेति भावः किञ्चैवं बहुश्चेत्यत्र ऋन्नेभ्य इति उनीयापत्तिः
 किञ्च बहुव्रीहौ वेति वार्तिकस्याप्यर्ध्वविधायकतापत्त्याऽप्यप्यन्यथावेऽनीययोरापत्तिः सिद्धान्ते त्वन उपधेत्येतत्
 प्रापित उनीयनुवादेन रभावस्य तेन विधानान्न दोषः एतेनान्यपक्षो बाध्य सामान्यचिन्तयोभयबाधकमिति तस्य

भश्चपराक्षः बहुव्रीहो वेत्यनेन सपर्वन्शब्दे जीनयोरपत्तेरिति दिक् इत्यस्यानन्तरमिति अनोवह्व्रीहेर्जी
 बुभाभ्यामनुपसर्जनादुपधागोपिनोवेति पाठमिति भावः यथाश्रुतेन उपसर्जनादित्यस्य सम्बन्धो दुर्घटः अतए
 व बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्तातगरीत्यत्र जीनः। ग्रहणञ्चेति चेन्न बहुव्रीह्यावित्यस्यापि सङ्ग्रहः पूर्वोक्तयोगविभाग
 प्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः इत्युक्तमिति शस्त्रेन्यतरस्यामिति योगविभागकरणापक्षेऽदमुक्तमित्यर्थः
 पूर्वोक्तेति उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः अकचिनस्यादिति तदकारो हि पचतकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगसमवाचीति भावः
 यत्नसाध्य इति एतस्य योगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः एतच्चाकारस्येति समिहितत्वात्ताभादिध्नुदेशेन प्राधान्या
 चेति भावः तत्र सामर्थ्यादिति कात्स्न्यस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्कारणव्यवधानं सत्यते अचकारयोस्त्वकादेशो हतेः
 चः परस्मिन्निति स्यानिवत्त्वेनाकारव्यवधाने पि श्रोतमव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः अकारशब्देनात्वजातिग्रहणं तेनै
 तिके इत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः अतएव नपासयोरिति चरितार्थम् त्रिचतुरादीति श्रोतत्रिचतुरादी
 त्यर्थः आघाकारस्येति इदञ्च कात्स्न्यस्येति शेषोऽप्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यवधानं प्राप्रवृत्तिरिति वादिनां मते वो
 धम् वचनसामर्थ्यादिति श्रोतव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः अनूद्यमानस्येति साक्षादनूद्यमानविशेषणतया वा
 नूद्यमानस्येत्यर्थः विशेषणेषु आपीत्यादिषु सिद्धिरिति अस्पृतेरुक्तमिति शेषः अनेन तत्र त्रसूत्रे एतस्यैवं ज्ञापक
 त्वम्बर्त्तयतोऽत्रैवम्बदत्तवत्पूर्वापरवितेध इति भावः यद्विनारङ्गत्वेन स्यान्न सम्बन्धमात्र इत्यर्थः पृष्टीत्या
 ने इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट इति स्थाने ग्रहणाम्यर्थमेव तस्य परिभाषात्ताभ्यत्वाभावेन ज्ञापकासम्भवात् बहुसंज्ञायाः

मिकपरिभाषानुपास्थितिक्रमादीनाञ्चेतिज्ञापकात् तद्विप्रत्येऽकृमितिपर्युदासेप्राप्तेआरभ्यतेअनुवादेइतिचनिर्मे
 लम् यद्वा इकपरिभाषाअपरिभाषयोर्विधीयतइत्यध्याहारतत्रतस्याअप्रवृत्तिरनुवादेइतिचतद्विषयमेवअतएवाहो
 योनइत्यत्रयजादित्वादपरइत्यस्मान् विशेषणत्वेपि अव्यवधानस्याभइतिष्यइ इतिसत्रभाष्यधनितंसङ्-
 भाष्यते तदासन्निहितत्वादिनेवापीत्यस्याकारविशेषणतेतिबोधम् तत्पवीपइति विधेयस्यासिद्धत्वेनतद्विशेषणसम्भ
 वादिति ~~तदासन्निहितत्वादिनेवापीत्यस्याकारविशेषणतेतिबोधम्~~ भावः अनाशङ्कमेवेति श्रुतेनान्वयसम्भवेऽश्रुतेनान्व
 यायोगादितिभावः लक्ष्यविसम्बादमप्याह रथेत्यादि तात्पर्यलाभादिति कान्तात्पर्यपादितितुनार्थः शिपकादीनां
 निषेधस्यव्ययत्वापत्तेः अपवादेइति येननाप्राप्तिन्यायेनवाधकविषयेतेनैवन्यायेनवाधसिद्धेरितिभावः प्रत्ययस्य
 कीति प्रत्ययेकीयेवयुक्तंनमासयोरितिज्ञापकात्कादोप्रत्ययेइतिनार्थेइतिबोधम् एवञ्चाप्यस्वप्रपञ्चस्यककारपरस्य
 चातइदित्यर्थः तत्रसामर्थ्यादाप्यरत्वांशककारव्यवधानंसोढव्यमेवेतिभावः विग्रहइति दक्षिणापश्चादित्यक अन्य
 चादिग्वात्रकस्यापिग्रहणे चेनसाहचर्यस्यागेमानाभावः संगृहीतः इहाभावादिति अकचस्सत्वादितिभावः प्रावारवि
 शेषइति वर्त्तयत्याच्छादयतीतिव्युत्पत्तेः जागरूकेइति स्थानेपदाभावेपिअनारङ्गत्वात्स्यानसम्बन्धस्यैवत्ताभइत्य
 विबोधम् प्रतिपदोक्तस्येति स्त्रियामित्यधिकृत्यविहितस्येत्यर्थः विशिष्यतइपादानात्कथंतदज्ञाभइतिचिन्त्यम् इच्छंती न
 ति तज्जाप्यादावदर्शनादयुक्तम् शुभंया विद् ततःकइति नदीसञ्चासत्रस्यभाष्यग्रामाण्यादादनेभ्यः किंपोनमि
 धानादिजुक्तः तत्रहिस्त्रारव्यावितिपदेआदन्तलक्षणोविजुक्तोनतुकिंवित्पारुः केपटेनतुशुभंयातिकिं शुभमितिनि

मितिनिपातः अज्ञातादौकः केण इति कृत् इत्याह मूलेपि ध्वनितमिति स्वशब्दस्यातोविशेषणमित्यादिना भवत्सुदाह
 रणमित्यनेन ग्रन्थेनेति भावः स्विकायामितीति स्वाशब्दादत्यन्तसार्थिके के इत्येसाधु न ह्यकच अत्यन्तसार्थिक
 स्याप्य० पवादः व्याचक्षाणा इति अकचमुक्तावैकल्पिकमित्वम्याचक्षाणा इत्यर्थः स्त्रीत्वमेव नोस्तीति स्त्रोज्ञातां
 वात्मनि स्वं त्रिधा तमीयेस्त्रोस्त्रिधान्धन इति कोशादिति भावः सञ्ज्ञाविषयकमिति सञ्ज्ञाया अपि सञ्ज्ञापरमाणोश्चेति पु
 ष्वन्वनिषेधेन भाषितपुंस्कृत्यकोधनाद्भाषितपुंस्वाच्चेत्यनेन न सिद्धिरिति भावः अत्यन्तसार्थिककान्तविषयश्चेत्यपि बो
 ध्यम् नत्विति तत्र स्त्रीत्वाभावादिति भावः उपलक्षणा मिति भस्वाशब्दसाहचर्येण व्याख्यानेन न च कृतानुपूर्वीकस्यैवैषा
 शब्दस्य ग्रहणमतस्त्वैषाद्देन अर्धे उदाहरणमिति भाष्येप्येतेत्येवोक्तमन्यथा एतत्तद्दीत्येव वदेदिति भावः शुभाजिके
 ति बहुव्रीहेष्टापिततः सार्थिकः क इति भावः एतेनातत्स्थानिकत्वादत्रात्राप्तिरित्यपास्तम् परविशेषणत्वेत्विति स
 मुदायस्य भाषितपुंस्कृत्येपितदवपवत्वद्वशब्दस्यातत्त्वेन ततः परत्वात्परविशेषणोदोषः स्यादेवेति भावः रुच्यपक्षे इ
 ति बहुजस्रवद्वाजसित्यवस्थायां कपि सुबलुकिप्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य क्वन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायां समासा
 ना इति शास्त्रबलात्क्वन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तसमासस्य प्रातिपदिकाभावाद्देस्त्रियो रिति
 रुच्यत्वाभावे केण इति रुच्यत्वे च न कपीति सिद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति रुच्येकपः प्राग्वर्त्तिनः खद्वशब्दात्परस्यापोभाषि
 तपुंस्कादिहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्याप्यविकल्पः कृत्वाभावे बहुवद्वाकेतीति भावः प्राञ्च आहुरिति न च त्रिगुह्यमा
 लविशेषणत्वाभावे दोषः अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधेरिव स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणताया

श्चक्ष्मापनेनादोषात् अतएव धीमानमतिक्रान्ता अतिधीवरोतिथ्यति प्राधान्येन तद्विशेषणतायां व्याप्यत्वञ्च अनुप-
 पज्जनादितितु गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् अतएव कौम्यकारेण सिद्धिः अन्यथा कुम्भकारेण व्याप्येत कुम्भेन
 समासेपिकेवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगान्तातोऽनीपिकुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशि-
 ष्टस्यापत्येन योगे तस्या योगस्य वक्तुमशक्यत्वात्तेनापि योगे कदाचित्ततोऽकिं विशिष्टस्य तन्निरूपितान्ताऽऽत्माभावे
 न कुशलोकारवृद्ध्यानापत्तेः निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्यतिनिमित्तत्वेन मानं समुदायेनैकार्थीभावेव पवे-
 नापितस्यैव सत्त्वात् न च समुदायाऽनीप्यपि अनुपपज्जनस्त्रीप्रत्यये तदादि नियमाभावेन कदाचित्कारीशवादाप-
 त्तिस्तवापीति वाच्यम् एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादि नियमाभावेनाधिकस्यैव कार्यम् बोध्यते न तु न्यूनस्येत्यदोषा-
 दितितदाशयो विसारस्त्वन्यत्र बोध्यः पुंयोगेपि स्यादिति श्रूयते तुऽनीपित्यर्थः प्रत्युक्त इति अनेनैव सिद्धे तत्राभ्यह-
 रान्तु उत्सस्यापत्यं स्त्रीत्यत्र जातिलक्षणोऽनीप्यधनार्थमिति बोध्यम् अत्र हीति नैवेवमनुपपज्जनाधिकारस्य चारिता-
 र्थ्यं मूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरिति वाच्यम् तद्व्यानुसारिव्याख्यानेन स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेष-
 णतायापितद्वारणसम्भवात् तस्माद्गुरुकुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम् तच्च तदन्तविधिम्बिनानोपपद्यते इति तज्ज्ञापकत्वं स्त्रि-
 यामित्यस्य विशेषणत्वज्ञापकत्वं चेति बोध्यम् तत्करणे एतद्व्यावर्तिरिति अनेनैवोपपज्जनपदेनोभयोरपि ग्रह-
 णमित्याश्रयात् अणकार्यमिति डीवित्यर्थः ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्याः ग्रहरणमिति लोदालेऽत्येव अकारः
 प्रश्लिष्ट इति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानायेति शेषः अभिजिह्विदभ्रादेत्यादिसूत्रेऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेपि

नतत्र उीषसिज्ञानेपीष्टः सहघातेतिसूत्रे एतज्जाप्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषाया अप्रवृत्त्यागर्गोदियनएवय
 हगमितिभावः एवमिति अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः प्रातिपदिकसञ्चार्यमिति तत्फलञ्चडीषितिभावः नचलिङ्गं वि
 शिष्टपरिभाषयातत्सिद्धिः एतत्सूत्रस्येतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणोऽनुपस्थितेः सामर्थ्यादे
 वेति अप्रातिपदिकत्वेपीतिभावः उच्चारणार्थ इति तेनद्रुकआदेशसिद्धिः निक्कारणादिति असञ्ज्ञानविरोधन्याय
 सहकृतेत्यर्थः नत्विति अल्पवयस्य ढायामपिप्रयोगादितिभावः गौरा इति पुंसासम्प्रयोगरूपसादृश्यादितिभा
 वः ढगन्तत्वादिति द्वाभ्यांशताभ्यां क्रीतादिघातेत्यादौ निषेधश्चरितार्थोत्रहिकनोलुक् कम्बल्यमिति अपरिमाणा
 त्वेप्येतयोर्ग्रहणंनियमार्थम् उन्मानस्यचेद्विस्तकम्बल्यपोरेवेति तेनान्यत्रोन्मानेद्विपलीद्विनिष्क्रीत्यादिसिद्धिः अ
 तत्वादिति अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरंयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्तत्कालेऽकृतत्वात्तेनेवसम्बन्धेनातेपश्चात्तदन्तविधा
 वपिपुनर्व्यापारेमाणाभावइतिभावः इहापीति इहैवेत्यर्थः सिद्धन्तादिति षोडशाहस्तप्रमाणादुदात्तार्थकारणशब्दस्त
 त्तिर्य्यङ्मानमिति नतस्योर्दमानत्वमितिभावः प्रमाणोवर्त्तमानएवेति परिच्छेदकेवर्त्ततइत्यर्थः तत्त्वभावादिति व
 न्निस्त्वभावादित्यर्थः इयसचोलुगिति तस्यायम्भावः आपामोदैर्घ्येनतच्चद्विविधंतीर्ण्यगूर्दञ्च उन्मानञ्चतुलादावा
 रोप्ययेनमीयते तदिदञ्चविनिगमनाविरहादिति प्रमाणवाचित्वाभावेनेति त्तिर्य्यङ्मानस्येवप्रमाणात्वात् त्तिर्य्यङ्
 नानस्येवावामपदेनप्रमाणलक्षणोग्रहणंनतर्द्धमानस्येतिभावः द्विगोर्लुगित्यंशोपिप्रमाणइत्यनुवर्त्ततएवेतिता
 त्पर्य्यम् प्रमाणत्वेनप्रसिद्धा इति तीर्ण्यङ्मानत्वेनप्रसिद्धा इत्यर्थः शमादीन्मूर्द्धाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेद

कत्वेपितिर्यगवस्थितवस्तुनोपिपरिच्छेदकत्वात्तत्त्वेनप्रसिद्धिरक्षता अन्यथेति नचप्रमाणेतिइत्यनेनसमर्थो
 नामप्रथमादित्यतोवेत्यनुवर्ततेरक्तप्रयोगसिद्धिः आद्यपदयोरनुवर्तनेनवेत्यस्याप्यसम्बन्धात् लुक्स्यादिति।
 शमइत्यादाविवेतिभावः सामर्थ्यादिति तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपिसामर्थ्यात्प्रमाणपदस्यपरिच्छेदक
 मात्रपरत्वमितिभावः लुगप्याक्षिप्यतइति इदमपिवक्ष्याशायवर्त्मनमात्रम् वस्तुतस्तदौपह्वयोप्रमाणमस्या
 इत्यर्थेतदस्यपरिमाणमित्यर्थेठकठनोवाध्यर्हति लुकिप्रगल्भस्यचारितार्थ्येतिदाक्षेपेनमानं तत्रहिपरिमाणश
 वेनोत्तरस्त्रानुरोधेनपरिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् नादेशनेति अतएवोधसोनकारोतिङ्गधिकारेइतिवा
 र्तिककृतोक्तम् एतेनत्याक्षणिकत्वादस्यानोहोयोनेतिनस्यात् कुण्डोऽध्यादिभ्य आचारकिप्यात्मनेपदार्थे
 चङकारइत्यपास्तम् अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रमाणेनान्ग्रहोप्रतिपदोक्तपरिभाषाया आचारकिवभावस्यचतद
 नेआत्मनेपदाभावस्यवाक्यत्वात् तदपुक्तमिति अन्तर्वर्तीत्यत्रमतुषोप्राप्तेरितिभावः तन्मुधेति विभाषासपूर्वस्ये
 त्यत्रयत्तसंयोगइत्यस्यासम्बन्धात् अतएवाशङ्काः पतिरशङ्कपत्रीतितत्रोदाहृतम्राष्ये आशङ्करत्वेनकस्याश्चित्त
 त्यत्तिवमितिभावः इत्युक्तेरिति प्रत्ययत्वेहिआद्युदात्तश्चेत्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यस्यपृमेवेतिभावः नलोकारेणेति त
 तश्चसआन्तरतम्यादनुदात्तएवेतिभावः इतरं यम् मनावीमनुगित्येतत् समस्तस्येति एतच्चवस्तुनसारे
 लोक्तम् टिङ्हाणमित्यादाविवात्रापिगृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीतिसूत्रभाष्यसम्भतेयक्षेत्रिषुएती
 त्रेणीतिबोधम् छान्दसत्वाद्वाङ्गीयं तद्धनयन्सन्नात्वाङ्गीकारेणह छान्दसत्वाद्वाङ्गीकृतत्वेतिशेषः

६३

प्राञ्चइति केयदादय इत्यर्थः शान्तसेषसूत्रेषु वाग्रहणवदिदमेकः स्यापीति तेषां भावः न प्रत्यये इति दशपाद्य
 तु सारेणेदम् तत्र हि न प्रत्ययप्रकरणोत्तरविषयि रसि रुषे च किदिति इत्यत्र प्रकरणे कपे चेत्यति पठितम् कपिः
 सौत्रइति चोक्तम् यञ्च पाद्यान्तु कृषेर्वर्णे इति न कप्रत्ययः कमेः पश्चेति इत्यजित्युक्तम् यद्वत इति इदञ्चा
 सिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् उक्तं रूपमिति नाना रूपमित्यर्थः लाचिन इत्यद्वित इति टिलोपेतदभावः स्पष्ट एव
 नच नस्तद्वित इति टिलोपोनेष्टवद्भावेन टेरिति तु प्रकृत्येकाजिति निषिद्धमिति वाच्यम् अत्यमतस्य नाम भातौ दूष
 यिष्यमाणत्वात् तद्धनयतोक्तम् मुख्यमत इति नस्तद्वित इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति पूर्वति प्रकृत्येकाजिति सूत्र
 भाष्ये ध्वनितत्वेन पूर्व निलोपाभावेऽपि सम्प्रसारणे वार्त्तादङ् मिति पूर्वरूपात् पूर्व निलोप इति तस्य दोहर्त्तभ्यम् तड
 कम् सम्प्रसारणं टिलोपयोरिति अन्यत्र क्विन्नात्को अनुनासिकस्येति दीर्घेऽपि एकदेशाविकृतभ्यायेनात्त्वमि
 तिसम्प्रसारणमभवतीति भावः कथञ्चिदिति अनेनाह चिस्सचिता तद्दीर्घमेवामनमिधानम् अथातुपसर्ज
 नादिति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकताभाष्योक्ता भज्येत किञ्चाचक्ष्णककर्त्रादिरूपार्थस्यापि विश्वशब्दार्थत्वेन
 तस्यानुपसर्जनत्वादस्येव डीघः प्राप्तिः अभिव्यक्तेति न्यायस्तूपदकार्यविषय एवेति भावः इत्याहति अत्रा
 हचिर्वीजन्तु आकडारसूत्रस्य भाष्यविरोधस्तत्र हि समस्तहृदन्ततद्वित सर्वनामजातिसङ्ख्याशब्दातिरिक्तप्रा
 तिपदिकमात्रस्य गुणावचनं सञ्जाकृतावशब्दप्रसङ्गत्वा अत्रार्थवहयहतामपि मानम् सत्येति विशतइ
 त्यादिगुणा कर्त्तव्यं गुणावचनं सञ्जाकृतावशब्दप्रसङ्गत्वा अत्रार्थवहयहतामपि मानम् सत्येति विशतइ

वेति उत्तरार्थमिति ब्रह्मतां मते इति शेषः गौणीवन्निति लक्षणं त्वर्थः न त्वेवागौणी सादृश्यमूलं लक्षणं एव गौ-
 णीत्वात् इडश्चेति सूत्रेति अपादानेऽत्रिधा धन उपेस इत्यानेतदन्ताच्च वाङ्मयि तित्तोक्तम् उपेत्याधीयते यस्यामि-
 तिविग्रहः दीर्घोच्चारणेति न चेन्नादिशब्देभ्यश्चावभाणालिचिटिलोपे इन्नालीति सिद्धार्थेनात् अदन्तात्वाभावेन तत्रा-
 प्राप्तेः पदम्बिभज्यते तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्याद्युत क्रमानुरोधेन च पूर्वमकारस्ततोऽनुगिति बोध्यम् स्पष्टार्थं दीर्घा-
 कार आदेश उक्तः प्रसङ्ग इति इन्नादिशब्दे इति शेषः अकारोच्चारणेति अनुकीति शेषः अत्रोपोन इत्यस्य बाधेनेति
 अत्रोपोन इत्यत्र लक्षण प्रतिपदं क्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्बहुव्रीहिरुधस इति सूत्रभाष्यसम्मततया अकाराभावेऽवश्यं
 प्राप्स्योपोन इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यमित्यर्थः न भविष्यतीति एव अनन्तकार्थमकारोच्चारणमि-
 ति पररूपस्य तेन बाध इति भावः पररूप बाधनार्थमिति अत्रोप बाधनेन चरितार्थस्य पररूप बाधकत्वे मानाभावेति सू-
 त्रे विन्नीत्यादि व्यावृत्त्यर्थमुदात्तनिवृत्तिस्वरेण च स्वरेण विशेष इति भावः स्रुत्यन्तेरिति स्रुत्यन्तश्चेत्यपि खदिभ्यः क-
 र्त्तव्येदनायामित्यत्र पठिता स्रुत्व इष्वरुच्यदयः स्रुदाख्यात निग्राह्येत्यनं द्वितीयं लक्षणं तत्राख्यातमुपदेशमि-
 त्याशयेमाह एकस्यामित्यादि ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौ स्रुग्रहमिति बोध्यम् इयञ्च नाकृतिग्रहणा ब्राह्मण-
 क्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यम् बाधते इति गोत्राणीति शेषः प्रतीकमादायेति औपगवीत्यस्य गोत्रानन्तरा-
 पत्यसाधारणत्वेन विशिष्टतुक्तिरूपेणेत्यर्थः एतेन जातिलक्षणे एको गोत्रे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन परिभाषि-
 कगोत्रस्यैव ग्रहणम् अबन्तीत्यादेर्गोत्रत्वायेन जातित्वमिति प्राचीनोक्तम् इडमित्यपास्तम् लिङ्गं विशिष्टेति पञ्चुलिङ्गं वा

कप्रत्ययान्तत्वत्पलिकु वैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य चलाभाय पूर्वान्तत्वधारादित्ययोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रययोगेना
 दिवत्त्वाभावाभावेन मितितन इन्द्राणीत्यसिद्धापत्तेः तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित् नापिलिकु वैशिष्ट्यप्राति
 पदिकस्येति परिभाषायास्य ठाते तथा प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ् प्रत्ययविशिष्टेति देशाच्चेति दिक् ननु सप्तम्यधि
 करणे चेति निर्देशो विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावसाधनात् उत्सर्गस्यासार्धत्रिकत्वाच्च रुच्यस्य सत्त्वे प्रधाने एव प्रवृत्तेश्च
 काले इत्यादौ न दोषोऽत आह श्वशरित्यत्रेति वचनमिति वत्त्वादिपठितमित्यर्थः उपमानाभावादिति उपमा उपमानं
 सादृश्यं तदभावात् तस्य सभासावाच्यत्वादित्यर्थः यद्वा उपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः शकौरित्यत्रापि सादृश्यम्
 लकस्यादृश्यमूलकः शकत्वात्तेषां न तत्प्रतीतिरिति भावः एवञ्च करभोरुशब्देऽपि आतेऽप्यविवक्षाया मूह न भवत्येव
 एतेन करोरुभिरित्यत्र व्याख्यातम् एक इति तस्य भाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेन निधामकतेत्यहचिरत्र जीषिति अत एव न प्रा
 चेति सूत्रेणैव धेयादिग्रहणञ्चरितार्थम् तद्विपश्चोदिवोधेयादिभ्यामणञ्चाविति त्वार्थिकान्नोतश्चेति प्राप्त्युक्तो निषेधा
 र्थान्तकलञ्चाजनात्वाङ्गीकृत्यास्यात् ढगनात्वाङ्गीकृत्याभ्युदिति नरशब्दादिति यद्यपि नरशब्देन नारी सिद्धान्तरीचुं
 योगे दुर्वारा तथापि नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायां नारीत्यस्य वारणार्थं नरग्रहणम्वोधम् ननु वद्विविधान
 सामर्थ्याद्भोपबाधोऽत आह उणेत्विति अलोन्त्यपरिभाषावाधएव न्याय्य इति भावः अन्तरङ्गेनेति सामर्थ्या
 बाधोऽनुचितः न्यायप्राप्तबाधस्तच्चित एवेति भावः कथञ्चिदिति सन्नियोगशिष्टत्वानङ्गीकारेणेत्यर्थः
 तत्कथमिति स्थानेन नरतमे इति सप्तम्यन्तापाठस्य भाष्ये कुमार्थ्यत्रेत्यादौ यत्तनापत्त्या इषितत्वादिति भावः परिभा

षयो रिति तच्चाख्यातगम्यानुसारेणोदन्तर्हि अलोन्त्यस्येत्यस्येव बाधो न त्वन्तरतमपरिभाषाया इति व्याख्यातम्
 व्याख्येयमिति न नरयोरित्यावर्त्तत एकत्र पञ्चमर्थे धृष्टीताभ्यां जीन् नुर्नकारोकारस्य च वृद्धिरित्यर्थ इति भावः अ
 तएववानरशब्देनातिप्रसङ्गः यतो नरशब्दानीन् तदीयेरफानासम्बन्धकारस्यैव वृद्धिर्बाधनात् वानरे नरस्या
 नर्थक्यात्ततो नङीनिति बोध्यतदाह अधिकमिति अमरोक्तेरिति तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारसममिव्याहारस्तन्त्रकेवला
 कारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधकः अतएव सपुत्र इत्यतो न सन्देहः पुमांसं पुत्रमाधेहीत्यादौ पुंस्त्वेन वि
 शेषणान्नविशेषितपुंस्त्वबोधनायेति भावः चिन्त्यमिति चिन्ताबीजन्तुस्तदादिपुंशब्देभ्यः डीनन्ते तत्पुरुषेषु पुत्रः पुंभ्य
 इत्यनेन पुंशब्दात्पुत्रशब्दान्ततत्पुरुषपुत्रस्यादिह दात्त इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोकारोदात्तत्वं पुत्रो
 शोतुनतत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्थरेणोदात्तत्वमिति नादिन्याकोशोपुत्रस्येत्यस्य पुत्र इति अत्र
 प्रवृत्तिस्तु न फलं एतत्सम्बन्धश्च परस्पर आदिनीशब्दपरत्वासम्भवात् पुत्र इत्येव निवृत्तावेन नुहिन्तशब्देऽपि न षडि
 ति निषेधो न तस्य भ्रमे भय इति जीपमात्रबाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च इदञ्च वार्तिकेन तत्पुरुषे एव प्रवर्त्तते कोरेत्येति
 त्रैउपसङ्ख्यानात् तच्चान्यासम्भवात्पूर्वेत्तिरसाहचर्ये च तत्पुरुष एव एतेन बहुव्रीहोऽजीवर्थमिदमित्यवास्त
 म् इति त्रैउपसर्जनत्वेन तत्र जीपो प्राप्तेश्चेति दिक् टित्करणसामर्थ्यादिति षड्श्चेत्यत्र सामान्यग्रहणविधात्ता
 र्थदिक्करणसामर्थ्यादित्यर्थः योतकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् अनुक्तानामिति तेनाल्पार्थग्रामटिकादपसाधवः ।
 इदं भाष्येन दृश्यते टांयः प्रागिति जीवादिषु डस्येत्सञ्ज्ञात्तुड इति सूत्रकारेण न सेत्स्यति टीवाद्य एव वाते सन्तु ।

तद्विज्ञानतत्वात्प्रातिपदिकत्वेपि फिड्स्वरोन प्रकृतिप्रत्ययविभागश्च न्येएव तत्प्रवृत्तेः पकारषकारभिन्नानुबन्ध
 वैषय्योपपत्तेश्च अतएव सिद्धान्ते लिङ् विशिष्टपरिभाषयानात्र फिड्स्वरः उपप्रत्यये विजातीय उकारानुबन्धश्च
 न कार्यमित्यपरं लाघवम् टिलोपस्य नस्तद्वित इत्यनेनैव सिद्धेः यस्यैतिलोपे इति औडः श्यामिति वार्तिक
 स्याप्युपलक्षणम् आगुणेति नचेद्रहणं जीवादिषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्ये विषयेति श्रौपा
 नापत्तेरतएव दण्डिनीत्यादौ टिलोपोनेति दिक् मिश्रीकरोतीति आत्मानमित्ये शेषः दिगिति दिगर्थस्तु
 पाठस्य विकारभावमात्रतात्पर्यकत्वे वद्वादीनामप्यभावापत्तिः अतएव सुवतीकरनिर्मिततन्धी
 त्यादिप्रयोगसिद्धिः एवतिशब्दे लिङ् विशिष्टपरिभाषयैव प्रादिपदिककार्ये सिद्धेऽत्र तद्विता इत्यधिकारो लिङ्
 विशिष्टपरिभाषानित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक् इति श्री दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरीविरचिते मनोरमा व्या
 ख्यानलघुशब्दरत्ने स्त्रीप्रत्ययाः पूर्तिमगु रथकारकप्रक्रिया व्याख्यासमारम्भते । शुभमस्तु ततम्
 श्रीमते नमो रामाय । सं १८९४ वैशाख १८ ॥ ॐ ॥ श्रीवाल्मिके देवा जयतात् रामस्तु ततम् ॥

स ३

三

इत्यने देवतार्थकेति आमिक्षान्देवतायुक्ताम्बदत्येवैषतद्धितइतिमीमांसकमतेइतिशेषः। एकार्थीभाववादिनाम
स्माकन्तुविशिष्टोपस्थित्यातत्राप्यन्वयोदुर्लभएव द्रोणोत्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानान्न सर्पिःकुडवमात्रमित्या
दौषत्वविकल्पोपि व्यस्यतिविषयान्नेतिदिक् वस्तुतस्तिङ्समानाधिकरणोप्रथमेतिलक्षणेकवाक्यतयापरिमाणे
त्यस्यपरिमाणोवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः नचप्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः प्रवृत्तिनिवृत्तितदाश्रययोरेवात्र
प्रातिपदिकार्थपदेनग्रहणात् द्रोणादिपदानाञ्चद्रोणात्वाद्येवप्रवृत्तिनिमित्तंपरिमाणात्वेनपरिमाणानुलिङ्गवद्विशेष्य
न्वयेव द्रोणःपरिमाणमिति तुक्षोत्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम् द्रोणात्वादित्येव विशेषानवच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्न
धान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणोधर्मः द्रोणीखारीआढकमित्येवतदुदाहरणंभाष्योक्तंसाधक द्रोणोत्रीहिरि
तितुसिंहोमारावकइतिवह्नक्षणायासाधकः लक्षणाचशक्यतावच्छेदकारोपएव एवञ्चप्रातिपदिकार्थइत्यस्यालि
ङ्गानुलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम् अन्येसर्वेलिङ्गाद्याधिक्यस्यपरिमाणाग्रहणम्परिच्छेदकमात्रेणफलक्षणा
न्तद्धूनयन्नाह एतावदेवमुक्त्वमिति नियतोपस्थितिकत्वमिति तच्छ्वप्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपम् परिमाणञ्चप्राति
पदिकांशेलिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशेतुलिङ्गमहत्त्वादिकञ्च ततो नियतोपस्थितिमिति तत्सर्वन्तदर्थत्वेनगृह्यते लिङ्गो
दाहरणस्तटस्तटमितिबोधम् अकारान्तात्प्रातिपदिकात्कस्यापिनियमेनानुपस्थितेस्तस्यतदर्थत्वाभावात् सान
स्यादिति नचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयासिद्धिः यथात्वासेप्रातिपदिकार्थशब्देनप्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेवग्रहणेनलि
ङ्गग्रहणेनतन्मात्राधिक्यस्येवग्रहणेनहिमानीत्यादौपहत्त्वसाधिकासत्त्वेनसिद्धिरित्याशयात् द्रोणादिशब्देभ्यःप

रिमाणास्यापि नियतोपस्थित्या तदपित्तदर्थ एवेति तेभ्यः पथमादिसिद्धिः परिमाणग्रहस्पृश्लोक्तार्थकत्वे तु तथा बोधार्थान्तस्या
 वृष्यकत्वेनैतावदेव सुवचमितुक्तेरसङ्गतिस्पृष्टैव लक्षणा चेति इदं स्वरूपकथनं ननु प्रकृतोपयोगिपदस्य स्वार्थ एवान्वात्वा
 तस्य पदान्तरसमभिवाहारे लक्षरोति सिद्धान्तात् लक्षणान्तर्भूतेति सादृश्यसम्बन्धकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति
 भावः पृथगेति मीमांसकरीत्येदम् त्रिकम् स्वार्थद्वयलिङ्गानि इत्याश्रीयते इत्यनेन सूत्रारम्भेऽनाश्रयणान्ध
 नितम् एवञ्च लिङ्गस्यापि स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रवलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरिति भावः विचि
 त्रत्वेपीति क्वचिद्विङ्गस्य नियमेन भानङ्कुचिदनियमेनेत्येवम्विचित्रत्वेपीत्यर्थस्तदाह नियमोऽशेति नियतोपस्थितिक
 इत्यत्र नियमोऽशेत्यर्थः इत्येव सारमिति प्रातिपदिकान्तग्रहाणां ससूत्रोपक्रमे सङ्ख्याविधेयकवाक्यतयाऽव्ययेभ्योऽप्राप्ताते
 भ्यो विधानार्थत्वम्वदता तद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुव्रीत्यादिसूत्रेष्वव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्र
 हाणां प्रत्याख्यातभाष्यकृता स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मात्त्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य ला
 भ इति भावः उपचारात् प्रोक्तत्वारोपात् इति वदिति अत्र यथावाही के गोत्वारेण स्तद्वत् वचनग्रहाणां प्रत्याख्यानोपायमा
 ह एक इत्यादि एतद नभिहितसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् न्याय्यत्वादिति इदञ्च यथा न्यासेऽप्यावश्यकम् अथवा एकादिषु वचन
 विपर्ययो दुर्वारस्यादिति भावः आपकेनेति ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्तदार्थिकोऽप्राप्तो किं चापकेनेति चेन्न
 यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थानुरस्येव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्या
 त एव गान्धोपि य इत्यादावपादानत्वादिति शक्तिबोधेऽपि द्वितीया भवति तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्था

न्नरस्याऽप्रसिध्दानियमवावर्त्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम्
 प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा नतु निरर्थके इति तद्वाच्यतेरेव फलत्वात् तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्वहित
 स्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः सङ्ख्यापि वाक्ये तु भवत्येव ध्वेकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात् वार्तिककृता तु अर्थनियममाश्रि
 त्य मात्र ग्रहणसम्बोधने चेति सूत्रनिष्ठादिग्रहणञ्च प्रत्याख्यातमिति दिक् जात्यादिरूप इति जात्यादिना रूपत इति मु
 त्समाजात्यादिविशिष्टधर्म इत्यर्थः ननु चैरादीनामप्याधारता त्वविशिष्टाधारता शक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्वा
 च्ये न लिङ्गेति ईदृशास्तादृशा इति अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः ननु सन्नित्यकारकप्रतीत्यभावेऽपि अस्तिसामान्याधिकरणं
 स्यादत आह अस्पादीति विरोधाच्चेति सन्नित्यनेन सामान्याधिकरणेकारकत्वस्पृष्टत्वादिति भावः वाक्यशेषवि
 रोधाच्चेति तत्सम्भवे लिङ्गादेरपि सम्भवे न तद्विरोध इति भावः अवाप्तेऽप्येति ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभाव इति
 भावः अधिकवक्तव्ये इति कृष्णत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्पृष्टानादिति भावः अलिङ्गेति अलिङ्गसङ्ख्यावेतौ
 केवलमनाश्रितनिरपेक्षम् लिङ्गादिनिरपेक्षज्ञाताद्याहुरित्यन्वयः असम्भवीति प्रकारतया विशेष्यनिरूपितत्वा
 त् कारकादीत्यादिना लिङ्गम् सिद्धान्तादिति ओत्सत्रे कैयटे स्फुटमेतत् इदमेव युक्तमित्यत्र प्रपञ्चितम् विशिष्टरूपो
 पादानाभावादस्या अत्राप्रवृत्तिर्द्राणादिशब्दानां लक्षणात् कर्त्तव्येपि गौरात्वाच्चेत्यपि बोध्यम् सम्बोधनपदमिति अत्रपु
 न्नराजः आख्यातसंविशेषणाम्वाक्यमिति वाक्यलक्षणान्तरास्पविक्रियाविशेषणत्वाभावात्तद्व्यतिरिक्तस्य वाक्यत्वात्तापत्तौ
 समर्थसूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्य तत्रानापत्तिः तस्मात्संविशेषणमित्यस्याऽऽदयद्वाराय विरोधान्तरसहितमित्य

चद

७३

र्थोवशमवाच्यः एतेनयतः पदात्परस्यपदस्यनिधातादयः क्रियन्तेतयोः परस्यसन्वयनियमइत्यपस्तम् वस्तुतोव्रजानियेव
 दत्तेत्यादौजानीहीतिशेषस्तत्रव्रजनस्यकर्मत्वेनदेवदत्तेनोद्देश्यत्वेनान्वयान्नदोषः प्राप्तकालेइत्यत्रलोडइतिदिक् ॥१॥
 ॥इतिप्रथमा॥ ॥०॥ ॥आप्नोतेरित्यादि अनेनव्याख्यानाक्रियाशब्देवात्रेप्सितशब्देनत्वभिप्रेतपरोरूढइतिसूचयति आ
 पुमिति सम्बद्धमित्यर्थः केनेति करणाकांक्षाप्रदर्शनम् विशेषणीभूतेति कर्त्तृपदार्थविशेषणीभूतेत्यर्थः उपस्थितं प
 रित्यज्यानुपास्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः लभ्यतइति एवञ्चेप्सितपदेनकर्त्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते
 यथातण्डुलम्यचतीति फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेनफलश्रयत्वात्कर्मत्वम् अतएवतत्समानाधिकरणोशोभन
 म्यचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः वाक्यमित्वेति योगविभागेनेत्यर्थः सञ्ज्ञाविधीयतइति तदुक्तभाष्ये किमिदङ्कारक
 इति सञ्ज्ञानिर्देशइति वाक्यभेददर्शयति अपायेत्यादिना नन्वेवमेकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायतापत्तिः नचक्रियाज
 नकानांसञ्ज्ञिनामाक्षेपेणतेषाम्योगविभागानुवृत्तिभ्याम्विनापिकारकसञ्ज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्या
 प्रतिसञ्ज्ञाविधानंसमानार्थमितिवाच्यम् आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसञ्ज्ञापत्तौ तटश्रुतमित्यादौस्वरवारणायकारका
 दत्तेत्यादौस्वरितपाठाद्याश्रयणोऽधिकगौरवादित्यतआह पुनःकारकेति विभक्तेष्वपादानमित्यादिषुतदनुवृत्त्यातदनु
 वादेनविशेषसञ्ज्ञाविधानादित्यर्थः समावेशफलानुग्रामेवासत्पादावधिकरणत्वात्सप्तमीकारकत्वात्तदुत्तरपदप्र
 कृतिस्वरश्चेतिबोध्यम् करोतीति क्रियाञ्जनयतीत्यर्थः तज्जनकञ्चप्रत्यासत्त्यातत्रैवान्वेति क्रियानन्वयिनइति तदन्वय
 प्रयोजकतज्जनकत्वाभावतइत्यर्थः ब्राह्मणस्यपुत्रमिति तत्राकथितञ्चेत्यनेनएच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्यकर्मत्वपत्तिः

क्रियाजनकत्वन्तुनतस्यपुत्रेणान्यथासिद्धेः अकथितञ्चेत्येतत्प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षायांसर्वथातदप्राप्तौचप्रवर्तते अत
 एवास्पनक्रियान्वयइत्याह नत्विति करोतीति स्वजनकत्वेनैतान्वयपदेशानकरोतीत्यर्थः तदुक्तभाष्ये यावद्व्याक्रियाया
 मितितावत्कारकेइतिक्रियायाम्विषयइत्यर्थः गृह्यतइति अतएवनटश्रुतमित्यादौनदोषः क्रियान्वयीत्यर्थइति तदन्व
 ययोग्यतावच्छेदकेक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः यथाश्रुतन्तुनयुक्तम् कारकाणाम्भावनान्वयइत्यस्यवाक्यस्यघटत्वक्ते
 तत्तुल्यतापत्तेः अतएवभाष्येक्रियाजनकत्वमेवकारकत्वमुक्तम् तज्जनकत्वञ्चैषान्तक्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेतिचो
 क्तम् अतएवैषाङ्क्रियान्वयः क्रियाजनकइतिज्ञातेकासाक्रियेत्पाकाङ्क्षोदयेनक्रियायाजनकाकाङ्क्षयाच तत्रै
 वान्वयस्योचित्यात् अविद्यमानस्यापिसम्प्रदानस्यापिस्वज्ञानद्वाराक्रियाजनकत्वमित्यलम् तिङादिभिरिति तैरेवतस्या
 शक्तेरुक्तौक्यादिप्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्ताववृत्तेः कर्मणिवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेपितदनापत्तिरितिभावः
 अनभिहितसूत्रमपिअभिधानविषयेप्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तौवृत्त्यभावइत्यत्रैवतात्पर्यग्राहकमितिबोधमम् साव
 काशेति मात्रग्रहणोनकर्मधिकेप्रथमायाअप्रवृत्तेरितिभावः प्रतीयमानामिति अतएवतिङ्समानाधिकरणेप्रथमे
 तिवार्तिकन्यासस्सङ्कुच्छते अनावश्यकत्वादिति तदभिमानादित्यर्थः सङ्ख्येति द्वेकयोः कर्मणोस्त्वौजसित्पादेरेकवा
 क्यतयान्वयेकर्मणीतिसप्तम्याद्वेकयोरितिस्त्रोपात्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणीयदेकत्वन्तत्रामित्यर्थेहिसाविभक्त्यर्थइ
 तिपक्षः नचगुणानाञ्चपरार्थत्वादितिन्यायेनकर्मणीएकत्वेचामित्येवार्थानुचितः सङ्ख्यायाआश्रयापेक्षायाम्प्रत्या
 सत्याकर्मदेरेवतत्वमित्युक्तोर्थोऽसङ्कृतएवेतिवाच्यम् तङ्मासङ्ख्येययोनित्यमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशेविषयेगुणयोर

विपरस्परान्वयादुक्कारात् स्पष्टञ्चेदमत्रैव सूत्रे कैयदे तदेकत्वेति प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः एवञ्च प्रधानकर्मादिवि
 शेषणार्थमावश्यकं सूत्रम् उक्तामिति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति भावः कर्तव्यः कट इति तच्चात्र द्वितीयातः पर
 त्वात्प्राप्तमपि प्रथममन्वाधित्वापरत्वात्प्राप्तायाः षष्ठाः कृत्प्राप्तमिति विभक्तसूत्रेण निषेधापत्तिः तदधिकाराभावेन
 यप्राप्तेस्सत्त्वात् इति वाच्यम् अधिकाराभावे सर्वत्रैभ्यप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येव षष्ठापत्तौ कर्तृकर्मणोरिति त
 त्स्य कर्तृग्रहस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्यात्मनेवैवेति सूत्रस्य भाष्यप्राप्तापत्तेन चोभयोः प्रयोगे एवैभ्यप्राप्ते
 र्वाच्यतया प्रकृतेनोभयप्राप्तिरित्याशयात् आहृष्टवाग्रामं शाखेत्यत्र कृत्प्राप्तमिति विभक्तसूत्रस्य भाष्योदाहरतोऽप्यर्थ
 कर्तृपदे अध्याहृतोभयप्राप्तिर्निरूप्या इत्यादाविति आदिना भवतोत्तामोश्वः कइत्येतत् कारकमिति सङ्ख्यायास्सर्वत्रवि
 शेषणार्थमात्मन इतीयं शेषणार्थमात्मन इतीयं शेषणार्थमात्मन इतीयं शेषणार्थमात्मन इतीयं शेषणार्थमात्मन इतीयं शेषणार्थमात्मन इतीयं
 कर्तृविषयी नैष दोषः आत्मग्रहणसामर्थ्या कर्मणीत्यर्थ इति भावः प्रत्याख्यातमिति न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः अनेन पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेऽपि आवश्यक
 त्वात्सूचिता तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादेव भवति तथा तिङादिभिरुक्तेऽपि स्यादतस्तद्वारणार्थमिदम् एवम् सङ्ख्यातिर
 यन्निर्गुह्यतोऽभयप्राप्तेऽनुक्तम्प्रातिपदिकार्थः सङ्ख्यामात्रमिति पक्षेऽपि आवश्यकतत् एवञ्च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वम् यत्र यत्र
 प्रौकर्मणीनेयमस्य क्षेत्रत्रतत्रनावश्यकमिति सूचितम् प्रीतेरिति तत्प्रीतिरेव शुभफलजनिकेति भावः क्रियावाप्यत्वेनेति क्रियासम्बन्धित्वेने
 ष्टीति पूर्वपक्षस्यात्मन्यर्थः तज्जन्तुफलाश्रयत्वं हितत्वं एवमेवेति धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः इयान्तुविशेषः तत्र फलाश्रयविशेषः कर्त
 ग्रहणसामर्थ्यादिति रितुव्यापाराच्छास्ति अतएव सुप-आत्मन इति सूत्रे भाष्यम् इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादिति यद्वि
 समाधानग्रन्थस्य च निरालम्बनत्वापत्तिरिति भावः तस्मादुभ

एवं हितत्र भाष्यम्
 आत्मग्रहणसामर्थ्यम्
 परमात्मने माहृतं किं
 यमातोप्यात्मग्रहणे
 परमात्मने प्राप्तेति किं
 कारणमात्मन इतीयं
 कर्तृविषयी नैष दोषः
 आत्मग्रहणसामर्थ्या
 कर्मणीत्यर्थ इति भावः
 तिसूचिता तत्र यथा
 प्रातिपदिकेनोक्ते कर्म
 त्वादेव भवति तथा तिङा
 दिभिरुक्तेऽपि स्यादतस्त
 दवारणार्थमिदम् एवम्
 सङ्ख्यातिरयन्निर्गुह्य
 तोऽभयप्राप्तेऽनुक्तम्प्रा
 तिपदिकार्थः सङ्ख्यामात्र
 मिति पक्षेऽपि आवश्यक
 तत् एवञ्च कारकस्य विभ
 क्त्यर्थत्वम् यत्र यत्र प्र
 ौकर्मणीनेयमस्य क्षेत्र
 त्रतत्रनावश्यकमिति सू
 चितम् प्रीतेरिति तत्प्रीति
 रेव शुभफलजनिकेति भा
 वः क्रियावाप्यत्वेनेति क्रि
 यासम्बन्धित्वेनेष्टीति
 पूर्वपक्षस्यात्मन्यर्थः त
 ज्जन्तुफलाश्रयत्वं हितत्वं
 एवमेवेति धात्वर्थ एव
 विशेष्य इत्यर्थः इयान्तु
 विशेषः तत्र फलाश्रयवि
 शेषः कर्तृग्रहणसामर्थ्या
 दिति रितुव्यापाराच्छास्ति
 अतएव सुप-आत्मन इति
 सूत्रे भाष्यम् इष्यते पुत्र
 इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्र
 योगो भिन्नार्थत्वादिति
 यद्विस्माधानग्रन्थस्य च
 निरालम्बनत्वापत्तिरिति
 भावः तस्मादुभ

योः प्रयोगे एव तत्प्राप्ति
 रिति भाष्यमतम्

याफलस्य प्राधान्यमप्रतिपिपादयिषतन्तदावाक्यमेव व्यापारप्राधान्येतु कजितिकेयदश्च यद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे केयदं नोक्त
 तथापि अत्रापि स एवार्थ उचितः अत्रैव केयदमत्र विस्तरः ननु नमः न्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेषकबोधस्यैवानुभवप्रद
 र्शनात्तथैव मुक्तमित्यत आह क्रियाप्रधान इति इदञ्च रूपसूत्रे भाष्ये क्रियेति धात्वर्थान्शब्दस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो
 द्रष्टव्यः तस्यार्थ इति आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षान्तिभक्त्यन्तम् आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तथा प्रतीतेः
 रूपसूत्रे केयदोपि आख्यातात्कालसङ्ख्यासाधनाद्यवगमेपितस्य क्रियाप्रधानत्वमिति नामान्माख्यातजानीतीति शक
 रायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः अतएव सर्वनामधातुजमाहेतितत्समानार्थ उणादय इति सूत्रे भाष्ये पठित
 म् नैकवाक्यमिति साध्विति शेषः प्रथमान्तविशेषबोधेतु तस्य तत्त्वन्तुर्वारमिति भावः एवञ्चास्य साधकत्वापत्तेश्च भाव
 प्रधानमिति भावकालकारकसङ्ख्याश्रित्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावप्रधानमिति तदर्थं नृणां प्रकाशकार आह नामानीति
 नामपदेन सुबन्तमिति च तद्भाष्ये स्पष्टम् तच्चावयवातिरिक्तमित्यन्यत्र रूपितम् नमन्त्याख्यातार्थमप्रतिविशेषणीभवन्तीति
 नामानीति तद्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्ये दर्शिता किञ्च तन्निरुक्तोत्तरम्यत्रोभेभावप्रधाने भवत इति तन्निरुक्तोक्तम् यत्रोभे
 नामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यर्थकतया च तद्भाष्ये तद्व्याख्यातम् अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्याना
 न्तरत्वादरणीयम् किञ्च कर्तृविशेषकबोधेऽप्यहो ह नन्दे वस्तुम्येति प्रयोगः शतविधायकभाष्यकेयदयोराण्यतिः
 यद्यप्यन्तरङ्गप्रथमा तथापि प्रधानानुरोधिनी द्वितीया वलवतीति तदाशयस्तदनुसारेणाह पश्येति मृगस्य कर्मत्वेनाधाना
 नुरोधिनी द्वितीयेव स्यादिति भावः उक्तञ्चेति हरिणेति शेषः तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थं क्रियादिः यच्च क्रियाभवतीत्यर्थ इ

तिस्यैव भूवाद्य इति सूत्रे भाष्ये योऽप्यमेधेन यजते स ब्रह्म ह तान्तरतीत्यादौ यत्कर्तृकाय जि क्रिया तत्कर्तृकातरा क्रिये
 त्ववबोध इत्यन्यत्र विस्तरः अपदार्थत्वात् तन्नयेपदजयोपस्थिति विषयस्यैव प्रकारत्व विशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहा
 रस्यात्रासम्भवादिति भावः कारकत्वेपीति अपि नासर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य सत्सर्गमिति समर्थसूत्रे षष्ठी सूत्र भाष्योक्तं सिद्धा
 न्तस्मृतिः शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वमृषां सर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धैः फलस्वापीति अपि नापक्व इत्यादौ व्यापारस्य स
 ड्गुहः तत्र तस्य फलमिति विशेषणत्वात् इत्यमेव कर्मत्वाभावात् विषये उक्त प्रकारेणैवेत्यर्थः व्यवस्थेति सर्वसम्प्रतेति
 शेषः तद्वत्प्रकृतेपीति भावः वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोस्समवायस्यैव उपस्थितिर्पूर्वकमृथगाका
 इक्ष्वाया अदर्शनेनाध्याहारस्यैवोक्तिसम्भवाभावादिति ध्येयम् अतएव फलस्य कर्मत्वादेव तृतीयेति तत्र तस्य करण
 तेनान्वयादिति भावः दृष्टान्ते इति शोभनम्पचतीत्यादौ तत्र नयनैयायिकवैयाकरणा योरुभयोरपि मते फलव्यापा
 रयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वस्योचितत्वात् पश्यमृग इत्यादौ धावन दर्शनयोरेव नयनैयायिका सम्प्रततया
 साध्यत्वेन दृष्टान्तमित्यपि बोध्यम् दार्ष्टान्तिके पश्यमृगो धावति पचति भवतीत्यादौ विशेषणसमर्पकादिति अन्य
 बोधकाले इत्यादि पुरुषपादत्वादिति एवञ्च तथा प्रयोगविलय एव स्यादिति भावः गौरवादिति एकवाक्यतयान्वये स
 भवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः ननु प्रामाणिक इति रवन्मदोषायेत्यत्राह तस्य चेति शतसूत्रस्येन भवादि
 सूत्रस्येन च मुनिवचनेन विरोध इति बोध्यम् अकिञ्चित्करत्वादिति रूषीणामेकतया बोधे साधकत्वस्यैव सत्त्वे इत्यादि
 नास्तीति एवञ्च तत्र द्वितीयादुर्वारिति भावः नचेदृशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वमिशिष्टवाचकम्वयः

तिपदिकमिति न दोषः श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं ननु याचोत्पत्तयश्चुभा इति वदिति वाच्यम् नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वैव प्र
 तिपादनीये नील इ-घटमित्यादौ द्वितीया नापत्तेः श्रुत्वेत्यादित्वा प्रमित्यलम् मुनिविरुद्धविचारेण क्रियाप्रधानमित्यत्र
 क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययाप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोध्यते अतो दृश्यादिकम्यतिधावनोदेर्विशेषणत्वेपिन
 दृतिरिति दिक् भाष्येति भूवादिसूत्रस्य भाष्यम् पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कश्चो भवन्तीति तत्रोक्तम् वार्तिकं
 शतविधायकस्य तस्य क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य कर्मत्वस्वीकारे इति क्रियान्तरनिरूपिततत्स्वीकारे इत्यर्थः का
 रकस्य करणादिकारकशक्तेरहितमेवेत्सुखम्यायादित्यादौ हेतुहेतुमज्ञावेनान्वयोन क्रियाकारकभावेनेति न दोषः
 स्ववाचकधात्वर्थम्यतितु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्वरूपता प्रतिबन्धकः शोभनम्यचति ज्योतिष्टोमेनय
 जेतेत्यादौ दर्शनात् अन्यत्रेति कर्मत्वस्य सर्वत्र समसर्गतावेति भाष्यसममतपक्षेत्वाद्यमेव सारम् अभिहितेतितीति
 तिङ्गदिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेऽर्थवर्तमानत्वाभावाद्धितीयादेः कर्मादिशब्देभ्यः
 अप्राप्तिरिति भावः न स्यादिति पचधात्स्तरनिष्ठयाऽभिधानादिति भावः गुणाश्रया गुणानिरूपिता प्रधानम् प्र
 धानक्रियानिरूपितां शक्तिम् अनुरोधमेव विशदयति विषयेति गुरोऽनुक्तापि तद्वत् उक्तवत्प्रतीयते तुल्यमायागुरा
 निरूपिता उक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशते इति बोध्यम् अतएव प्रासादेऽस्ते इत्यादौ सदिनिरूपिता
 धिकरणत्वस्योक्तत्वेपि आसिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्रतीतिः इदञ्च स्वादुमिरामुल्लितिसूत्रे भा
 ष्ये स्पष्टम् तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिनो चेमे हरिकारिके इत्यन्यत्र प्रयोजितम् एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधाने गुणकि

यानिरूपितशक्तेरप्यनभिधायिनीविभक्तिर्भवति यथाग्रामायगन्तुमिच्छति ग्रामं गन्तुमिच्छति च इष्यते ग्रामो गन्तुमिच्छादौ प्र
 धानेपि क्रिया निरूपितशक्तेरनभिधाने गुरा क्रिया निरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थी द्वितीये ग्रमेर्ग्रामः कर्म इषेह
 ने कर्मणीति सस्त्रे भाष्ये स्पष्टम् एवञ्चोभयत्राणां ह्यसाशाब्देऽन्वय इत्येव प्रतीयते अत्र प्रयोगे गमि क्रियापेक्षे द्वितीयाच्च
 तुर्थेन कदापि भवत इति कैयटात् एवञ्चेतद्विरोधादोदनम्पत्केत्यपीष्टमेवेति यत्केनचित्प्राचीनेन वस्तुतस्तु पक्षे त्पादिना
 साधित्यन्तेनोक्तम् तदतितुच्छमिति बोधयन् स्वरूपव्याक्रियेव पराक्रियेति न्यायेन तथैवानुवदति वस्तुतस्त्वित्यादिना
 अतएव स्वाहुमिति सस्त्रे भाष्ये तु मन्त्रकारा मुलादयः स्वान्वयिना समभिवाह्यते नानुप्रयुज्यमाने समानाधिकररोतश्चाप्य
 कारके वक्तव्याः तेन पक्षौदनो भुज्यत इत्यादौ ओदने द्वितीयान्न अन्यथा कृत्वा ह्यस्य कर्त्तव्यापत्तौ पचि क्रिया कर्मत्वस्यान
 भिधानात्सात्पादेवेत्युक्तानवक्तव्यमप्यहताभावे विधानादित्युक्तम् अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्देऽन्वय एव लभ्य
 ते तत्र वचनारम्भे एषाम्प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् प्रत्याख्यानेपीह हर्षुक्तरीत्या सनादिसस्त्रस्य भाष्यसम्मततया भाव
 एवोचितः एवञ्च कैयदेोक्तम् रुधम्प्रतिहन्तुं शक्यमित्यप्यसाध्वेव वचनारम्भेऽसिद्धेः तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्ते
 रयमस्वभावो यत्स समानाधिकरणगुरा भूत तुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेन वा प्रका
 श इति सुधियो विभावयन्तु श्रियो अन्यतरेण सहेति इदञ्च प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तम् तद्वदेवेति बोध्यम् मैवमि
 ति ग्रामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वेन पलक्षितमुद्देश्यत्वमभासते एतत्सस्त्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यता सामानाधिकर
 णत्वात् अतएव कर्मणायमभिप्रेति इति सस्त्रे कर्मणोत्पत्त्याभावे गान्दरातीत्यत्र गोरप्युपदेश्यतया तत्रैव पर्याग्रेणाम्

ती २

प्रदानसञ्ज्ञास्वादितिभाष्यकैयटोक्तमसङ्गच्छते चतुर्थ्यानुद्देश्यत्वमाच्यम् तत्समानाधिकरणाशक्तिर्वैतिसर्वसम्मतमि
तिभावः फलान्तरमप्याह अग्रेरिति ईक्षिततमपदाभावेवारणार्थानामित्यस्येतदपवादत्वापत्तेः नचाग्रेतच्चारितार्थः
तस्यापितदुपस्थाप्यसम्योगरूपफलप्राप्त्या वारयतेअसम्योगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः
तत्रापीक्षितशब्दः क्रियाशब्द एव ईक्षिततममित्युक्तौ ईक्षितमात्रेसावकाशस्यपरत्वादीक्षिततमेनवाधः ईक्षिततम
त्वच्चप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारोऽप्युपप्रकृतधात्वर्थफलप्राप्त्यात् अतएवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीति
स्तत्रेतिभावः नत्वावश्यकमिति द्वेष्यसङ्गोपिव्याख्यानादेवभविष्यतीतिभावः तस्यापिईक्षिततमभिन्नत्वात् एक
रूपएवेति इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूपपरहितइत्यर्थः तदाह ईक्षानीशादेरिति इच्छाविषयत्वा
निच्छाविषयत्वयोः आदिनाईशागतप्रकर्षस्येत्यर्थः उपयोगेपीति स्वरूपतः सत्तयेतिभावः तदुपलक्षितमुद्देश्य
त्वादिकन्तुभासतएवतदाह अनन्यलभ्यस्यैवेति भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थतद्विषयत्वादित्वाभादि
तिभावः आधारवाचिकेति इदमुपलक्षणम् दिवोयोगेकरणावाचकत्वात्कर्तुरीक्षिततममितिलक्षणेविशिष्टस्य
प्रवेशात् प्रमाणिकङ्कुर्वेशकमस्त्वित्यतआह क्रियायाइति फलस्यव्यापारस्यचेत्यर्थः देवदत्तादिशब्दैरिति आ
दिनातिङ् नन्वेवमाधारस्यधर्मिणोपिप्रकृतत्वात्तन्मः आधारत्वेनालाभइत्यस्याधारत्वान्नलक्ष्यमित्यत्रैवपर्यवसा
नात्तस्यैवशक्तिविशेषरूपस्यवाच्यत्वमुक्तम् तस्यधर्मिसाकाङ्क्षत्वाद्विशेषणात्तज्जुक्तमितिचिन्त्यम् अभेदइति
विशेष्यविशेषणभावइत्यर्थः वाक्यार्थइति हरिभजतीत्यनेतिशेषः फलमिति कर्तुरित्तादिविहितकर्मसञ्ज्ञकवि

सुयेफलमित्यर्थः व्यापारइति कर्त्तृविषये स्वाग्रयेति स्यात्पाम्पचतितरादुलमित्यत्र कर्मद्वाराधिकरणम् भूतलेदेवदत्तः
 पचतीत्यादौ कर्त्तृद्वाराधिकरणम् फलीभूतेति पदजन्योपस्थितावविशेषेपितत्फलभूतेशाब्दबोधेइत्यर्थः इदमुपलक्षणम्
 सञ्ज्ञापार्थमिति तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारिकैवोपस्थितिरितिकर्मत्वादिनेवोपस्थितेः तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यत्र विस्तरः
 तन्निष्ठधर्मस्येति आधारेतरावृत्तित्वेति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः आधारतातु शक्तिविशेषरूपाखरोडेवेत्याशयः न
 ताधारतैव निरूपकाश्रयसम्बन्धभेदेन भिन्नाश्रयतात्वमखण्डमिति तनोरवमत आह कर्मणीति लोके कर्मादिपदाना
 धर्मिपरतायादृष्टत्वेन सूत्रेपितत्परतैवोचितेति भावः आधारस्य शक्यत्वेऽनन्तराधारतानामाधारतात्वेनानुगमनान्नशक्या
 नन्तमिति बोध्यम् कर्मादयोपीति अपि नासङ्ग्या सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता शक्तिरप्येतैर्धर्मभेदमापन्नै
 वोच्यतइति बोध्यम् सङ्ख्याचेति चेन्न कर्त्तृकर्मणी वैरूपापत्तेरिति कृद्भिषये धर्मिपरता तिङ् विषये धर्मिपरतैति वैरूपा
 पत्तेरित्यर्थः कृता धर्मिवाचकत्वे वीजमाह पाचकइत्यादि स्वीकारादिति कृतमिति शेषः प्रपञ्चितमिति लादेशः शत्रादेस्ति
 ङ्गज्वैषम्यमसर्वथादुरुपपादमित्यादीति भावः तेन नटस्येति अपादानादिविशेषैरविवक्षाचप्रशक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा
 सर्वथाप्रसक्त्याविवक्षाचेत्सुभयविधापि गृह्यते प्रकृते चान्ता गीतद्वारा तस्याख्यातोपयोगइति शास्त्रोपक्रमक्रियाजनकत्व
 मन्वतस्य कर्मयुक्ताभावः तदंशस्यापि परे गगनलभ्यत्वात् न च नटानि स्मरन्तं शब्दकुल्लातीत्यर्थात् प्राप्तापादानत्वावि
 वक्षौवात्रेति वाच्यम् आख्यातोपयोगेइति सूत्रेणुपयोगग्रहणो नानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षणायापादानत्वस्यानिष्ठत्वबो
 धनादिति भावः गोसम्बन्धीति गोकर्मकम्पयः कर्मकच्येत्यर्थः तत्रपयस एव ईक्षिततमत्वे आह तथायुक्तमिति त्यजनोप

लु०श०२०

७८

जनमिति गोपयस्मजति गवापयस्पर्जयतीतिप्रतीतेरितिभावः आसिद्धतयेति आपारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः
प्राचांम् हेतुमतिसूत्रेभाष्यकृताम् परत्वादिति ग्रामादायातीत्यादौसञ्ज्ञान्तराप्राप्तावपादानत्वेसावकाशम् कर्मसञ्ज्ञातुग्रा
मकुञ्चतीत्यादौ भाष्यमिति एतच्चभाष्यनाकथितञ्चेतद्विषयम् अस्यापादानत्वाविवक्षायां प्राप्तापरत्वादित्युक्त्यसङ्कुतेस्त
दुनयनाह पञ्चकमित्यादि अवधित्वेत्पदि कर्मत्वापादनत्वशक्तोरित्यर्थः ईदृशेचविषये आकशरसूत्रतद्भाष्यवलादुभ
योरपिद्वितीयैवबोधिकेतिभावः इतिस्थितमिति प्राचाङ्ग्येइतिशेषः अत्रारुचिवीजन्तु यदापयोनिष्टविभागानुकूलो व्यापार
एवधात्वर्थस्तदा अपादानत्वविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एवमनेष्वपि किञ्चकर्तुरित्यपिषष्ठापवा
दएव तदभावेपितद्विषयेपिषष्ठाएवप्राप्तेः अतएवषष्ठापवादत्वमात्रेणानसम्बन्धत्वेनबोधकतोचिता तस्मादत्रापिक्रिया
जनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैवबोधइत्येवोन्नितम् व्यापारद्वयार्थत्वेकर्तुरीप्सिततममित्यनेनापिद्विकर्मक
त्वमस्येव यथाप्रयोगम्वहन्नान्धात्तनाम्

इत्यपि बोध्यम् अतएवैकसञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्वाधवाधकभावादेव अहङ्कारादीति आदिना शरीरम् विभक्तिरुप-
स्थितानामिति विभक्त्यर्थसंसर्गत्वमतेतदलोपस्थितानामित्यर्थः यस्यासइति तद्व्यासेनैव धातुतत्त्वोपस्थितिरित्यर्थः
तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः तदिष्टापत्तीति कृत्यकृत्यर्थक्रियायामपिकारकाणामन्वयादिति भावः तत्रै-
व मानमाह कर्त्रित्यादियत्तु भवति क्रियायाम्प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन यार्ष्टिकान्वयात्तेषाञ्चारितार्थमिति
तन्न भवति क्रियायाङ्कर्तृत्वेनान्वये कर्तृरुक्तत्वात्तृतीयानापत्याहरिणात्रातइत्यसिद्धापत्तेः करणत्वेनान्वये यार्ष्टिक-
स्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधनापत्तेः कर्तृत्तृतीयान्तेन समासविधायकासङ्गतेश्च यत्कर्तृककृतिकर्मवि-
श्वमिति वियहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारेन मानमित्यत आह षष्ठ्यर्थेति आकृतीति इदञ्च यथायोगमसर्वविभक्त्यपवा-
दः नाम्नेति नामसम्बन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः करणशब्दानुवृत्तेति एकसञ्ज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम् ननु मनसा देव इत्यस-
ङ्गतम् ५ कृद्योगलक्षणाषष्ठीप्राप्तेः नच कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थस्यैव कर्मणो ग्रहणम् अतएव स्तोक-
म्याकइत्यादौ षष्ठीनेति वाच्यम् धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणो नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् ध्वनितञ्चेदमाकडास्त-
त्रैकैयटे तादृशसञ्ज्ञासत्वे दृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह किञ्चेति कर्मत्वनेति नच वैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकर्म-
त्वाभावस्मिद्धइति वाच्यम् तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणो मानाभावस्याप्यनिरूपितत्वादिति भावः फलान्तर-
माह अणविति दीवन्ते क्षौर्देवदत्तेनेति भावेलकारभावः फलमित्यपि बोध्यम् कारणत्वाच्चेति तृतीयेति समावेशफलम्
द्वितीयेतीति अक्षान्दीमतीमन्त्रअक्षपदस्याजेयेधनेलक्षणा नच तदा करणत्वम् अक्षैरित्यर्थे अक्षान् इति न भवतीत्यने

इत्यपि बोध्यम् अतएवैकसञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्वाध्यवाधकभावादेव अहङ्कारादीति आदिना शरीरम् विभक्तिरुप-
स्थितानामिति विभक्त्यर्थसंसर्गत्वमतेतदलोपस्थितानामित्यर्थः व्यत्यास इति तद्व्यत्यासेनैव धातुतत्त्वदुपस्थिति रित्यर्थः
तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः तदिष्टापत्तीति कृत्यकृत्यर्थक्रियायामपिकारकाणामन्वयादिति भावः तत्रै-
व मानमाह कर्त्रित्यादियन्तु भवति क्रियायामप्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन यार्ष्टिकान्वयात्तेषाञ्चारितार्थमिति
तन्तु भवति क्रियायङ्कर्तृत्वेनान्वये कर्तृरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्या हरिणात्रात इत्यसिद्धापत्तेः करणत्वेनान्वये यार्ष्टिक-
स्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधनापत्तेः कर्तृत्तृतीयान्तेन समासविधायकासङ्कुतेश्च यत्कर्तृककृतिकर्मवि-
श्वमिति विग्रहवाक्यज बोधाद्भिन्नबोधस्वीकारेन मानमित्यत आह षष्ठ्यर्थेति आकृतीति इदञ्च यथायोगमसर्वविभक्त्यपवा-
दः नाम्नेति नामसम्बन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः करणशब्दानुवृत्तेति एकसञ्ज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम् ननु मनसा देव इत्यस-
ङ्कुतम् ५ कृद्योगलक्षणाषष्ठीप्राप्तेः नच कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्य व्यवहारेण धात्वर्थप्रियस्यैव कर्मणो ग्रहणम् अतएव स्तोत्र-
म्याक इत्यादौ षष्ठीनेति वाच्यम् धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणो नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् ध्वनितञ्चेदमाकडारस-
त्रैकैयटे तादृशसञ्ज्ञासत्वे दृढतरमाणाभावश्चेत्यरुचेराह किञ्चेति कर्मत्वनेति नच वैकल्पिकत्वेऽप्युत्पन्नाविद्यमानकर्म-
त्वाभावस्मिद्ध इति वाच्यम् तत्रात्पन्नाविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणो मानाभावस्याप्यनिरूपितत्वादिति भावः फलान्तर-
माह अणविति दीवन्ते क्षैर्देवदत्तेनेति भावे लकारभावः फलमित्यपि बोध्यम् कारणत्वाच्चेति तृतीयेति समावेशफलम्
द्वितीयेतीति अक्षान्दीमतीत्यत्र अक्षपदस्याजेयेधने लक्षणा नच तदा कारणत्वम् अक्षै रित्यर्थे अक्षान् इति न भवतीत्यने

एकैव सत्रशक्तिरिति दिवधात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः सहयुक्ते अत्रा प्राधान्यनामशाष्टगुणाद्यन्वयित्वाभा
वइत्याह पितुरवेति आर्थइति पुत्रसाहित्यवान्विता आगतइति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसम्बन्ध एव सम्भवइति पञ्चा
तस्यापि मानसस्तत्सम्बन्धबोधइति भावः शाष्टत्वञ्चविवक्षानिवन्धम् एवञ्चैषु शाष्टत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टा
भावः सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारिन्वहतीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशाष्टयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभा
वोदशानाम्पुत्राणाम् विद्यमानत्वेपीत्यर्थइत्यन्यत्रविस्तरः अन्तरङ्गत्वादिति प्राचीने रतरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभ
क्तेरिति न्यायादित्यर्थः वस्तुतस्तदाचनिकमेवेत्सन्तरङ्गत्वन्नन्त्यायोपलक्षणाभ्युपगमं प्रथमायाश्चकारकविभक्तित्वमन
भिहितपादेभाष्ये बहुशः स्पष्टम् अन्यत्र प्रपञ्चितञ्च अन्तरङ्गत्वन्नन्युक्तम् षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादस्यापि उ
पपदविभक्तीनामापत्तेः अनन्तरस्येति न्यायेन प्रथमापवादत्वस्येव वापत्तेः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च वाचनिके स
र्वतोवलवत्त्वे कारकविभक्तेर्वोधितेऽर्थोच्छेदषष्ठ्यपवादत्वमुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते किञ्चोपपदविभक्तेः पदान्त
रनिमित्तकत्वात्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्वरूपपादम् न च सम्बन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयु
क्तङ्कार्यम्वहिरङ्गम् पुत्रे पितृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्य क्रियाया प्राधान्यात्तन्निमित्तेकाविभ
क्तिः प्रवलेत्पपिनयुक्तम् अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात्तदेव ध्वनयन्नाह इत्यादौ कारकविभक्तेरिति अत्रा
दिना पुत्रेनागतपितेः सप्तसङ्ग्रहइत्यलम् अर्श आद्यजन्तइति व्याख्यानादिति भावः अन्यथा येन गुरो न करणात्वादिना
अवयवस्य विकारो लक्ष्यते इत्यर्थोपत्त्याऽक्षिकारणमस्येत्यादौ प्रथमा म्नाधित्वागुणावचनात्कारणशब्ददेरेव स्यात् अक्षणा

कारादत्पादौतुषमेवस्यादितिबोधम् प्रकृत्यर्थेति अर्श आद्यचप्रकृतेरेवत्यर्थः शरीरस्यैवमुपलक्ष्यम् सम्भवती
 ति लक्ष्यसम्भवतीत्यर्थः इत्यादीति आदिनागुणक्रिये एवञ्चत्रितयसाधारणहेतुत्वम् नियतक्रियमिति क्रियानिमित्त
 मित्यर्थः क्रियामात्रविषयमिति यावत् हेतुकारणयोर्वैषम्यान्तरमप्याह अनाश्रितेति एवञ्चकारणहेतुत्वविषय त्व
 शास्त्रबोधवाधायसूत्रद्वयमित्यर्थः विकल्पतइति तदर्थत्वेनविवक्षायाञ्चतुर्थ्याहेतुत्वेनविवक्षायान्तर्तीयायाश्चप्राप्ते
 विवक्षाभेदेनविभक्तिद्वयमित्येतावतातयोर्विकल्पव्यवहारइतिबोधम् फलेनसहेति तच्चफलम्फलत्वेनतृतीयार्थइत्ये
 के हेतुत्वेनैवान्ये अध्ययनहेतुकोवासइतिबोधस्तृतीयायाम् चतुर्थ्यामध्ययनोपकारकोपवासइतिबोधइतिमतेइदम्
 अध्ययनोपकार्यकोवासइतिबोधश्चतुर्थ्यामितिमतेतत्राप्यभेदभानमेवेतिबोधम् गम्यमानेतीति अमेतोत्यादिपदज्ञ
 बोधविषयेत्यर्थः स्पष्टञ्चेदंसहसुक्तइत्यत्रभाष्ये तदाह नतुश्रूयमाणोति श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषये
 त्यर्थः ज्ञाप्यतइति चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्तादाराआत्मनेपदमित्यर्थः सार्चेदित्यनेनतस्याः काचित्कत्वञ्ज्ञाप्यते
 तेनाशिष्टव्यवहारेइत्यंशोपिसिद्धइतिभावः॥००॥इतितृतीया॥००॥अपुनर्ग्रहणायेति इदञ्चस्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीका
 रफलकप्रदर्शनन्तुधात्वर्थनिविष्टमितिबोधम् भाक्तइति अधीतीकरास्येत्यर्थः नश्रूपायमतिन्द्यादित्यत्रम
 तिन्तजनकंशास्त्रनोपदिशेदित्यर्थः आग्रहइति अतएवक्रियाग्रहणङ्कर्तव्यमितिवार्तिकेभाष्येप्रत्याख्यातम् भाष्या
 नरमप्याह खण्डिकेत्यादिचपेदान्ददातीत्यर्थः त्रसम्योगोऽर्थः शेषित्वम् उद्देश्यत्वम् शेषत्वमप्रधानरूपत्वम् शेषित्वं त्व
 नास्तीति यद्यपिग्रामसंस्कारार्थमजानयनेतदपिग्रामस्यास्तितथापि अजायाइवपरत्वात्कर्तुरितिकर्मसंज्ञायावाधान्तरे

च इति वाच्यम् अस्माकर्मणीति आदेश्चुरादेर्वैत्यर्थः प्रीङ्गताविति देवादिकादित्यपि कश्चित् हरिम्प्रीतायतीति प्रीयमाणा इ
 ति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मणाः सम्प्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र न सम्प्रदानत्वमिति भावः अत्रपय इति न च तदभावे सूत्रस्य शेष
 त्वविवक्षायाञ्चारितार्थेन परत्वात्तस्यासिद्धिरिति वाच्यम् देवदत्तमरोचते इत्यस्याप्यपत्तेः कुरुमस्तोतीति सुत्या परस्मैहस्य
 कृत्ययतीत्यर्थः शीष्यमानपदेन प्रथमोपस्थितत्वात् सिद्धकृत्यर्थकमेव ग्राह्यम् तस्यापि ज्ञापनविषये चाविषयत्वाच्छान्त
 जुपपत्तिरिति भावः कुञ्जदेरपि कुत्पादिना बोधनमर्थ इति बोधम् अमेत्विति प्राधान्यात् शीष्यमानपदेन तत्पर्यकर्मणा एव ग्र
 हणामिति तदाशयः तदेवाह कुरुमायेति कारकशेषत्वादिति कर्मणायमभिप्रेतीतिसम्प्रदानत्वाविवक्षायां शेषत्वादित्यर्थः सप
 त्नीभ्य इति तत्र कुवानेत्यन्तमार्थिकार्थकथनं स्वाभिप्रायङ्कृत्य बोधयतीत्यर्थः एवं शयते इत्यपि व्याख्येयम् सिद्धमिति स्मरणीयक
 र्मण्यनीयरिति भावः यदात्विति कर्मणाः शेषत्वविवक्षेत्यर्थः इति स्थितमिति शेषत्वविवक्षाकर्तुमशक्येति भावः अमर्ष इति
 वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप इति त्वर्थः अपकार इति अपकारविषये चेत्यर्थः असहनम् उत्कर्षविरोधिधर्मोरो
 पानुकूलो व्यापारः गुरोषु गुराविषये दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः अकर्मकत्वादिति क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य
 धात्ववाच्यत्वादिति भावः द्वितीयेति तत्प्रयोजिका कर्मसंज्ञेत्यर्थः प्राथमिकेति एधीक्ष्योः प्रथमविषयी लोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषय
 रूपफलाश्रयत्वात् कर्मत्वाप्राप्तिरिति भावः इत्यर्थाभ्युपगमेनेति तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ध
 नादीति आदितादुर्भिर्द्वन्द्वम् अनेकधेति साक्षात्परम्पर्याचेत्यर्थः ज्ञातृणां यदधीत्यादौ तद्विज्ञानोपकारत्वेन तदुपकारक
 त्वम्वोधम् ज्ञानात्मनेति आत्मशब्दस्तद्विधर्मपरं ज्ञानत्वेन परिणाम इत्यर्थः एवञ्च तस्य विवक्षितवाचकत्वाभावात् न चतुर्थी

षय

१४

क

किन्तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेतियावत् रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इत्यर्थः प्रथमेवेति
 अल्पपासनकोक्तानुरूपः परिणाम इति तदा बोधः समासविधानादिति चतुर्थी तदर्थेति हितमुखयोगे समासविधानाच्चापका
 रित्यर्थस्तदाह एवमिति वृत्तावाशीरर्थप्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषि इति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः आशीरर्थयोगे आशीर्विषय
 स्यविधेयत्वन्तस्तस्य स्योद्देश्यत्वं प्रतीयते न च वृत्तौ तथान्ययोऽप्युत्पन्न इति ह रदत्त इति दिक् न हि फलितार्थेति यद्यपि त्रा
 सणाय रधीत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधि तद्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथापि फलेन आहाराद्वारा न कोपियानक्रियो
 पकारक इत्याशयः तुमुनेवेति भाववचनघञादीनान्तुमुनपवादतया तत्समानार्थत्वात् एवञ्च प्रथमापवाद इति भावः द्विषा
 म्निधातायविधातुमिच्छत इत्यत्र विधातायेति तादर्थ्यं चतुर्थी विधातार्थम्यदिधा तदर्थं च वत इत्यर्थः एतेनात्र तुमुना तादर्थ्यं
 स्योक्तत्वात् कथञ्चतुर्थीत्यपास्तम् उत्तरक्रिययोस्तद्योतनेपि पूर्वक्रिययोस्तद्योतनात् कर्तुः प्राधान्यात् इति स्वञ्च तादर्थ्यं चतु
 र्थ्यास्तत्रा प्राप्तेर्नियमासम्भव इति भावः विभक्त्यर्थेति तादर्थ्यं चतुर्थ्येत्यर्थः ॥ ० ॥ इति चतुर्थी ॥ ० ॥ प्रकृतेति कर्तृत्वेति व्याप्ति
 वारणाय सत्पन्नम् अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञाया इयमपवादः स्यात् कर्तृसञ्ज्ञा तु पचत्वादियोगे चरितार्था कर्मणि ग्रामेति व्याप्तिवार
 णाय विशेष्यम् अवधित्वनविरुध्यत इति तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः न विरुध्यत इति तदनाश्रयत्वादिति भावः अत
 दावेशादिति तद्वत्पात्तगत्यनावेशादित्यर्थः तदावेशादिति पाठे तन्मात्रावेशात् विभागमात्रावेशादित्यर्थः विशेषणमिति वस्तु
 तौ बन्धवधिमज्ञावरूपविभक्त्यर्थसम्बन्धेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम् साचक्रियाविभागरूपा कालिकसम्ब
 न्धेन फलाश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धस्य कर्मत्वमिति लक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम् विभागजन्य

संयोगस्य धात्वर्थत्वादेत्यन्यत्र विस्तरः निवृत्तीति विशेषे इत्यर्थः इष्टापत्तेरिति शेषत्वविवक्षायाङ्कस्येति षष्ठीत्यने सम्बन्धिना
 तज्जमेत्यर्थः अर्थासङ्गतिमिति नहि धातुप्रतिकर्तृत्वम् किन्तु तच्च क्रियाम्प्रत्येवेत्यर्थः समासानुपपत्तिस्तज्जकाभ्यामिति निवे
 धात् उपधा लोपप्रसङ्गस्तु गमेरिति तादाविजनिघसिभ्यामित्यादाविवचास्यानुकार्यत्वरूपभङ्गभियानहृत इत्यने सौत्रत्वा
 दिति परे भाष्यकैयटेति इदमेव युक्तम् प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः प्रत्याख्यानपरभाष्यसम्मतत्वाच्च किञ्च वृत्तिमतेकारक
 इत्यधिकृतस्य कारणा सामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोऽसम्भवी नहि कारकाणां मध्येऽपादानकारणमिति वत्कारणा
 नाम्नामधेऽकारणमिति सम्भवति भावेऽक्विविति व्याख्यानाज्जलिसाहचर्याच्चेति भावः प्रभवतीति प्रभवन्मत्रप्रथमः प्रकाशः स
 त्रैभवन्ममप्येतदेव अप्रयोग इति तदन्तशब्दज्ञानेपितदर्थज्ञानेत्यर्थः यथा प्रविशं पिराडीमित्यादाविष्णुतास्तत्र भाष्योक्तरीत्या वा
 कैकदेशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य हत्वा सम्पूर्णवाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृतेपीति बोधम् एवम्फलेभ्योयातीत्यादावपि अर्थद्वारा
 युक्तादिति तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः सिद्धत्वादिति अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात् परस्य
 रप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनानिर्धारकत्वात् तुल्यत्वादिति तदन्त्यः कातर इति स्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः कैयट इति
 मेरुष्टादरभ्येति पातञ्जलभाष्यप्रयोगोपि बोध्यः आरभ्येति अवधिमासयेत्यर्थकन्तत् आदिप्रकारार्थकप्रभृतिशब्दयोगे तु न
 पञ्चमीमानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः विशेषणं प्राप्तुनेति तेन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति हृदोक्ताविति भावः आस्मादेव
 निर्देशादिति यत्त्वेनेन सूत्रेणैवेति तन्न एतद्घटकीभूतप्रत्योः प्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपादीय
 त इति अस्य यत इत्यादिः इत्तस्य तत्तुल्यमूलादेः प्रतिनिर्गन्तनम् परावृत्तदानम् तृतीयेति हेतुतृतीयेत्यर्थः हरदत्तग्रन्थे इति भा

ना

८५

धेतुनदृश्यते इह श्रुतौ स्त्रियाञ्चेत्यत्र सन्निहितैवेति उभयोः समुच्चयस्तुत्याख्यानादिति बोध्यम् सप्रम्यपीति प्रातिपदिकार्थः
 मात्रे इति शेषः तद्विशेषकत्वमिति सत्त्वचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः इहान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योदाहरणो क्रियाविशेष
 रोनासत्त्ववाचिता बोध्या सप्रम्यधिकरणोचेत्यत्रानुवृत्ते तु नास्य सम्बन्धो व्याख्यानादिति बोध्यम् क्रियान्द्रम्यमिति एवञ्च तत्समा
 नाधिकरणा विशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्याद्रम्यवाचित्वमिति भावः तन्न ह्येति प्राचोग्रन्यमन्येत्यर्थः तदनुपपत्तिः असत्त्वानु
 पपत्तिः क्लृप्तमिहितभाववदिति वैधर्म्ये दृष्टान्तः यद्वा पक्तापक्त्वमित्यादि क्लृप्तमिहितभावे इत्यर्थः इत्यादाविति इदमुपलक्ष
 णम् पचतीत्यादावपिकारकगतसङ्ख्याङ्कियायामारोप्य तत्रैव तदन्वयस्य व्यापसूत्रे भाष्येन उक्तत्वात् भवतीत्यादाविति प
 ष्मण्गोधावतीत्यादि शब्दार्थः लिङ्गस्येति तन्निरूपितविशेष्यतायामेव द्रम्यत्वमिति भावः क्रियानाधारेति धात्वर्थानाधारे
 त्यर्थः करणत्वादिभिरितियावत् स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्नियुज्यत इत्यर्थः इयमेव लिङ्गकर
 णत्वादिभिरसम्बन्धरूपैव असत्त्वरूपतेत्येतदपेक्षस्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥०॥ इति पञ्चमी ॥०॥ प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धस्य प्र
 कृत्यर्थस्य राजार्थस्य प्राधान्यादिति संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायाम्स्वीकारादिति भावः तदर्थस्य प्रकृत्यर्थस्य
 विशेषणम् षष्ठ्यर्थसम्बन्धेनेति भावः यत्तु तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थसम्बन्ध इति तन्न तस्य संसर्गविधयेव भानस्य भाष्यस्य
 सम्मतत्वात् उक्तमायेति प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थमिति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव बोधादिति भावः शो
 षत्वाभावमुपपादयति पुरुषशब्दमिति इदमपि कर्मदीनां सम्बन्धविशेष्य सामान्येनान्वयविवरणमपि नापूर्वमिति शेषे
 षष्ठीति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः अष्टसूत्रीकृत्योर्थेति सूत्रमृत्तिरीत्याधृतम् वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणानुवर्तते मध्ये विच्छेदादि

त्वन्ये तेषां सप्तसूत्रीति बोध्यम् अनुवर्तत इति अतएवाधीगर्थेति सूत्रशेष इति वर्तत इति भाष्येन उक्तम् ननु तद्वत्ताल्लुगभावोऽस्तु
 समासाभावः कुत इत्यत आह तथा चेति प्रतिपदविधाना पष्ठीनसंस्पत इति वार्तिकवत्तात्तथा कल्पनेति भावः वस्तुतो निषेधः म२
 वार्तिकेऽनुवादात्तयेमानि सूत्राणीति बोध्यम् स्मरणमिति करणत्पुट् कृद्योगषष्ठेति अतएव समासनिषेधप्रकरणे एता
 नि नोक्तानि तथा सति कर्माद्यर्थकषष्णामपि समासनिषेधापत्तेः दिवस्तदर्थस्येत्यत्र कर्मणीत्यस्य कर्तव्यतापत्तेश्च ननु शेषत्व
 विवक्षायाः कृद्योगषष्ठावैकल्यिकसमासाङ्गीकारेऽधीगर्थेत्यादीनाम्वैयर्थ्यमेवेत्यत आह तत्र चेति करणत्पुट् स्मरणादिश
 द्यैः कृद्योगषष्ठा समासेऽनोभावकर्मवचन इत्यस्या प्राप्तिरिति भावः मातुः स्मृतमिति आदिकर्मण्यत्र क्तः प्रशष्ट्विना
 पि अनुदात्तादौ आदिकर्मवोधवदत्रापि प्रकरणादिना तद्वोधसम्भवः एतेनात्र कर्मणोक्ते कर्मणानुक्तत्वाद्धीगर्थे स्पष्टिषः त
 य एवम भावेतुक्तो दुर्लभः सकर्मकत्वात् गत्याद्यर्थत्वाभावात् कर्तरि सदुर्लभ इत्यपास्तम् कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामवि
 वक्षितकर्मत्वेनाकर्मत्वेन भावेत्तस्य सुलभत्वाच्च पष्ठीचेति चत्त्वर्थे एवञ्च तत्र समासाभावोऽपि फलमिति भावः दुर्लभ
 मिति अर्थशब्दस्य द्वितीयान्ते तु कर्मार्थमित्युचितम् प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वात् न पुंसकत्वदुर्लभमिति भावः कथञ्चि
 दिति आद्यः क्लिष्टम् अन्ते लक्षणाभावोऽर्थसङ्कृतिश्च कोऽर्थः किमर्थमिति समासे सामान्येन पुंसकत्वात् प्रयोजनमिति भावः
 तेनेति यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्यम् भवतः सर्वनामत्वे तृतीया प्रयोजनम् सर्वनामसूत्रतीया चेति तत्तु यथा श्रुतसूत्रमते
 अतएव सूत्रोपमासः ननु तद्वदिदमसर्वनामविषयः कैयटादिविरोधात् हेतावित्यत्रोपन्यासस्य निर्वीजत्वापत्तेश्चेति बोध्य
 म् पञ्चम्यपीति अत्र सार्धविभक्तिकः षष्ठा न्नात्तसि रित्यन्ये चिन्त्यप्रयोजनमिति इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समानाधिक

रणमोध्यमिति ह्यधिकारात्परेण वासरूपविधिनेत्यत्र परेणोति तृतीया ततः परेण वाशस्त्रेण वासरूपसम्बन्धोनेत्यर्थः ततः
 परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र सार्धं विभक्तिकः षष्ठान्तसिरिति बोध्यम् समुच्चीयत इति अतः षष्ठीपञ्चमोरेवात्र विधानमि
 त्यर्थः ननु षष्ठीति विधीयन्त इति शेषः षष्ठी द्वितीया तृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः तत्राद्योपात्ता अन्ये समुच्चये इति बोध्य
 म् समुदायविधानभावे तात्पर्यम् उत्तरत्र सूत्रद्वयेति अयमभावः अत्र शेष इत्यस्य सम्बन्धो विभाषोपगमे इत्यत्र शेष इ
 तिसम्बध्यते उत्तरनाद्यः दिवस्तदर्थस्येत्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः न च पक्षे षष्ठी शेष इत्य
 स्पप्रवृत्त्यापक्षे समासप्रवृत्तिः फलम् नोपसर्ग इति न्यासेन दिव इत्यस्य निषेधे शेष षष्ठां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सि
 द्धितया विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात् नान्यः वेदेपि विभाषोपसर्ग इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायां सिद्धत्वादायाद्यह
 पस्य तत्राभावाच्च द्वितीया ब्राह्मणोऽत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः न च तन्निरूपसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यम् कर्मत्वविवक्षायां दिव
 इत्यस्याप्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् न च द्वितीया ब्राह्मणोऽतिसूत्रे शेषे इति अनुवर्तते तेन क
 र्मत्वाविवक्षायां द्वितीयार्थमिति वाच्यम् विच्छित्त्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वात् वक्ष्यमाणोदाहरणो कर्मत्वस्यैव प्रतीतेः कृति
 त्तिदन्तप्रवर्तते इति पुनर्विधानमस्मासाभावायेत्यपि न वाच्यम् अतएव द्वितीया ब्राह्मणोऽतिसूत्रे भाष्यम् किमुदा
 हरणकाम्यतिदीयन्ते पूर्वराण्येतत्सिद्धम् इदन्तर्हि गामस्य तदहस्सभायान्दीयेयुरिति दिवस्तदर्थस्य नित्यं षष्ठी प्राप्तेति
 इति केयटश्चेति त्रिसूत्रमिति तृतीयस्य वैदिकानुपमासोऽदृष्टव्यः अप्रसक्तत्वादिति कल्याणन्तस्पतुनप्रैवेप्रयोग इति भा
 वः उभयथा षष्ठीतदभावौ इदञ्चाकथितसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अविवक्षितेति तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः पञ्चानु

कर्मयोगोभवत्येवेति अयञ्चप्रकारतद्धतिविषयएव तेनघट्टिपतेइत्यादिन नपुंसकेभावेक्तोष्पकर्मकेभ्यएव भ्रान्तदेश
 मित्यादितु गत्यर्था कर्मकेति केननिर्वाह्यम् तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्च न तस्यभावेपिविधानादित्यत्रनविस्तरः धायेरामोदमु
 त्तमिति दद्यातेर्द्धातिदधात्योर्विभाषेतिगाः आतोयुगितिजयमङ्गला धयेरिति कृत्स्वा ढोलेखकप्रमारात् उत्तममुष्पादि
 समन्धामोदन्धारयद्विरित्यर्थाभिधानेनप्रश्नः यदित्त्वामोदङ्गहीत्वामादृशानुष्वस्यपोषकैरित्यर्थोजयमङ्गला व्याख्यान
 रीत्योररीक्रियते तदातकाण्यनुपपत्तिः निर्देशादिति अयमभावः तत्रेव तस्य अर्हम् इतिसूत्रत्रयङ्कार्यम् अर्हमित्यत्रयो
 ग्यतावत्तात्कर्मणिषष्ठीतस्यभावइत्यत्रचतस्येतिनवाच्यम् एवंसिद्धेतदितिनिर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वविधानार्थः एतेनसू
 त्रेकर्मोपदादत्तप्रत्ययेनपपदसमासोऽजन्तस्यकर्मषष्ठावासमासइतिनिरस्तम् अतएवद्वितीयासमर्थ्यादिति व्याख्याय
 ते राजानमर्हतीतिचविगृह्यते तत्फलन्त्वनित्यत्वबोधनमेवेति भाष्येतुनैतद्दृश्यतइतिबोधम् ऊकौचेति अयञ्चेत्यादेरुपल
 ह्णाभिदम् तदन्तविधिरिति व्यपदेशिवद्भावेनतस्यापीतिबोधम् ननुनपुंसकेभावेक्तस्येतिभाष्यवार्तिकत्वात् कारकषष्ठी
 निषेधविषयेशेषत्वविंवक्षान्न तत्र त्याख्यानेत्वनभिधानात् क्तातिरिक्तविषयेसानपूरणगुणोति सूत्रेभाष्येध्वनितमिदमि
 त्यसुचेराह यदेति सहयुक्तैति स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दोभावसाधनः॥३॥ ॥इतिषष्ठी॥ ॥३॥ प्रातिपदिकार्थमात्रेति
 सप्तम्यधिकरणोचेतिसूत्रेणाधिकारोसप्तम्यास्मिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्गप्रातिपदिकार्थसप्तमीविधीयते प्रागुक्ताश्रितिस्रः इयं
 सप्तमीतिरवकाशत्वात्पराया अपिप्रथमाया अपिवाधिकेतिभावः वृत्तिर्भूमिर्यस्येति यत्तान्ननिरूपितपदार्थाभिधायक
 त्वाश्रयइन्नन्तःशब्दइत्यर्थः अत्रेनोविषयस्येनः प्रकृतेः क्तान्तस्येतिषष्ठीतत्पुरुषोपिवक्तुंशक्यः तादर्थ्येति फलस्यहेतुत्वे

नविवक्षणात्फलार्थत्वाच्चकारणस्येतिभावः ननुज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणाभावोभूयोदर्शनाश्रयोदृष्टस्ततश्चोदिते-आदित्ये
तमोनष्टमित्यादावेवस्यान्नतुप्रकृतेकदाचिद्विगोषुदुष्टमानासु-असौगतइत्यत आह निर्जीतकालेति कालोदेशस्याप्युपलक्षणात्
तदुदाहरणं सतिगुरोऽव्यत्वमस्तीति तदाश्रययोरिति क्रियाश्रययोरित्यर्थः विशेषणीभूतयोरिति शिखीध्वस्तइत्यादौशिखाया-ध्वंस
त्वप्रयोगित्वविश्रान्तिवत् विशिष्टवैषणौवतस्यलक्षकत्वात् नत्विति गवाङ्मुस्येत्यादौगोत्वाद्याकान्तायथेतिभावः तदाहनस्यत्रेति
वार्त्तिकादिति साधकर्मसोराज्ञइतितुराज्ञोभूत्येनान्वयेसाधक प्रत्यासत्याचराजविषयमेवसाधकत्वदुम्पते नतुशब्देनतत्सृष्टते अर्चा
याम्प्रतियोगेतिषेधार्थः न्वत्रसाधकग्रहणमिति तत्त्वम् तत्परेइति सूठत्वादेतर्था स्पेवग्रहणान्तेनप्रकर्षेणसितइत्यर्थेन॥ ३३॥ इति
सप्तमी॥ ३३॥ इतिश्रीमदीक्षितभट्टोजिपोत्रदीक्षितहरिविरचितेप्रौढमनोरमाव्याख्यानेलघुशार्दूलकारकान्तसमाप्तम्॥ ॥
॥ इतिकारकप्रकरणम्॥ ॥ नित्याधिकारेइति उपपदमतिङित्यत्रेत्यर्थः नियतइति अप्रतिवद्धप्रसरन्नित्यइत्यर्थः एवञ्चाधि
कारशास्रमपिनित्यपदन्तर्दशेनसम्बधतइतिभावः योगविभागेनेति तस्यचवैकल्यिकत्वम्वक्ष्यते एतदपीति छन्दस्येवेत्येतदेत्यर्थः त
एतदुत्तरम्यस्येवेति केषाढोलेखकप्रमादात् एतच्चेति उक्तञ्छान्दसत्वमित्यर्थः निर्वीहइति शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि
नपुंसकत्ववदस्यापिप्रातिपदिकत्वेनलुकात्तदश्रवणादित्यर्थः अन्यथेति सुबन्तमित्यनेनान्यतरस्येवग्रहणोविनिगमकाभावा
दितिभावः सर्वशब्दस्येवेति तस्यकालवाचकत्वेनक्रियाणाम्विशेषणात्वादितिभावः काचित्कइति कदाचित्कइत्यपिवोधम्
योगविभागसिद्धत्वात्तदनुवादेनक्रियाविशेषणात्वाद्धितीयेतिभावः काचित्कइति समासेहीवस्यपरनिपातस्यादितिभावः अ
लोपस्यप्रत्यासत्त्यासमासावयवविभक्तेरेवेतिनसमासादुत्पत्तस्याव्यादितिलुग्भवत्येव ननुगोपदार्थस्येवचित्रगोइतिसमुदाया

र्यस्यचित्राभिन्नागोरूपस्यायमपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्यस्त्वेताह गौरीयतिरिति राजकुमारीपुत्रेस्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्
 समासस्तस्य शर्षपदत्वकरणम् उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूपकथनमुत्तरपदस्यैव तथात्वसम्भवात् रजिति यतष्टज्जतएतदेवरूपमित्यन्व
 यः सन्निधानादिति उपस्थितत्वादित्यर्थः परिशिष्टेत्विति अत्रारुचिः सष्टैव द्योतकसमन्विताहारेषणाः प्राप्तिश्च वाचकत्वेपिसन्निधान
 तागेनमानमिति विग्रहायोगादिति एवञ्चविग्रहेति तदुक्तिरसङ्गतेति भावः प्रवेशस्येवेति एवञ्चतादृशविग्रहस्वरूपकथनमसङ्गतमि
 ति भावः असंस्पर्शादिति एवञ्चतत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रे तुक्तिरसङ्गतेति भावः दुर्लभापत्तेरिति ह्युक्तेकोदेशोकारस्यैवलु
 कापहरितोति भावः वैकल्पिकेऽदिविषये सेद्धेत्यादावलौकिकत्ववारणायनित्येति आकरे अत्रभिहितसूत्रे भाष्ये परिगणानफलस्यभी
 षङ्कृतमित्यस्यान्यथा सिद्धिस्तत्रोक्ता रक्षितग्रन्थे इति अत्रारुचिवीजमध्यायकसमयायोगे द्वितीयाविधानस्य द्वा रार्थकारोऽययोगेपञ्च
 मीविधानस्य चारितार्थमिति प्रागुक्तरीत्या अधिहरीत्यत्रोक्तया अधिकरणाशक्तीति कालवाचकत्वादित्यपि बोध्यम् क्रियापदेनेवेति
 कर्त्तृकर्मद्वारेति भावः निषेधोपीति असन्नाभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वमुत्पत्तेरिति भावः नवायुक्तीति उक्तिव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः
 ततोभूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्तर्थातीति बोध्यम् भाष्यकारेति सञ्ज्ञातुप्रतिस्थानमित्यादौषत्वाभावार्थेति तदाशयः अत्रार्थप्रतीति
 वाक्ये प्रतिशब्दस्येत्यादिमूलानुरक्षितानुसारीति बोध्यम् साकल्ये इति पूर्वमपरित्यजेत्यर्थ इति भावः ओत्सर्गिकत्वादिति उन्मत्ता
 ङ्कमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः न चन्निग्रन्यादग्रेष्वध्ययनमस्तीत्यत आह इदानीमिति तदर्थः तस्यतिपादके अन्तत्वविवक्षा
 याम् तस्यापि विवक्षायामित्यर्थः ग्रन्थपर्यन्तमिति तदन्तमित्यर्थः अन्तत्वस्य सुतरामिति प्राधान्येनेत्यर्थः तस्येति अन्तत्वस्ये
 त्यर्थः ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात्तेन समासाभावो न स्यात् अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनम्भवतापि स्वीकारात्
 अग्निरन्तोयस्येत्यस्य चङुक्तविग्रहसमाप्त्यर्थात्वादत आह सहयुक्ते इति एवञ्चप्रथमान्तेन समास इत्यसङ्गतम् साहित्यञ्च सहश

दार्थः तत्रचसूत्रेविनिर्गमनाविरहादधिकार्थिकसहस्रष्टस्यग्रहणमितिभावः साकल्पेवेति यस्तृणानिमिक्षयेत्सकथमन्यमप
 रित्यजेदितिप्रतीतिभावः साकल्पस्येवेति यस्तृणानिमिक्षयेत्सकथमन्यमपरित्यजेदितिप्रतीतेरितिभावः एवञ्चयत्रतत्त्वत्रत
 राभक्षरोतात्पर्येसाहित्यद्योत्यतयेति साहित्यवत्त्रयोत्पतयाबोध्मतयेत्यर्थः मयूरव्यंसकादित्वात्सुषुपेतिवासमासः पद्या
 ऋतेतुग्रन्यद्वयस्यसहाभ्ययनेपिसाहित्यप्रतीतिर्जायते नत्वंप्रतीतितस्यद्योत्यतोक्तिरसङ्गतैवस्यादितिदिक् न्यायसिद्धत्वमेवाह
 वचनम्विनेति विकल्पबोधकशष्टम्विनेत्यर्थः नित्यत्वादिति वाक्येनसञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमाससदृशत्वादित्यर्थः पुनर्बिधान
 मिति समाससञ्ज्ञायाइतिभावः अन्यथातद्धितसमासानुवादेनाव्ययीभावादिसञ्ज्ञामेवविदध्यात् अत्रचव्याख्यानमेवशरणां
 वृद्धानान्तचतस्रसञ्ज्ञाविधानमव्ययपदानां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वं स म्यादनेनोपसर्जनसञ्ज्ञार्थञ्चरितार्थमिति कथ
 ज्ञापकमितिवाच्यम् तत्रसूत्रेसमासेइत्यस्यसमाससञ्ज्ञाव्याप्यसञ्ज्ञाविधौप्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थेबाधकाभावादितिदिक् इ
 वेनसमासस्यक्वाचित्त्वेहेतुमाह जीमूतस्येवेति अतएवज्ञापकादहिर्योगेपञ्चमासमासविधानाज्ञापकादित्यर्थः लक्षणा
 त्वम्वस्तुसन्निमित्तनतुतेनसम्बन्धेनान्वयस्तदाह अव्ययमिति अनोःसमायायत्वादितिभावः वनस्यानिति कर्मप्रवचनीयस
 ज्ञातुनात्रद्योत्येनलक्ष्यलक्षणाभावेनेतरत्रान्वयाभावात् वनसमीपमित्येवबोधादितिभावः तेनसम्बन्धेनान्वयेतुवनमन्वि
 तेवबोधम् अग्निमभीतवत् अनुनाद्योत्यतइति दीर्घगङ्गासदृशीतिवाच्योऽर्थः गङ्गादेर्घ्येसादिः इतिफलितोर्थः द्योत्यार्थ
 स्पविशेषरातायाएवसम्मतत्वात् यद्वा बोध्यतइत्यस्यबोध्यतइत्यर्थः सचशक्तोवेतिबोधम् लक्षणात्वञ्चवस्तुसदेवनिमित्तं
 सम्बन्धेएकञ्चात्रापितेनसम्बन्धेनान्यत्रान्वयाभावान्नकर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ताद्वितीया सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकाधीभाववः

त

लादुपलक्षिते तस्य विशिष्टे तस्यार्थः गंगादैर्घ्यसदृशो सादिवाधोत्तरनियमेन मतसादिवाधोत्तरनियमेन मतसातकृतज्ञापकत्वे
 बोधात्तस्यानुद्योततोक्ता यथा शब्दस्य प्रारम्भो तत्कतात् इदिति बोधम् सामान्यशब्दोपीति तेन पञ्चनदस्य प्रगङ्गामित्यादि
 सिद्धिः पदान्तरसमन्विता हारेणोति तदुद्यदितमेव तत्र वाक्यन्तकेवलवर्तिपदार्थघटितमिति भावः समासस्येति इदञ्च स
 मासान्तादित्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् समासार्थोत्तरपदस्य वेति अयमपक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः परन्तु चिन्त्यः समासपदस्य
 तदर्थोत्तरपदलक्षणाया ममानाभावात् तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव गोस्त्रियोरिति भाष्ये उक्तत्वा
 च अन्तमिति सूत्रस्य भाष्येणोत्तरपदावयवत्वपक्षस्य विरोधाच्च सरूपसूत्रस्य भाष्यन्तु समासावयवत्वपक्षेऽपि सुयोजनमसु
 धियान्तङ्गनयनोद्यपक्षे एव फलद्वयमाह तेनेति अदन्तावयवीभावत्वप्रयुक्तोऽयम् अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तोऽङ्गीष्टेत्यर्थः न च द्विधु
 रीसादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वङ्गुथं स्यादिति वाच्यम् लिङ्गानुशासनसूत्राणां श्लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन चाप्यत्र
 द्विगोस्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात् तदुक्तम् लिङ्गमशिष्यैः नोकाश्रयत्वादिभेदस्येति समासान्तादित्यादिसूत्रेषु भाष्ये न चेत्त
 रपदावयवत्वेऽपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरिति वाच्यम् अन्तइति सूत्रे समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्त
 रपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदम् प्रथमकादित्यादौ कपोतोदात्तत्वापत्तिमुक्तास्तु तर्ह्युत्तरपदस्य व्युत्पत्तिपक्षे न च इत्यत्रान्तोदात्त
 त्वासिद्धिरित्यर्थपरभाष्यविरोधेन तत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम् इन्द्रियमात्रपरमिति बाह्येन्द्रियेत्यर्थः सर्वबाह्येन्द्रि
 याविषये एव परोक्षत्वव्यवहार इति भावः न सञ्ज्ञाया इति न सञ्ज्ञकस्येत्यर्थः न पुंसकङ्कस्त्वइति उपलक्षणात्तेतत् उपसर्ग
 नङ्कस्त्वस्यापि तदुक्तमिति माधवादिभिरिति भावः नदीभिश्चेत्यत्र कैयटोऽप्येवम् परन्तु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषे
 ण नदीपौराणसीत्यनेन बाधः कथ्यतेत्यत्र दृढमानम्फलञ्च चिन्त्यम् तदसत् तदुक्तमित्यनेन ध्वनितम् इत्यवयवीभावः ॥

इतिपक्षेत्विति अत्रतु सास्त्रचितमरुचिवीजमुक्तम् यद्यपिसम्बन्धोपि सम्बोधनेइति एवञ्चतत्रैकानेनसमासः स्यादिति शङ्का
 तद्वदितेति तेनप्रकृतिकसुवन्तेत्यर्थः गर्गादिभ्यइति तद्यदितिविधौसुपइतिनाधिकारः तत्सम्बन्धपत्यमित्यर्थेगर्गा
 दिभ्यःप्रत्ययइत्यर्थेतदर्थबोधंस्वसुबुत्पत्तिचिनासम्भवात् परिश्राम्यदम्पदार्थान्तरेणान्वेतीतिकुत्सितइतिसूत्रभाष्यो
 क्ताच्च सुबुत्पन्नन्तरं सामर्थ्यात्सुखमवहितप्रत्ययोत्पत्तिरिति किमर्थन्तत्रलक्षणाकथम्वातस्पृशापकत्वमेतिचिन्त्यम् तत्रकै
 यटेति समासप्रत्ययविधौषतिषेधइति आख्यावसरे श्रितान्तस्पृचसुवन्तत्वाभावमाशङ्क्यसम्बुद्धौसम्भवइत्युक्तम् प्रमादइति
 कष्टञ्चितइत्यत्रयथास्यात् कष्टम्परमश्रितइत्यत्रमाभूदिति भाष्यविरोधादितिभावः समर्थनेत्यस्यविशेष्यत्वमाद्यप्यप्राप्त
 स्पृतदन्तविधेः समासप्रत्ययेति निषेधइति तात्पर्यम् सुबुत्पत्तेरिति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरित्यपिबोधम् नसिद्ध्येदिति श्रितशब्देन
 समासेततश्चापिसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद् कसिद्धिः श्रिताशब्देन समासेतुसमुदायस्यवन्तत्वाभावइतितद्भावः सा
 पेक्षत्वेनेति ननुकारकाञ्शक्रियायानित्यसापेक्षत्वेनकोदोषः नचसापेक्षत्वेनकष्टशब्देनैकार्थीभावायत्रत्वेनठगर्था
 यस्यननिष्ठयतस्यकेवलस्यैकार्थीभावोदुसंपादइति असामर्थ्यमिति तदर्थइतिवाच्यम् परमेगार्ग्येऽस्यापत्यमित्यर्थे
 परमगार्ग्येयराइतिप्रयोगस्येनविधिरितिसूत्रभाष्यसम्मतत्वेनतदनुपपत्त्यानिष्ठैकार्थीभावाभावेपिष्यर्था कथ
 म्निदेकार्थीभावमादायवृत्तौ भाष्यसम्मतत्वादितिचेन्न समुदायादपितदादितियमाभावेनकेवलायतेदुर्वारत्वमितिदो
 षस्यानेनोपलक्षणात् दिगिति दिगर्थस्तुनपपदमतिङितिसूत्रस्येनषष्ठीसमासादुपपदसमासोप्रतिषेधेननवाषष्ठीसमा
 साभावादुपपदसमासइत्यन्तरङ्गत्वाभिप्रायमुक्तात्तदुभयप्रत्याख्यानपरेण अथवाविभाषाषष्ठीसमासोपादानसतत्वेप्य

दसमासो भविष्यतीति भाष्येण यथा कथञ्चित्कारकोपादानेपि तत्परिभाषाप्रवृत्तेः षष्ठीसमासोपि सुबुत्पत्तेः सर्वमेव गतिकारकेति
 त्वरञ्च षष्ठीसमासे या तु भयोस्समत्वेनान्तरङ्गत्वाभावेपि न क्षतिः एकसञ्ज्ञयोरेवोभाभ्यामपि प्रवृत्त्याविरोधाभावेन युगपदेवो
 भाभ्यां सञ्ज्ञाद्वये जाते या वा षष्ठीसमासो नैतत्कृतार्थी भावस्तदोपपदसमासस्तत्कृतैकार्थीभावो भविष्यति स्यात्स्य तोर्थकेन
 तस्याः कारकमात्रविषयत्वौचित्यात् अस्यथा कर्त्तृकरणोपपदानामित्येव वदेत् तथापि न तदुक्तप्रयोजनासिद्धिरेवात्र दूषणमि
 ति एवञ्चेदृशेषु सुपेत्स्यासम्बन्धेपि न क्षतिरिति बोध्यम् फलमिति तेन मुख्यगत्यर्थी भावात् कथञ्कर्त्तरिक्तः कथञ्चाकर्म्येति
 द्वितीये तपास्तम् यदेति प्रत्यासत्तेरगतित्ववादिनाम्भते तदर्थमावश्यकमिदम् द्वितीयाग्रहणस्येति चतुर्थीवित्येव सिद्धेतत्साम
 र्थात् षष्ठीबाधत्वमित्याशयः प्रत्याख्यायेति सन्दर्शनादिपरत्वेधात्वर्थस्य कर्मतया कर्मणायमग्ने प्रैतीति सम्प्रदाने चतुर्थीः तद्
 परत्वे कर्मणि द्वितीयायाश्च सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातमाकरे नित्येतीति समाससमानार्थकवाक्याभावेन तत्त्वाभिमानः अर्थ
 धारकमिति गुरावचनस्पशदत्वादिति भावः नन्वेवङ्कर्त्तृकरणोऽत्येव सिद्धमत आह नूढत्वन्विति धनरूढत्वेत्वित्यर्थः अर्थ
 रैविभवाः अपीत्यमरः एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमिति तात्पर्यम् श्रुक्षणानिपुणयोगे हेतुत्वसम्भवेपि सर्वत्र हेतुत्वोपादानास
 म्भवरूपास्तु चेराह वचनादिति त्रितीया तदर्थमिति सदृशशब्दयोगे प्रतिपदोक्तं या तु त्याग्येति तृतीया तेनैव समासो न तु भोजने
 न हनैना सदृश इत्यादौ एतेन तत्र षष्ठीसमासेनासिद्धिः हेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति परास्तम् अभिधेयपरमिति ऊनार्थ
 कस्य हन्तृतीया इति सूत्रेण व्याख्यानादूनार्थग्रहणमिति कृतोक्तम् ऊनार्थासुतरपदात्पर्थकत्वं ह्रस्वोत्तृतीयान्वात्परा
 रापन्तोदात्तानीत्यर्थः तत्र हि प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव ग्रहणमतोऽत्राप्यर्थशब्देऽभिधेयपर इति भावः तृतीयेति सूत्रभाष्ये

त्वा ५

९०

अत्यमर्थग्रहणाम्प्राप्तम् अतएव समर्थसूत्रभाष्ये तृतीयातत्कृते तु पदस्योपदानविकल इत्युदाहृतमुपादानेन कृतो वि
 कल इत्यर्थः स्वाध्यायके व्याख्यानादर्थग्रहणोत्तु न भाष्यानुग्रहः किञ्च तृतीयाया इत्युक्ताप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अ
 प्रवृत्तिरेवाचाकृत इत्याद्यर्थे कवाकल होदाविष्टमेवेति तदाशयः प्रतीयन्ते कैयटस्य तत्र प्रमादादित्यस्य त्रयपञ्चितम् स
 रजं न स्पृचेति उभयथापि सूत्रपाठदर्शनादिति भावः अस्मिन् वार्तिकस्य समासप्रकरणो दर्शनादाह एतच्चेति अत्र द्विशब्दे न
 नेति नरसम्बन्धो द्विजस्तदितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इति भावः द्विजनरसमुपययोरवयवावयविसम्बन्धः द्विजेतरमनुष्येभ्य इ
 त्याधारः यतस्समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं कुणादिभिरिति वृत्त्या तथैवलाभात् तत्र पृथक्करणोऽस्वघटितसमुदायघट
 कस्वेतरेभ्य इति मते इदम् यत्तु व्यावृत्तत्वात् सन्बन्धो निवारणो विभक्तेरर्थः नृणामित्यस्य च द्विजेतरमनुष्यपरता तद्या
 वत्तश्चेष्टत्ववान् द्विज इति बोध इति वदति तन्मते श्रेष्ठशब्देन समासप्राप्तिर्बोधात्तद्धनयनाह कथमुपलक्ष्योत्तम इति पूर्व
 मते तु पुरुषस्योत्तमे सामर्थ्यं नुरूपपादम् उत्तमत्वस्य निर्धारकगुणात्वात् निषेध इति इदमुपलक्षणम् तत्रैव निर्धार
 णा षष्ठीत्यपि बोध्यम् एकत्र सन्बन्ध सामान्यषष्ठा अत्र समास इति भावः सामान्यतएव षष्ठी समासनिषेधयोः प्रवृत्ति
 रिति वैतरिणिकमतमभ्युपेत्याप्ताह यदेति सञ्ज्ञायामिति समास इति हलदन्तादित्यलुक् तु नालुकि सञ्ज्ञात्वमङ्गापत्तेः
 कृतालुकस्य सञ्ज्ञात्वे हि तेन तस्य साधुत्वात्पान अतएव रघुनाथादौ रात्वन्त सर्वनामानीत्यत्र निपात नास्मत्त्वा
 भाव इत्यस्य त्वयमाशयः स्वायत्तसञ्ज्ञाकरणो शास्त्रानुगताया एव कर्तुमोचिते नाकृतरात्वस्यैव सञ्ज्ञात्वेनोच्चारणान्
 तादृशस्यैव साधकत्वार्थम् तदुक्तम् बाधकान्येव निपातनानि सञ्ज्ञायाम् न द्विज इत्यादिनेष्यतएवाभिधानलक्षणा कृ

तद्धितसमासादित्यकर्तरिचकारकेइत्यत्रभाष्योक्तेरितिदिक् एरणार्थत्वम् तत्सञ्ज्ञकत्वम् क्वविमन्यायस्यसञ्ज्ञाविषयः
 त्वादितिभावः उच्छेष्टिति अधिकरणासप्तमी पादएरणमितिनिर्देशएरणोननिषेधस्यानित्यत्वज्ञाप्यते तेनकुम्भएर
 णाभवशत्पादि नुच्छेष्टेत्पादिचसिद्धमित्यमे भाष्येएवेति एवञ्चस्वकल्पनभाष्यविरुद्धमितिभावः उक्तोदाहरणस्ये
 ति ब्राह्मणस्यशुक्लादित्यस्येत्यर्थः गुणावाचितयेति सदागुणावाचितयेत्यर्थः पूर्वग्रन्थेति पूर्वन्तेनसमासप्रतिषेधस्योक्त
 चेत्तपुनस्तेनतत्स्वीकारोविरुद्धइतिभावः भावप्रत्ययान्तएवेति भावप्रत्ययार्थेनःसेनोगुणमेवाहेत्यन्वयः तदाह त
 दभावेगुणागुणिनश्चेति घटस्यशुक्लोघटःशुक्लेइत्युभयप्रयोगदर्शनादितिभावः गुणाभवेति नगुणितमित्यर्थः कि
 ष्टमिति भावप्रत्ययान्तोगुणावाचीतिशब्देनाक्षरमर्प्याद्यातदर्थालाभात्तत्त्वैः पुनरुक्तोशुक्लादिरेवेत्यनेनैवग
 न्धादिमितेतिषेधइत्यर्थत्वाभेनसदेत्पादिपुनरुक्तिप्रस्तमित्यर्थः नृकृष्टगुणमिति गुणमेवाहुः किन्तुगुणागताञ्जातिमा
 हुरित्यर्थः तुल्याएवेति तेनतत्रनिषेधाप्राप्तिरिष्यते तत्रसभाष्यादिसम्मतत्वादितिभावः स्वग्रन्थेनैवेति तत्रहिसमुक्ता
 दिरेवेत्युक्तम् अस्यापवादमिति भावप्रत्ययान्तःसदागुणावाच्यपत्रनिषिध्यतइतितर्क्यइतिभावः केवलस्यगुणस्ये
 ति भावप्रत्ययान्तोत्यश्चगृह्यतइतिभावः तेनब्राह्मणस्यशुक्लो रूपमित्यत्रापिनिषेधइतिबोध्यम् तत्स्थेप्रगुणोरिति
 इदंषष्ठीतिसूत्रेभाष्यम् तत्रगुणमात्रेतिष्ठन्निवाचकतयागुणानितेनतत्स्थास्तैर्गुणैःगुणाबोधकैःशब्दैरित्यर्थः गन्ध
 त्वेनेति गन्धशब्देनेत्यादिः गन्धशब्देनरूपेणप्रतीयमणिगन्धः शुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुणाइव नगुणिसमानाधिक
 राणेनतद्विशेषणत्वात्प्रतीयते किन्तुस्वप्रधानःस्वनिषुविशेष्यतावातेवप्रतीयतइत्यर्थः तात्स्थ्यमिति गुणसमावा

धिकरणापेक्षेवगुणावाचकत्वमित्यर्थः अदर्शनादिति गन्धमालतीप्रकुसुममि त्यप्रयोगादित्यर्थः नतत्स्थिति घटःशुक्लइत्यादौ
 गुणिसमावाधिकरणगुणास्यापितैःप्रतिपादनादित्यर्थः शोक्नेति तैःसर्वदावगुणसमानाधिकरणापेक्षेवगुणास्यप्रतिपाद
 नादितिभावः सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति गुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशब्दवाच्यगुणावाचकत्वतत्स्थित्वन्तवशो
 क्तादिशब्दस्तेषाङ्गुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणावाचकत्वतत्स्थित्वन्तैवशोक्तादिशब्दास्तेषा
 ङ्गुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशुक्लादितिदिक् तादर्थ्यरूपसम्बन्धस्येति अतएवगुर्वर्थशब्दस्यगुरोरिदमिति विग्रहप्र
 दर्शनश्राव्ये सर्वपञ्चादिततःपञ्चादितिभाष्यप्रयोगे आद्यादित्वात्षष्ठान्तात्तसोपपत्तौतद्योगेपञ्चमीकल्पनेमानाभावइति
 भावः भाष्यप्रयोगोपीति प्रकृतसूत्रभाष्यस्वसार्यस्य स्याप्पुपलक्षरामिदम् कैयटेति उक्तमात्रासुचिवीजम् तव्येनत्विति
 यद्यपिशेषषष्ठान्तस्वरभेदस्तथापिकारकषष्ठामस्त्येवसमासनिषेधश्चाविशेषाङ्गुभयोरपीतिभावः सतिसमासेइति षष्ठी
 समासेइत्यर्थः षष्ठान्तत्वेनोभयोरपिप्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादितिभावः पाठक्रमादार्थक्रमोवलीयानिति अप्रधान
 मुपसर्जनमित्यन्वयतामाश्रित्येतत् तच्चषष्ठीसमासेपिसुवचमित्यन्वयवोधम् व्यवस्थेय्यतेइति पूर्वनिपातव्यवस्थेय्यतेइ
 त्यर्थः तच्चेति व्यवस्थारूपम्वस्तित्यर्थः अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वतामाश्रित्यषष्ठीसमासेपिसुवचमितियोजना तत्रकौटि
 न्येति आसीदित्वाध्याहारेण धातुसम्बन्धइति भूतेक्तइतिवाच्यम् सुरासुरैः पूजितोस्तीत्यादौदोषात् तेनेतीति अन्यथावर्त्तमा
 नेक्तप्रत्ययेक्तस्यचवर्त्तमानइतिकर्त्तरिषष्ठादुर्वारत्वेनोपज्ञातशब्दयोगेत्तृतीयान्तत्वासम्भवः नचायमर्थान्तरेत्तृतीयापूर्वो
 त्तरत्रकर्त्तरितृतीयायाएवनिर्त्तयान् सामान्यविषयकत्वस्येवेति विधेयविषयएवसत्त्वा योनानुवायविषयेइतिसामान्यतो

ज्ञाप्यत इत्यर्थः परेत्वाहुः तत्र कोऽपि न्यक्तयेन वर्तमाने केन भूतको वाध्यत इति वक्तुमप्ययोग्यम् यतस्तत्र कोऽपि न्यक्तयेन
 यो येन नाप्राप्त इत्यनेन समानविषयः नाप्राप्ते दधिदाते तत्र दानमारभ्यत इति तेन युक्तो दधिवाधः प्रकृते तु तसः अप्राप्ता
 यामेवोन्त्योपधादृद्धो अचामादिवृद्धिरारभ्यते सोऽप्यत इत्यादावतो न तत्र कोऽपि न्यक्तयेन तया तयोर्वाध इति तद्वितेष्वचा
 मिति सूत्रभाष्योक्तेः अत्र वर्तमानकृतस्य भूतकेन प्राप्तेनारम्भात् वर्तमानत्वभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असम्भवात्
 यदायन्तस्याद्वर्तमाने लङ्स्यात् इति तस्यैवायमपवादो नाप्योनतु भूते कस्येति दिक् अनुभासकार इति मत्स्यादिसूत्रे
 कैयरोप्येवम् कारकषष्ठा एवेति आदियोगे तस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति भावः एतेनेति उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः
 कथन्नहीति किमो वृत्त्यधिकरणमित्यर्थमि प्रायेण प्रश्नः व्यर्थः स्यादिति कर्त्रर्थतजकाभ्याङ्कर्मषष्ठेव समा
 सप्रतिषेधस्तेनेति भावः परिशेषितेति कर्मातिरिक्ते निषेधेन कर्मणि परिशेषितेत्यर्थः विधिरूपेणेति अयमेवप
 द्योयुक्त इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् उपरञ्जकत्वमात्रम् वाधाभावेन सम्भवमात्रम् तयादित्येति अनेनारुचिस्त्वचिता
 तद्वीजङ्कर्मणि चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि कर्मषष्ठीमात्रे तन्निषेधस्यैवैवार्थमापादितम् आहुरिति अत्रारुचि
 बीजन्ताभ्याङ्कारकषष्ठेव निषेध इति प्रत्यासत्तिरभ्यर्थस्यैव ज्ञापनमुचितम् एतत् त्रिभुवनविधातुरित्येतत् सानु
 बन्धकस्येति तत्स्पष्टिना च व्यावर्त्य इति भावः मतान्तरे सानुबन्धनिर्देशः कर्तरीति वत्स्पष्टार्थः अन्यथा तत्साह
 चर्यात्कर्त्रर्थकस्यैव ग्रहणे सिद्धे कर्तरीति व्यर्थमेव अतएवेति अन्यथानकर्मधारयामत्वर्थीय इत्यनेन वृत्तिद्वयक
 ल्पनलाघवमूलकेनपनस्यादिति भावः अतएवाप्युशब्दात्मत्वर्थीयोनेति रक्त इति सूत्रे भाष्येनक्तम् रूढत्वेन

दोषः कर्मधारयान्मत्वर्थीयेकतेयोर्थः प्रतीयते तस्मिन् बहुव्रीहिणा व्याघवाचिना नामयेति तात्पर्यात् कस्मसर्पवानिति
 अत्रजातिविशेषवात्प्रतीयते न तथा प्रतीतिर्वहुव्रीहौ सर्वधनीत्यादितुव्रीह्यादिपाठात्सिद्धम् अदराष्टी-अवाग्नीत्यादौ
 मत्वर्थीयान्तेन न समासः बहुव्रीहिणा दण्डसंयोगनिषेधस्य सम्पद्बहुभाषितत्वनिषेधत्वानवगमात् असुबतोगस्येति प्र
 त्ययस्थात्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगेण क्वचिन्नाघवानादौ यात्यम् अद्वीद्यवयवेकायशष्ट्यवृत्तौ बीजमाह समुदायइति तथा
 चेति इदम्भूत्याद्यनुसारेण सूत्राशयवर्गानमात्रम् परवल्लिङ्गमिति सूत्रस्य भाष्यात्तु सत्यभिधानेषष्ठीसमासइष्यतएवेति
 लभ्यते तच्चोपरिष्ठात्स्फुरोभविष्यति नामेयइति नाम्यवधिकइत्यर्थस्तदाह दिग्योगलक्षणेति न पूर्वशष्ट्यनामिसापे
 क्षत्वात्कथं समासोऽत आह पूर्वशष्ट्येति प्राधान्याच्चेति भवति च प्राधान्यस्य च सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भावः समुच्च
 येति छात्रसमुदायावयवः पूर्वइति बोधः एकदेशिसमासम्वितेति लक्षणाप्रतिपक्षोक्तपरिभाषयैकदेशपूर्वकस्यैव तत्र
 हणमिति भावः इति भावइत्यर्थः यथाश्रुतसूत्राशयवर्गानामियुक्तानाञ्चापकवादिनामिति भावः एतत्सूत्रप्रत्याख्यातभाष्य
 रीत्यातु तत्र लक्षणाप्रतिपक्षोक्तपरिभाषायानुप्रवृत्तिः कर्मधारयेणैव सर्वप्रयोगसिद्धिः न जेवार्थेनैव साधकत्वम् यथोत्तरम्
 नीनाम्प्रामाण्यात्षष्ठीसमासस्तु द्विषयेऽनभिधानाद्धारणीयः यद्वा इष्टएवमः ज्ञापकस्य च नोपयोगः तद्धूनयन्वक्ष्यति
 एषाम्प्रत्याख्यानमिति दिक् निर्देशादेवेति न च शष्ट्यपरत्वेपितुर्प्यारोतिवत्र न पुंसकोच्चारणसत्त्वेन तेन लकीव ग्रहणसिद्धि
 रिति वाच्यम् योगविभागपूर्वकधर्ममिति निर्देशेन तन्नाभइत्याशयात् भिन्नलिङ्गत्वमुपपादयति शकलञ्चेति निर्देशे
 नेति शकलखण्डेइति निर्देशेनेत्यर्थः लभ्यतेइति तेन खण्डमात्रवाचिनस्त्रिलिङ्गत्वं सिद्धमतएव दन्तार्धमास्यात्यति

तमित्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते अवयववाचीपुल्लिङ्ग इति भाष्यन्तूपलक्षणात्तयेति भावः अमेतुभाष्यानुरोधेन कोशे वा
 पुंसीति पूर्वान्वये वदन्ता ई मित्यादौ समासत्वारोपाभिप्रायेण पुंसकत्वम् शरीरार्द्धरुमिति षष्ठी समासः स्त्रियां प्रयो-
 गादर्शनाच्चेत्याहुः प्राप्तामिति तच्चोक्तविग्रहे निष्ठमिति भावः ननु पिप्पली नाम्बहुत्वाद्बहुवचनङ्कुतोनेत्याह परवदिति
 विशेष्येकादिति अर्द्धस्य विशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः माभूदिति अवयविन एकत्वाभावादिति भावः स्वराऽसमुच्चये चि-
 ति एकशेषेणोक्तिभावः एतत्सूत्रमिति एकस्यैकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः जानावेकवचनम् तेन सूत्रत्रयमि-
 त्यर्थः अर्द्धपिप्पली सुपलक्षणात् सूत्रत्रयोदाहरणस्य एकदेशिसमासो नारभ्यत इति तत्र भाष्ये उपक्रमात् इष्टत्वा-
 दिति तथा च तत्रैव भाष्यम् इष्यत एव पिप्पली अर्द्धमिति इति प्रयोगरूपे तद्भाष्यादिविरोधाद् अर्द्धपिप्पली तत्रैकदेशिस-
 मासेन मुक्ते षष्ठी समासो न भवति द्वितीयेति सूत्रस्थ भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः द्विगुप्राप्तेति तद्विराष्टतत्पुरुषेषु पर-
 वह्निङ्कुतानिषेधकन्तु पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानेऽर्थादेव प्रत्याख्यानत्वेति भावः त्रिसूत्रमिति उक्तरीत्या कर्मधारयेण सि-
 द्विमाश्रित्येत्यर्थः एवेहितत्र भाष्यम् तत्पुरुषग्रहणान्न करिष्यते एकदेश्यग्रहणात्सिद्धम् इदं एकदेशिनोरिति वक्ष्यामि
 तदेकदेश्यग्रहादुक्तं यम् न कर्तव्यमेकदेशिसमासो नारभ्यते कथमर्द्धपिप्पलीतिसमानाधिकरणो भविष्यति अर्द्ध-
 आसौ पिप्पली चेति षष्ठी समासोऽपि प्राप्नोति इष्यत एव षष्ठी समासः अपूर्वा अर्द्धपिप्पली अर्द्धमिति भक्त्यादिपरैस्त्रीति
 ज्ञात्वा तु तर्थादिशब्देन निधानात् समास एव नेति तत्रैकदेशिसमासे चतुर्थी भिक्षेतिकर्मधारये तु पुंस्त्वत्वे चतुर्थी भिक्षेति
 भेद इति न शाङ्क्यम् इत्यादीति आदिना लोपे चेत्सादृश्यामि त्यादेस्सङ्गः इमं ईशमिति न चात्र पक्षे तस्यैव वहितप्राप्ताप

आभ्यामन्वयकेशः सोत्रत्वकल्पनस्येतोधिककेशत्वमित्यभिमानात् तद्वानिति परिच्छेद इत्यर्थः तद्वारेति तत्परिच्छिन्न
 जनकक्रियाहिपुरुषक्रियाहिपुरुषस्यपरिच्छेद इत्यर्थः तदाह यस्यहीति परिच्छिन्नेत्येवेति तावत्कलतो न जननाश्रयत्वेने
 तिभावः द्योतयितुं यस्य स इति गुणीभूतमप्यियच्छेदार्थं तच्छेदेन परामृश्यतस्य मासजातपदमप्रतिपाद्यत प्रदर्शनेतद्योतन
 मितिभावः यस्यसमासजातपदार्थ इति विग्रहवाक्यादोषः मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्येव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीते
 र्नात्वतावतामपदार्थप्रधानोयमिति भ्रमः कार्य इति बोध्यम् नास्य प्रवेश इति तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येनेक
 र्थीभावरोपादितिभावः व्यत्यासेनेति जातपरिच्छेदकोमास इति वाक्यार्थो मासपरिच्छेदो जात इति वृत्त्यर्थ इतिभावः वि
 गृह्यन्तीति वृत्तिविग्रहः प्राधान्यार्थं साम्प्रदायिकेतिभावः अथ अर्थस्य बहुव्रीहवित्यस्य विप्रकर्षः स्यादित्यनेनाप्यन्वयः पञ्चवि
 धे कर्मकरणसम्प्रदानाधानाधिकरणरूपे तत्र प्राप्स्योदकस्यायमिति विग्रहे पिततः कर्मत्वादिनाविधानात् निर्विवादत्वादिति
 त्वदीयस्यासकृदादीनां चेति शेषः किञ्चेति षष्ठान्तानान्तुनालौकिकप्रवेशः शेष इत्युक्तेरिति वक्ष्यते अनुपस्थितकल्पनं षष्ठान्त
 कल्पनम् असाम्प्रदायिकञ्चेति सर्वादीनीति सत्त्वे सर्व आदिर्येषान्तानि नामानीति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनादितिभावः पदान्तरे
 ति स इत्येतदर्थः अतएवेत्यस्य वृहत्सम्मत इत्यनेनाप्यन्वयः प्राच्येत स इत्यतः शब्देराचित्रागावोयस्येत्यादिना अप्रितिवोचितेवाकोवि
 षयेति तद्वत्केयच्छेदात्तत्पदतत्पदेन तत्परामृष्टं वाक्यभेदेनेति यस्यचित्रागावः सन्ति सचित्रगुपदवाच्योभवतीत्येवंवाक्य
 भेदेनेत्यर्थः इयङ्कारिकाग्रम्यकर्तुरेव तस्य ज्ञतामिति वाक्ये गवामेव प्राधान्यं वृत्तौ तु सम्बन्धिन इति नास्येव वाक्येन प्रधानार्थसा
 म्यमित्यर्थः क्वचिदुच्यते अर्थानां वृत्तिविग्रहयोर्गुणप्रधानत्वं समानमिति यत्तदविवक्षितमित्यर्थः यतस्तद्विधौ पददर्शके आख्या

तेहृत्पदेक्षयागुणप्रधानभावस्यविपर्ययोवेयरीसंक्रियाप्रधानत्वादिति हंपदमितीत्यर्थस्तदाह विग्रहवाक्यानाहेति परेतुं यादृशो गु
णप्रधानभावोऽर्थानां ह्येकेदृष्टः सकचिदविवक्षितस्तद्धितार्थविग्रहवाकोति इन्नेलोकदुष्टस्यक्रियाप्रधानत्वस्यवेयरीसं कर्तृप्र
धानत्वंदृश्यतइतिस्मोकार्थः तद्धितेसुपलक्षणम् वृत्तिमात्रस्य एवचवृत्तिसमानार्थतदर्थबोधकमतेतदर्थबोधकत्वेनदृ
श्यमानवाक्यमितिभावः तदेवप्राधान्यं तच्छब्देनदर्शयते तच्चसर्ववाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्तच्छब्देनदर्शितंभव
ति चित्रगोसम्बन्धीयः सचित्रगुपदवाच्यः इत्यर्थादन्तरएवतद्वहतीतिसूत्रेभाष्यइदमित्येवसिद्धेइदंत्वर्थमित्याशङ्क्यवहतिबो
देतिशब्दस्यभेदोऽत्रतेनविधिरित्युक्तेशब्देदेव्यर्थसाम्यात्सिद्धम् येएकार्थेरथम्वहतिसएवइत्यस्यबोदेतीत्युक्तं तत्रशब्दभे
दादित्यस्यवहतीतिक्रियाप्रधानबोदेतिकर्तृप्रधानमित्यर्थः अर्थसाम्यादित्यस्यवृत्त्यर्थोपदर्शकेवहतीत्यत्रापिविशेषणविशे
ष्यभावव्यत्यासाद्वहनकर्तृत्येवार्थइत्यर्थः वर्तमानकालस्यविवक्षित एवमन्यत्राप्यस्य कालाः परिमाणिनेतिसूत्रेभाष्ये
पिस्फुटमिदं सूक्ष्मदृशमित्याहुः हेतुकद्विविधिति तद्धितार्थोत्तरपदविहितेत्यर्थः वार्तिकेनन्तरपदेनेतिहेतौतृतीयेतिभावः नि
यमसङ्कोचेति इदं द्रष्टव्ययानुरोधेन यद्वा एतस्याधारत्वंतदन्वयद्वारेवतस्यक्रियान्वयइतिशौराडादेरस्तिक्रियावयवेनतद्वारातद
न्वितात्तस्यापितदन्वयइतिप्रकारान्तरेणापितदभङ्गसम्भवात्तदभावेनमानमक्षकुशलइत्यादौतदासक्तत्वाद्यप्रतीतेश्चेत्यर्थः
आधेयप्रधानेति अधिशब्दस्याधिकरणावृत्तिरित्यर्थः ईश्वराधीनइत्यस्येश्वररूपाधिकरणाद्यतिरित्यर्थः स्पष्टञ्चेदंस्ववि
धायकेभाष्ये अधिकरणप्रधानस्येति अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः अधिकरणप्रधानइति मध्यगताधिकरणा
त्वंशक्तिप्रधानइत्यर्थस्तदाह मध्येइत्यर्थादिति वनं अन्तरिति वनवृत्तिमध्यभागइत्यर्थः अधिकरणात्वमात्रेति ननुमध्या

लित्तद्वितिरित्यर्थः असङ्गतेरिति अव्ययीभावस्य नित्यत्वेन व्यपेक्षायास्तत्र सम्भवादिति भावः प्राचीनग्रन्थमिति प्राञ्चग्रन्थ
 मित्यर्थः परस्परसम्बन्धभावादिति निष्पत्त्यपञ्चगोपदमात्रयोः परस्परं विशेष्यविशेषणभावपूर्वकमेवान्यपदार्थोपस
 ङ्गमाच्च त्रोपातहृषियदत्तत्रसम्बन्धबोधपूर्वकमेव तन्नुपसंक्रमात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव वचनसामर्थ्यादिति तत्सामर्थ्याद्भि
 तपूर्वसामानाधिकरणमाश्रित्येत्यर्थः बाधितइति त्रयाणामेकाथीभावे द्वयोर्व्यपेक्षायादुर्लभत्वात् महाविभाषाहि
 व्यपेक्षायाएव बोधिकेति भावः ज्ञापकसिद्धेति वचनसामर्थ्यासिद्धतत्पुरुषस्य सायसिद्धनित्यत्वरूपार्थस्य चानुवाद
 मात्रमिति भावः ज्ञापकशब्दो बोधकपरः अतएवेति वाक्यस्थितत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवादकत्वादेवेत्य
 र्थः त्रिपदे बहुव्रीहौ स्वादिरीपदस्य स्वोत्तरपदपरत्वाभावात् पुम्बत्वनत्वात् वार्तिकस्या पूर्वकत्वे हि शम्पारूपे न उत्तरप
 दे पूर्वयोस्तत्पुरुषेषु पुम्बत्कर्मधारयेत्यनेन पुम्बत्त्वसिद्धमेवेति तदाश्रयणाम्बन्धस्य सादिति भावः पूर्वनिपातेति त्रि
 पदे बहुव्रीहौ वितरशब्दस्य सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातस्यादिति भावः न चैवं पूर्वनिपातव्यावृत्तये तदाश्रयणस्याव
 श्यकत्वे कथं प्रकृतार्थसाधकत्वेनास्य कैयटस्योपन्यासइति वाच्यम् तपरइत्यादिनिर्देशेस्तत्पूर्वनिपातस्यानित्य
 त्वेनापि तत्सिद्धिरिति पुम्बत्त्वमेव मुख्यफलमित्याशयात्कर्मधारयपूर्वपदक बहुव्रीहौ तु तस्य विशेषणे न पूर्वनिपा
 तापत्तेः सनकृतः पूर्वानुवादकत्वे तु नात्र तत्प्राप्तिः दिक्सङ्गयोरभावात् अतएवेति ज्ञापकसिद्धार्थानुवादादेवे
 त्यर्थः अन्यथा चित्राशब्दे पुम्बत्वापत्तिरिति भावः न तु भौतिकं पूर्विकं सामानाधिकरणमादाय द्विगुवत् पूर्विकालैके
 त्यपि दुर्वारमिति च दुर्वारोत आह पूर्विकालैकेति नित्यसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तावप्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावइति भावः दि

गर्थस्तयदिसामानाधिकरणमात्रेनियामकं। नतुनिष्टुष्यतयोरेवेत्याग्रहः एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितं नतुनिष्टुष्येत्या
 ग्रहः अतएवयेनविधिरिति सूत्रेभाष्येप्रत्ययग्रहणायस्माद्विहितइत्यस्यपरमगार्भायणसिद्धिप्रयोजनमुक्तम् किञ्चैवं
 प्राचीशाखाप्रियायस्य प्राक्शाखाप्रियइत्यादौसामानाधिकरणनिबन्धनमुच्यते। सिद्धिः पुम्बत्वेयथाकथञ्चिसामा
 नाधिकरणंनिमित्तकर्मधारयेतुनिष्टुष्येत्यत्रमानाभावात् तथाचार्यवृत्तितादृक्नियामिकानुततमात्रवृत्तिवृत्तिता
 अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः अतएवभाष्येसंपूर्णविचनमेवप्रत्याख्यातमित्युच्यते तदामूलंसम्यगेवेति वा
 गृह्यदप्रियइति अत्रवागृह्यदोस्सामानाधिकरणभावेपिप्रियशब्देनतयोः सामानाधिकरण्याद्वह्व्रीहिर्निर्वाधः
 पूर्वतिन्नेति वाधलक्षणेदशमाध्यायेष्टष्टषडहोद्वादशाहेनत्यन्तः तत्राहः क्रमेणरथन्तरवृहद्वह्वरूपवैराजशाङ्करैव
 तानिसमातिगवामयनेष्टष्टः षडहइत्यादिवाक्यम् इन्द्रइत्येति वृहदथन्तरसामनीयस्येत्यर्थः नेहइन्द्रइति किन्तु
 त्रिपदवह्व्रीहरेवेत्यर्थः स्वरेविशेषस्येति त्रिपदवह्व्रीहोर्ष्वप्रकृतिस्वरेणावृहत्पदस्वरः उत्तरपदेपरतोद्वन्द्वेतुसति
 शिष्टइन्द्रस्वरेणावृहदथन्तरेत्यन्तोदात्तमितिस्वरेविशेषः स्वरविशेषेण्यस्यप्रवृत्तिरितिसमर्थसूत्रेशेषेभाष्येस्पष्टम्
 तत्रैवहेतुमाह नित्येति चोहेतौ संकोचे समासान्तमात्रकृतविशेषविषयत्वेनचात्रद्वन्द्वेर्ष्वपक्षइवषट्स्यहःसु
 उभयोरनुष्ठानापत्तिरेकस्मिन्नेकमितरस्मिन्नितरितिस्वनुष्ठानंसिद्धान्तेऽप्यतइतिवाच्यम् षडहापेक्षइतरेतरयोगो
 नतदवयवापेक्षइत्यदोषात् केषुचित्तेनभोजनेपिमासंघततैलाभ्यामभोजयितव्यमितिवात् यदितुष्टुतौवृहत्पदस्वरए
 वं वृहदथन्तरसामेत्यत्रश्रूयतेतदाष्टान्सत्त्वात्रिपदेवह्व्रीहोद्वन्द्वेनेतिविकल्पम् यदाचार्यान्तर्भावेगौकार्थीभावस्त

दाहिद्वन्द्वस्य नित्यतावार्तिकसम्मतता यदा तु तदन्तर्भावविरोकाणी भावस्तदा द्वन्द्वप्राप्ता त्रिपदो निर्वाध एवेत्यन्ये स्वीकृतमवतीति ना
 अद्विक्तस्य सञ्ज्ञायामितिसमासेन द्विगुत्वाभावादिति भावः एवमेवेति पूर्वनिपातार्थत्वमेवेत्यर्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति वैयाकर
 णत्वादित्यर्थः पापाणां केति अपि सस्त्रे कुत्सितशब्दः कुत्स्यमानपरः अतएव पूर्वपदस्य सदृशलाक्षणिकत्वादेव न च दर्शनी
 यामाता दर्शनीयमातेत्यत्रापि द्वयोरेकविशिष्यकप्रतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्यात् पुम्बत्वापत्तिः प्रवृत्तौ वृत्तेः प्राक्त्वात्माना
 धिकरणे एव तत्प्रवृत्तेः इव स्पष्टोक्तकत्वाच्च वृत्तेः प्रागपि सामानाधिकरण्यमत्रेति बोध्यम् भूतपूर्वगतेति घनेन तुल्यः श्यामद
 तिवाक्ये तच्छब्दकार्यस्य सादृश्ये प्रतिप्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीति भावः उपमेयपरत्वमिति तच्च श्यामादिशब्दानां स्य
 एवमेव स्वञ्जपाचक इति स्वञ्जत्वङ्गुणादप्यभिमानेनेदम् नन्वप्रधानमुपसर्जनमिति महासञ्ज्ञायाः नेकस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वे
 प्रधानस्यैव सञ्ज्ञानत्वप्रधानस्येति बोधयितुं शक्यम् नन्वप्राधान्यङ्गुस्येत्यत्रास्यनियामकत्वेनेत्यरुचेराह यदेति निरूढविशेष
 णेनेति विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः तदेव हिलोकस्य विशेषणत्वेन बोध्यम् ननु द्व्यगुणसमन्विता हारेकस्य तादृशं वि
 षयतावत्त्वमत आह रूढिञ्चेति रूढिविषयतादृशविषयतावत्त्वमित्यर्थः अवसीयत इति गुणादेरेतादृशविषयतावत्त्वं निश्ची
 यत इत्यर्थः एकेनेति अनेकश्रीक्ष्णादिजीविनकृता इत्युदाहरणार्थः असमूहरूपाः समूहरूपाः कृता इति वा गुणक्रियेति स
 तादृकः सङ्कुल इत्यादौ रूढिशब्देति चेन्न मतल्लिकामचर्चिकाप्रकारादमुग्धतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्यमूनीति कोशग्रसि
 द्धमतल्लिकादयः न्याय्यमिति न च पुम्बत्वारोपवत्पुंस्त्वस्याप्यारोपेण सामानाधिकरण्यादुभयापेक्षया लक्ष्यानुसारेण परिभा
 षाज्ञापकस्यैवोचित्यात् पूर्वान्तग्रहणेनेति पूर्वान्तन्तथाग्रहणेनेत्यर्थः क्वचित्थैव पाठः पूर्वनिपाते विशेष इति गुणवच

नत्वाहुर्विणीशस्यस्यैवनिपातइतिभावः नयमातसंशयनेनेति लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषयेतिभावः इदञ्चमतद्वैयटस्यष्टम् कि
 यारूपस्येति क्रियापदवाच्यरूपस्येत्यर्थः भिन्नवाचीति पूर्वपदार्थप्रधानश्चायम् नित्येति तेनताभ्याम्विग्रहोत्तरपदार्थेति
 स्पष्टञ्चेदभाष्ये आरोपितत्वञ्चनजाद्योत्पत्तिरिति आरोपितब्राह्मणात्वम् ब्राह्मणापदनिमित्तमित्यब्राह्मणमित्यत्रनजाद्योत्पत्तिः प्रवृत्तिः
 इत्यर्थः एवमन्यत्रापिवोध्यम् एतदेवभाष्यसम्मतनजोवाचकत्वे आह आरोपमात्रमेवेति इदन्तजवाच्यमेवोत्तरपदार्थेवि
 शेषणान्तदाह विषयत्वन्तुसंसर्गइति तदात्मारोपश्चात्रनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तुनिपातातिरिक्तविषयेतिभावः यत्तु
 अत्रापिपक्षेद्योतकत्वेवजइतितन्त समभिव्याहृतपदशक्त्याद्युद्धोक्तत्वस्यद्योतकत्वेविशिष्टस्यैवतच्छक्तिविषयतयाएथगु
 पस्थित्यभावेनविषयत्वन्तुसंसर्गइत्यस्यासङ्कतेः एथगुपस्थिततयोर्हिसंसर्गोभवतीत्याहुः आरोपितोब्राह्मणाइति अयमन्तेवो
 धाकारः आद्योत्पत्तिरारोपितब्राह्मणावानितिप्रदर्शनीयम् अत्राद्यमेवयुक्तम् नत्वन्तम् तस्यनजर्थत्वेपिब्राह्मणादि पदानाम्
 मुख्यसम्बन्धेन ब्राह्मणात्वादितिशक्तिग्रहात्तत्रारोपितत्वान्वयस्यदुर्घटत्वात् नच नजसमभिव्याहारात्तदर्थत्यागः सशशय
 र्थसम्बन्धस्यानित्यतापत्तेः समतुनदोषः मुख्यसम्बन्धेनब्राह्मणात्ववतंसवारोपितसम्बन्धेनब्राह्मणात्ववतोपितदर्थत्वात् न
 न्तुस्वविशिष्टस्यतदर्थकत्वतात्पर्यनिर्णायकः इदमेवनजोद्योतकत्वनामैतातेवार्थाभावव्यावहारोपिविशिष्टानुपूर्वाद्यो
 त्पत्तिर्नभिवाशक्ताववच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्यार्थवत्त्वम् समासविधायकशास्त्रवत्त्वादत्रैवमेवकल्पनोचिता प्रजयतसा
 द्योतुनैवम् अत्रादिव्यवस्थार्थम् अन्यथातत्रकल्पनाह्नोक्तस्यतत्रापिविशिष्टशक्त्येववोधः अवयवशक्तिवोधनद्वाराविशि
 ष्टस्यविशिष्टेशक्तिवोधकमेवव्याकरणादितिदिक् पर्यवस्यतीति भावेएवारोपस्यासम्भवादितिभावः अतएवोत्तरपदार्थप्र

धातत्वादेव इति लिङ्गमिति अस्य षोडशसर्जनत्वादत्वात्तापत्तौ हल्ङ्वादि लोपस्य दुर्वारित्वेन तद्वैयर्थ्यस्य हेतुमेव न च वचनसामर्थ्यादुप
 सर्जनत्वेऽप्यत्वमिति वाच्यम् लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैव ज्ञापयितुमुक्तत्वात् अत्रालङ्कारान्तव्योविशेषश्चिन्त्यः आर्थिका
 र्थमिति आरोपितत्वाधोत्तरं प्रकरणादितात्पर्यग्राहकवशात्मासस्तदर्थबोध इति भावः उत्तरपदप्रधान्यन्तदर्थप्राधान्यम्
 भाष्योक्तमिति अनेन कैयटायुपपादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्य तदसामान्यात्तुच्छत्वम् बोधितम् तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम् वास्त
 ववहुत्वेति न नैकत्वादेशदेशविषये आरोपितस्योत्तरसङ्ख्यायाश्च पूर्वसङ्ख्याव्यवहारप्रतिबन्धकत्वान्न तत्र वहुत्वभातं शब्दे
 नैकत्वस्यैवोपस्थितेऽप्यन्यथानेकमस्य पदार्थ इत्यत्रापि वास्तववहुत्वसत्त्वाद्बहुवचनापत्तिरित्यरुचेराह यदेति रथोगतस्य
 पलक्ष्यसायकसमूहस्यापि अनेके इत्यस्यापि ह्यभेदेनोभयविशेषणत्वात् सादृश्यादय इति तद्वत्तदर्थः कारिकायां सदृश
 दीनीति पाठदर्शनात् तत्त्वकायेति तद्वन्त्येऽपि पूर्वन्तेषां आर्थिकार्थत्वकथनादाकरविरुद्धञ्चेति विशिष्टेन लक्षितस्य प्राधा
 न्येऽपि आकरोक्तोऽत्र पदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः मासज्ञातवदिति तत्र यथा ज्ञातस्य प्राधान्यं तथा प्रकृते ब्राह्मणादेशो
 पितो ब्राह्मण इति बोधात् नञर्थमिलितम् नञर्थप्रकारेण ज्ञातवोधम् तत्समस्तपदं आहृत्या न्यदणादिलक्षकमित्यर्थ
 इति तद्व्याख्यातारः भाष्यविरुद्धमिति तथा प्रकारस्य भाष्येऽनुक्तेः अर्थतत्त्वबोधसम्भवेन लक्षणाया व्यर्थत्वात् च समर्थ
 यितुमिति मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्यमिति शेषः लक्षणेति नञोऽभेदवत्पर्थे इदमुक्तलक्षणनिपातानामनेका
 र्थत्वादिस्यापि ज्ञापकादिति नञसमासेऽन्तरपदार्थप्राधान्येऽसति यद्वति तत्पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपीति सामान्यापेक्षया ज्ञाप
 कादनेकमित्यादावेकवचनस्यापि सिद्धिः एवमाश्रयतोऽतिगौरवं लाघवाद् उत्तरपदार्थप्राधान्यज्ञापकत्वमेवोचितम् एतदे

स

वध्वनयतोक्तद्वयचिदिति यत्तु इदं समर्थनं निर्वर्तमानं श्लोकोत्तरार्द्धस्येति तन्न तत्रोत्तरपदस्य तदर्थत्वात् श्लोकित्वे तद्विशेषकबोधे तत्रो
 यसर्जुनसम्भवेनात्यासिद्धयेत्तापकोपन्यासवैपुल्यापत्तेः लाक्षणिकतामात्रेणो यसर्जुनत्वाभावादिशिष्टस्य लाक्षणिकत्वे तत्र भयपद
 प्राधान्यमिति तदुक्तिविरोधादित्यहम् नन्विदं भाष्येनोक्तमत आह उच्येति तद्वेत्यर्थः एवं समर्थनेनैव त्रासाधकत्वमेव मुनित्र
 यसम्भवेत्येव शब्दानां साधकत्वस्य सर्वसम्मतत्वादिति बोध्यम् वदन्निति विचारचिन्तामणिहृदिति भावः वत इति यतो वधारि
 तन्न तो ध्वनयतीत्यर्थः समो धनान्तं अत्र समो धनपदं यच्च तत्क्रियायां मिति ह्युक्तिः प्रमाणम् कृतवोऽर्थाः क्रियाजन्मगणने तद्वि
 धानात् कारककृत्त्रादिषु क्रियाजनकस्यैव कारकेण कर्त्रादिसञ्ज्ञाविधानात्प्रथमोक्तिः तेन तुल्यं क्रियाचेति दिति वहवः असम
 स्तनञ् प्रसज्यप्रतिषेधार्थक इति शेषः अत एव प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमास इति तत्र भाष्यकृत् एतत् असमस्तनञः क्रियान्व
 यित्वम् वचनपुरुषव्यवस्थेति घटाभावो यदभाव इत्यर्थे एकवचनप्रथमपुरुषयोरेवापत्तिरिति भावः अतथा घटाभावबोधोक्च
 नपुरुषव्यवस्थावदिदमपि दूषणमित्यर्थः कारकत्वे शिष्टक्रियाया इति भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलाधिकरता कघटक कर्तृक संज्ञा
 भाव इति बोध इति भावः पूर्वपदार्थप्राधान्ये इति असंहितमित्यसंहिताभाव इत्यर्थात् असंदेहा इत्यत्रोचितः संदेहनिश्चय इत्यर्थः इ
 तिवोधेन तदभावप्रतीतिरार्थीभेदेन धर्मिणा आरोपात् एवमनुपलब्धिपदेपिवोध्यम् भाष्यसिद्धे एव अत्रिह्नदर्शनमूलोक्तमि
 तितत्त्वम् इत्येवेति अत्र न जानन शब्देन चैकशब्दस्य समासस्ततो धाप्रकारेऽनेकसङ्ख्यात्वप्रतीतेः एकप्रकारित्वार्थानुभ
 वाच्च एवमेव नैकरूपो वृहद्भानुरिति सहस्रनामपद्येऽनेकरूप इत्यर्थे नैकशब्देन रूपस्य बहुव्रीहिर्बोधः गतिसञ्ज्ञा विकल्प इति
 तत्फलं समासविकल्पः कथमिति गतित्वेन ते प्राग्धातोरेति धातोः प्रागेव प्रयोगः स्यादिति भावः प्रयोगनिमित्तमिति गत्युपसर्ग

सञ्ज्ञाधातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः इतितदर्थः सञ्ज्ञानियमेति धातोः प्राग्युक्तानामेव गत्यादिसञ्ज्ञानान्येषामिति तदर्थः अय
मेव युक्तो लाघवादिभिर्भाष्ये स्पष्टम् प्रयोगोपाधिरिति त्यवन्त प्रयोगद्योत्यम्पश्चान्मानसबोधविषयमित्यर्थः अद्वाअभि
लाषातिशयः एतेनेति पुरइतिकौतुकेत्यनेनान्वेति तस्य वचनक्रियावाचकत्वम् तस्येत्यस्य समीपइति शेषइति भावः स
ञ्ज्ञानियमपक्षे तु शङ्कैवनेति भावः माधवइति विभाषेति सूत्रे तर्ह्यवित्यस्य निवृत्तापित्तसिद्धिरित्यन्ये इहेति न निवचने कृतेति
सिद्धम् गतार्थे वृत्तिमिति प्रशङ्गादेरिति भावः नित्यसमासतामिति तेनान्तोदात्तादुत्तरपदादनित्यसमासे इत्यनेनानित्यसमा
सेयदुत्तरपदं सावेकाजन्तोदात्तन्ततः परात्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थको न न विभक्तिरुदात्तत्वेनेन शाकपार्थिवारित्वादित्वादि
सिद्धमित्यपास्तमिति भावः ज्ञाप्यतइति अतिङ्ग्रहणकरणेन तदर्थस्य स्वेष्टत्वमोध्यते इत्यर्थः उक्तेर्यसाधकमिति सुबुत्तत्तेः
पूर्वसमासो बहुलग्रहणादिति भावः सुबुत्तत्तेरित्युपलक्षणात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम् अनुवर्ततइति
उपरञ्जकतयान्वयसम्भवाद्धिरोधाच्चेति भावः उपपदमिति महासञ्ज्ञाया सुवन्तस्यैवोपपदत्वात् अतएवेति सुबुत्तनन्तरमेव
तेन समासादेवेत्यर्थः व्याजोरिति व्याजोर्मध्ये विशष्टेन तदन्तेनाङ्शष्टेन गतिसमास इत्यर्थः आङोत्तपपदसमास एव आत
श्चोपसर्गे इति समासनिर्देशात् उपसर्गपर्याप्त अधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वात् इति कश्चित्तन्न गतिसमासे न सिद्धत्वान्तात्रो
पपदसञ्ज्ञाया एव फलाभावेनाभावात् अतएव कर्मण्यणीति सूत्रेऽनुपपदत्वेनायमवहतोभाष्ये व्याजोऽक्रमेण प्रशष्टे
न तदन्तेनावगतिसमास इत्यर्थः कच्छेनेति अधिकरणत्वस्याविवक्षया तृतीया न चकारकत्वासिद्धम् कारकत्वेऽप्युप
पदत्वात्तात्पर्यात्परात्तादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः उपपदमिति महासञ्ज्ञायाऽप्युपपत्तिस्य निवृत्तिरुच्यते उत तदनाश्रित्य

नाद्यः तदाश्रयणोऽतन्निवर्त्यग्रेमण्कानुवृत्त्याश्रयणो गौरवात् नान्यः इत्याह तथासतीत्यादि प्राट्तेति गतिरितिसूत्रे
 पितदसम्बन्धेयदोषः एवंनिर्गतः संयन्तेति च प्रत्युक्तमिति सुविसेतसम्बन्धेनैव व्यावृत्तावतिङ्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिमा
 नः शेषीकृतेनेति भाष्यकृतेति शेषः कथमिति संहितायानित्यत्वादिति भावः दिङ्गितिदिगर्थस्तु यदि सुवित्पनुवृत्तैव रधाना
 हरकोऽत्रजतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धावतिङ्ग्रहणमेवो योनिवृत्तोच्चापकम् महासञ्ज्ञाकरणाच्च राजदशीत्यादौ न दोषः मुख्यजा
 ताविति सुबुत्पत्तिम्विना सम्भवेन तच्चिनोपपदत्वाभावेनादोषाच्च निर्गतइत्यादौ शब्दान्तरसम्बन्धात् सर्वसुबुत्पत्तौ लुकि
 चपदत्वोत्तरं पदान्तरसम्बन्धे समासेन क्षतिः माङि लुङीत्यादौ सति सप्तमीति नोपपदत्वम्फलाभावाच्च प्रथमार्थे सौत्री सप्त
 म्येवहितनिमित्तम् अतएव यथाविज्ञादावनोपपदत्वम् एधानाहरकइत्यादौ लुकि यार्थोपपदस्य च कार्यार्थमुपपदसञ्ज्ञा
 वशकत्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थतच्चरितार्थम् ध्वनितञ्चेदम्भाष्येऽस्तु च्यते तदास्तु उभयोर्निवृत्तिः अतिङ्न्तश्चेत्यस्यति
 ङन्ताच्चव्रितइत्यर्थः एवंजोपपदमतिङ्न्तमिति व्याचक्षाणास्यानवक्तृत्वमर्षयोरितिसूत्रस्य भाष्यविरोधोऽत्यलमिति निय
 मस्वभावेति अमेवेति नियमस्वभावलक्ष्येत्यर्थः अमेवतुल्यविधानं यदुपपदन्तदव्ययेन समस्यते अमेवतुल्यविधातनैति
 वचनव्यक्तेरिति भावः नतुसूत्रस्य इति नतुसूत्रेस्य एवावृत्ताद्धेया योज्यते इति भ्रमितव्यमिति भावः तदेवेति उपपदमित्यर्थः अ
 ग्रेभोजमिति विभाषाग्रे प्रथमेति सूत्रेणोक्तोपविधानास्यामेव तुल्यविधानता अग्रेभुक्तेत्यादावमन्तेन समासाभावान्न तस्य निय
 मविषयतेति भावः उत्तरपदप्रवृत्तिस्वरइति उत्तरपदाद्युक्तत्वमित्यर्थस्तदाह आणामुलीति अत्राभ्यस्तानामिति नानुवर्तत
 इति मतेऽदम् यद्यपिलित्स्वरणमुलस्वरयोरत्रविशेषः आदिर्गमुत्कालित्वेनेकाजर्थः तथाच अभ्यस्तानामित्यनुवृत्त्यभावपक्षे

परत्वादित्यमित्यभिमानः लितीत्यनेनापीदं सुसाधम् अन्तोदात्तमिति किट्त्वरिति भावस्तदाह स्वादिधिति त्रैस्वर्येणापा
 ठपक्षे इति भावः समासान्तापेक्षयेति तत्पुरुषस्य समासस्यान्तावयव इत्यर्थः समासान्ता इति सूत्रे समास इति लुप्तघटीकमो
 ध्यम् इत्यस्य इति ऊर्ध्वमातत्वे इदम् प्रमाणत्वे तु मात्रचोत्तुगिति बोध्यम् नन्वेवम्प्यकरणविरोधोऽत आह हेमन्तेति चोहेतौ यतो
 द्वन्द्वदर्शनमतो गोणा ग्रहणाग इत्यर्थः स्पष्टञ्च द्वन्द्वार्थत्वभाष्यकृतोक्तम् एकवद्भावादिति समाहारद्वन्द्वार्थत्वादित्यर्थः आ
 करेति पुल्लिङ्गस्येव तत्रोदाहरणादित्यर्थः रात्राक्काहापुंस्त्वे प्राप्ते आह सङ्ग्रहार्थमिति स्पष्टार्थमिति विपरीतनियमवारणार्थं स्तद्धन
 यन्त्केशेन वारणमाह अक्रएवेति लिङ्गादिति अक्रएवेति लिङ्गादिति अक्रएवेति नियमे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव नियमफलत्वाक
 मिति अक्रानिर्दृत्तमित्यर्थे षष्ठी समासः सम्भवति तथाप्यत्र सूत्रेऽहः सर्वैकदेशसङ्ग्रहात्तपुण्याच्चेत्यस्यानुवृत्त्येव सिद्धे एतेभ्य इत्यु
 क्त्वा अव्यवहितानामहः शष्टभिन्नानामेव ग्रहणामृत्त्यादिप्रामाण्यादिति बोध्यम् तस्यान्निधानाच्च प्रकरणीति तद्वदस्य सप्तम्यावि
 परिणाम इति भावः सामर्थ्येति अहन् शष्टान्ततत्पुरुषादच एव विधानादिति भावः कथञ्चिदिति शष्टतोऽनुपस्थित्या वाक्यार्था
 न्वयित्वासम्भव इति भावः यत्ताहाह देशकृधसोऽनङ् वत्समासान्त एव एवञ्च विभक्तिपरिणामो न कार्य इति तत्रटजवयव
 वाक्यार्थान्वयित्वासम्भव इति भावः यत्ताह पदत्वापत्तावत्पदस्य तादावन्तोदात्तत्वानापत्तेः टचिच उतत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं तच्चे
 ष्टमिति ह्युक्तयन्नाह भाष्येति अत्र प्राच इति अहन्त्येति वक्तव्यमित्यस्य प्रकृतसूत्रस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानार्थभाष्यकृत इत्य
 र्थः दीर्घाङ्गीति वङ्गादिषु अहनि ति पाठादुपसर्जनत्वेऽपि ङीष् अयुक्तमिति कालादुज्जसदपवादत्वादिति भावः प्रामादिकत्वादिति
 भावः प्रामादिकत्वादिति तदपवादस्य ङनः प्राप्तेरिति भावः लुकेति स्वरूपकथनमेतत् अणयोऽकार इति एवञ्च वर्णाप्राधान्यान्मप

यलक्षणमिति भावः ठजोलुकीति निष्कादिभ्यः समासेठको प्राप्तिरिति भावः निष्कस्यपरिमाणात्वे इदम् उरोभूषणादिवाचित्वेऽसमासेऽ
 तिसूत्रेपरिणामवाचिनिष्कादानमेवग्रहोठको लुकीति बोध्यम् नच द्विनिष्केत्यत्र निष्कस्यपरिमाणात्वे द्विनिष्कोति ज्ञायेवपाठ्यम् उन्
 मानत्वेपि न मानस्य चेद्विस्तकन्वलयोरेव निषेध इति नियमेन डीवेव प्राप्नोति एवं द्विविस्तेत्यत्र विस्तारप्रतिषेधेन डीवभावोऽनंतुठजो
 ऽकाराभावादिति वाच्यम् निष्कशब्दनुमानवाचीविस्तारदयः परिणामविशेषा एवेति मतमनुसृत्य हरदत्तादिभिराकरे तथोक्तेरित्या
 शयान्न दाहि अपरिमाणान्तत्वा द्विगोरिति डीपि निषेधोपि ठजन्तत्वात् प्राप्तस्योक्तरीत्ये ववारणात् एतेन द्विविस्तेत्यपि व्याख्यातम्
 नचैवमपरिमाणोति निषेधो व्यर्थः स्यात् तत्सामर्थ्येन तदभावकल्पनापेक्षयोपायसिद्धौ क्तरीत्यैव तद्वारणास्योचितत्वात् तेनापि
 तदर्थबोधनस्योचित्यात् तदन्तस्येति तदन्तार्थस्येत्यर्थः उदाहृतमिति अनुपसर्जनादिति सूत्रे वार्तिककारैरिति शेषः चतुर्थः
 द्विगोरिति डीविस्तेवं रूपः ननु ह्रादिगणोऽहनशब्दपाठादीर्घाक्तीत्यादावुपसर्जने डीषिवान्नापि स्यादिति चेन्न समासान्तेकृते
 ऽहनशब्दत्वाभावात् तस्मात्तद्विधेति अस्त्रीत्वमङ्गीकुर्वताममते इति शेषः अतस्तन्मतमाशङ्क्य सर्वमुपपादयति स्यादेतदित्यादि
 ना स्त्रीत्वसम्भवेपीति रात्राक्ताह इत्यस्य रात्राक्ताह शब्दघटितसमासमात्रार्थनिमित्तलिङ्गस्यानन्तरङ्गस्य सार्धत्रिकस्य च बाधेनोपपत्तौ
 तद्वितार्थनिमित्तलिङ्गबाधकत्वे मानाभाव इति भावः पुरापाहमित्यत्रोत्तमैकाभ्याञ्चेत्यक्तादेशनिषेधात्पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्ती
 वत्स्यसत्त्वाच्चेत्याशयेनाह चतुर्णामिति परत्वादिति अक्ताहन्ता इत्यपेक्षया तद्वितार्थद्विगुरित्यस्य परत्वादिति भावस्तदाह तथा
 चेति केवलायाम्प्रकृतौ सर्वाक्ता इत्यादौ अत्वञ्चेति अनेन स्त्रीत्वमेव नास्तीति सूचितम् तथाहि रात्राक्ता इत्यनेन हि भूततद्विता
 र्थनिमित्तलिङ्गबाधकत्वेन उपस्थितरात्राक्ताह शब्दार्थविशेष्यत्वं प्रयुक्तप्राप्तिकलिङ्गस्यैव बाधकः स्यान्न तु वहिर्भूतसमाहारविशे

प्यत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापि अतोऽनन्तरद्वयादायासिः किञ्च प्रबलमित्यादौ वाक्यस्यापि कोशे परत्वातिशयाह्लादिविषये पुंस्त्वबाधा यथा
 प्रतोपरवह्निद्वेसूत्रे एकदेशिग्रहणाद्भुत्वाभाष्यकृताहृतस्य द्विगुप्राप्तेति वार्तिकप्रस्ताव्या न स्यात्सङ्गतापत्तिः तवरात्राह्लादिवार्थस्याव
 श्यकत्वात् न चेदमप्येकदेशि समासविषयकमेवाऽत्रत्याह्यग्रहणस्य पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेः अवैयर्थ्यापत्तेः अतिरात्रः सर्वाह इत्याद्यं सि
 द्धापत्तेश्च एकज्योत्सर्गस्य परवह्निद्वेस्य द्विगुप्राप्तिरिति निषेधे तद्विषये तदपवादस्याप्यवृत्तिरित्यप्यास्तम् अहरति कान्तारात्रिरित्यर्थे स
 मासस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र ज्योतीष्वभ्यामिषसत्वेन नास्ति द्यज्वोर्विशेष इति कैयटासङ्गतिश्च तस्मात्प्राद्यलभ्याप्राप्तेत्यादिस्तद्धिता
 र्थद्विगुरितिकोशश्च कान्ताद्यतिरिक्तविषय एव न्याय्य इति दिक् द्वे अहनीयस्यामिति बहुव्रीहोरात्राह्लादस्य प्राप्तेरिति भावः बहुदि
 घहः ऋष्टपाठादुपसर्जनत्वेऽपि ङीष् तदन्ते तस्यापत्तिः तेन परममहाबाहुः सिद्धः अपाणिनीयत्वादिति घासादिषु महत आत्वपुंस्त्वयो
 र्वार्तिककृतोक्तेरिति भावः आम् महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञाप्यातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन पुंस्त्वत्वाभावात्परत्वा
 दात्वमिति न शङ्क्यम् अतिरभसादिति आहीयप्रत्ययस्येव तेन लुकोविधानादिति भावः द्वेनेति राजमबहुवचनं द्वन्द्व इत्यनुवर्तमाने स
 द्व्येत्यनेन तर्ह्यपदप्रकृतिस्वरस्य तत्र प्राप्तेरित्यर्थः प्रक्रमणादिति प्रक्रमादित्यर्थः प्रकरणादितियावत् प्रामादिकमेवेति समाहारविगावेव
 प्रवृत्तिः भविष्यति मर्यादितिसूत्रस्येति त्रिंशद्वात्रः पञ्चदशरात्र इति भाष्यप्रयोगे तु त्रिंशत्पञ्चदशवारत्रयोयस्मिन्निति बहुव्रीहिरस्य तन्वेति
 योगविभागात्समासान्तो बोध्यः एषोदरादित्वादकार इति कश्चित् पौरत्यपरिग्रहय आह सुदिनशब्द इति सुदिनास्त्विति प्रशस्तास्त्वित्यर्थः
 पयते इति एदिदात्मनेपदिष्वपि पयते इति मतेनेदम् माधवेनोक्तप्रायमिति अत्रारुचिवीजन्तकम् किञ्च पयत इत्यस्य परवह्निद्वे
 तापवादत्वात्तत्पुरुषे प्रवृत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तौ चापवादत्वमित्यन्योन्याश्रयोप्यत्र बोध्यः तस्माद्विद्ययाति यथेत्यादावर्द्धनावमिति वल्लोका

अयत्वादिनिङ्गुत्पत्तिङ्गुमशिष्यमिति न्यायेन सिद्धमिति बोध्यम् एवञ्च व्यधो विषयकापथावित्यपि समे न सदिनीयेति क्रियाविशेषणा
 दिति शेषः ज्योतिष्टोमेनेति तदभिन्नेन यागेनेष्टं भावयेदिति तत्र बोधात् न सिद्धेदिति कर्मभूतकलशाभावेन द्वितीयानापत्तेः स्मृत्या
 पत्तेः अन्त्यर्थे कथन्तुपपत्तिस्तत्राहापीति व्याप्यमानत्वादिति तेषां धात्वर्थेऽपि विवक्षितेऽन्त्यर्थः ज्योतिष्टोमाभिन्नायागकरणिका मिष्टं भाव
 विषयाभ्यशेषेदिति बोध इत्यभिमतः तथा बोधाननुभवेनाह पुंस्त्वमेवेति आदिशष्टस्य नित्यपुंस्त्वात् ॥ ३३ ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ॥ ३३ ॥
 नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थे इत्यनुचितम् अयपदार्थे इति सूत्रात्पदञ्च सुबन्तमित्यत आह पदेन हीति तत्र विभक्त्यर्थोक्षिप्तं सम्बन्धयन्तर्भा
 वेणाप्येकार्थीभावाङ्गीकारान्न चित्रगुर्देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकरणानुपपत्तिरित्यत्र विस्तरः तस्यापि सशष्टस्यापि अयमे
 वेति कर्मग्राम एवेत्यर्थः भिन्नेवेति प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतिविशेषणताविषयेत्यर्थः न हीति तस्माद्विशेषणीभूते कर्तृरिति
 स्याभेदान्वय इति व्युत्पत्त्यनन्तरमङ्गीकार्यम् बहूनामिति सामान्येनोक्तमर्थो विशेषतो विवृणोति चकारादिति आदिनाक्रान्ता
 धर्थसंग्रहः तेषां निषेधाभावस्तद्वेधकश्चोपवचनङ्कार्यमित्यर्थः बहुव्युत्पत्तीति प्रत्ययार्थप्राधात्यादिभ्युत्पत्तीत्यर्थः कर्तृ
 व्यमिति इदमुपलक्ष्य गाम् विभाषाधिकारादीनामपि न्यायसिद्धमिति तादृशतादृशार्थान्तर्भावेनोक्तार्थीभावाङ्गीकारादित्य
 र्थः विशेषणत्वेनोपस्थिते विशेषणाद्यन्वयोपि नेत्यत्र विस्तरः समासेनाभिहितत्वादिति एवञ्च तेषाङ्गुर्मात्वादिरूपतैव ना
 स्ति विभक्त्यवाम्यता वच्छेदकरूपेणाकर्म्मकादीनाङ्गुर्मादिशष्टैरेवानभिधानादिति भावः वचनारम्भ एवानुज्ञापान् नसि
 ष्येदिति जातेऽप्येति निषेधस्तत्र निषेधविषये एव पुन्यत्कर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः किञ्च तत्र जातेरिति पञ्चमी निर्देशात्ततः
 परोयः प्रत्ययस्तदन्तेन निषेधो नायन्तथा एवञ्च सत्यभिधानेन बहुव्रीहावपि ऐडविडभार्य इत्येव भाष्ये उत्तरसूत्रोदाहरणान्तुतत्रा

प्ययमेवार्थ इति सूचयितुमैडविडस्यानन्तरापत्येह भाष्यमते जातित्वाभावाच्च प्राचामनुरोधेनेति तदनुरोधवाजंजु प्रागुक्तार्थकभा
 धितपुंस्कसादित्यस्याप्रसिद्धत्वम् यच्चान्तपाठ इति अनङ्गसमानाधिकरणोऽत्येवंरूपः पुमान्यस्मिन्निति प्रवृत्तिनिमित्तस्याधार
 त्वविवक्षया सप्तमी सतिसप्तमी वा यस्मिन्नर्थे पुमान्भाषितो भवतीत्यर्थः स्त्रीप्रत्यये स्वरितत्वप्रतिज्ञया प्राप्तमित्यर्थः अचः परस्मि
 न्नितीति उत्तरपदत्वनिमित्तत्वादस्याप्रवृत्तेरिति भावः प्रवर्ततेति न निवर्ततेत्यर्थः अस्त्रियामितीति तदाजस्य बहुवितित्वात्
 उत्तदनुरोधेनेति भावः पूर्वसवर्सादीर्घातेति पूर्वशेषानुस्वारः पाठः दीर्घाजसीति निषेधात् इत्यमेवेति पूर्वपदनाक्षिप्य
 त इत्येवमित्यर्थः चतुर्गुणित्वे इति उपक्रमभाष्यतस्तथैवत्वाभादिति भावः एतेनेष्टत्वं दृष्टुं चोक्तं शेषे तद्वदेतदोषः
 त्यपात्तम् पूर्वपदमिति येनानङ्गस्यादिति शेषः लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेन लिङ्गविशि
 ष्टपरिभाषया जरती शब्दस्यापि ग्रहणेनोपसर्जनत्वे सति जरत्याः पूर्वनिपात इति शेषग्रहणेनान्वयः विशेषान्तरमिति पर
 मः स्वोध्यर्थाय स्यात्त्रिपदबहुव्रीहवतिजभाव रूपमित्यर्थः महाभेद इति यदितुकर्मधारयोत्तरपदे बहुव्रीहो नीलपदत्व
 रः सिध्यतीत्युच्यते तदाचिन्त्यमेव प्राचीनोदाहृतमिति भावः तत्करोतीति प्रमाणाङ्गुरोतिजनयतीत्यर्थः क्विन्तस्येदमिति स
 वर्सादीर्घप्यजादेराकृतिगणात्वादापूर्वोध्यः अगतिकगतिरिति भाष्यानुक्तत्वादिति भावः प्रत्ययाश्रय इति तेन लोपस्य वहि
 र्गत्वेनासिद्धत्वात्तत्कृप्राप्तिरिति भावः गोध इत्यादि रशष्टतशष्टयोः प्रत्ययावयवत्वेपि प्रत्ययत्वाभावादिति भावः विरोधाच्च
 ति चेन्नतु कोपि प्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वमित्यस्य सङ्ग्रहः ततस्तन्म्रीति तस्यास्तस्यामित्यर्थ इदंतिलिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति
 भावः परिगणानसामर्थ्यादेव जातेऽनेति निषेधाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् केयटे इति अनेन हि केयटेन भेदकतर्कमात्राङ्गुराङ्

त्वस्यनिरामेनशुक्लादिगुणग्रहणं सूचितम् अत्रासुचिवीजनु सञ्ज्ञाजातिरुदन्ततद्विज्ञानसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः श
 ष्ठोगुणवचनः शब्दइत्याकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधः अयञ्चसङ्ख्यासर्वनामेतिचस्पष्टमेव प्रगृह्यसञ्ज्ञेति इयराइतिसूत्रेणभ
 यसञ्ज्ञात्वस्येतिभाष्यप्रयोगोपिमानंरस्यसमासत्वेनाप्यगुणवचनत्वमोध्यम् कृतार्थतेति कृतार्थदुःखशीलशब्दोक्रियाश
 ष्ठावितिभावः समस्तोचेत्यपिवोधम् व्याख्यातइति दारवतीति सन्नापिनेष्टाकिमुतदीयोर्यइतिव्याख्यातुभिर्व्याख्यातेनसं
 ज्ञाशब्दत्वात् भाष्यरीत्यातद्विज्ञानेनगुणवचनत्वाच्च त्वेचेति कस्वस्तुष्टरस्येतिवोधम् रोहितेयइति पुम्वद्भावसिद्धेः अप्र
 त्ययविधावित्पनाश्रित्येदंतदाश्रयेतुरोहितिरित्यापत्तिर्वोधा संस्कारविशेषेइति तद्वतीत्यर्थः पत्यनेति लिङ्गविशिष्टपरि
 भाषयेत्यर्थः इत्यविरोधइति एवञ्चमाधवानुसारेणायंलित्वितइतिसूचितम् सूठार्थञ्चेति तत्रतदर्थभेदनिपातनंनवि
 वाहनिवन्धनापतिशब्दघटितस्यतस्यस्वक्वाहितस्त्रीमात्रवोधत्वेनातिप्रसङ्गाभावेनरूढिः कल्पनाफलाभावाच्च तस्याः
 भाषितपुंस्कत्वेनपुम्वत्त्वबाधनार्थमिति न्यासग्रन्थासङ्कतेष्व किन्तुतृतीयस्यसहयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकरणग्रंथोलोक
 व्यवहारेणसमुदायोच्चारणेनचस्त्रीविशेषेमध्यसपत्नीवोधेरूढइतिभावः अतएवसमानस्वामिकदास्यानांतथाव्यवहा
 रः क्वचित्तथाव्यवहारस्तुगोणः किञ्च विवाहनिवन्धनपतिशब्देनास्तेव स्वामित्वेनैवहिसवोधकः स्वामित्वञ्चप्रकरणा
 दिनायज्ञफलनिरूपितङ्कदाचिदुभयते तद्वनयपुम्वद्भाववोधकत्वेदुषणानन्तरमाह किञ्चेति सापतइति प्रापयेति अटे
 इत्युच्यतेतत्रसापत्येपुम्वत्त्वमप्राप्नोति एवंचसापतइतिप्राप्नोतिइतिभाष्यकैयटयोरुक्तम् तृतीयस्यहिभाषितपुंस्कत्वेनपु
 म्वत्त्वापत्तिः प्रहिसमानस्वामिरूत्वेनपुमांसमप्याह पुम्वत्त्वबाधेहितदसङ्कतिः स्पष्टैव किञ्च विवाहनिवन्धनसत्त्वेतस्या

शब्द

भाषितपुंस्कत्वमादाय सापत्नसिद्धेस्तदसङ्गतिः न च सापत्न एव न सिध्यति सापत्नोपि प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इति वाच्यम् द्वितीय
 मन्वेष्टत्वेन तत्स्यैव शिवादीग्रहणोत्तरीयादणोऽभावेन माधवरीत्या सापत्ना इति प्राप्तेरिति दिक् केवलं यौगिकस्य ग्रहणने
 तिकेवलं योगमात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः तेनैव स्वविवाहितपतिविवाहितांस्त्रियमाह न तु ते
 न व्यक्तिविशेषस्य बोधनाच्चरूढार्थनिपातनमुक्तम् अत एवाप्यभाषितपुंस्कत्वमिति भावः यद्वा केवलं यौगिकपतिशब्द
 घटितस्येत्यर्थः एवं हितत्र भाष्यम् सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् सापत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति अस्यार्थः अत्राप्रवृत्तिर्यस्य सप्र
 कृत्यन्तरत्वादित्यर्थः प्रकृत्यन्तरमाह सपत्नशब्द इति अत्र निरूपितं प्रकृत्यन्तरत्वं सपत्नशब्दस्य शब्दमर्यादया लभ्यते न तु
 डीनिरूपितं लक्षणाया तथा व्याख्यातजन्यमानम् एवञ्च सपत्नीतिगता पाठमाश्रित्य सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देन सापत्न
 सिद्धावपि सापत्नापि प्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वपक्षः त्वत्समताप्रकृतिगणोनपक्षते किन्तु भिन्नः सपत्नशब्दः तदपिलिङ्गविशि
 ष्टपरिभाषया डीनन्नादणा सिध्यति बाध्यसामान्यचिन्तया शिवादिपाठोकोपि बाध्य इत्युत्तराशयः एवञ्च केवलं यौगिकपति
 शब्दघटितस्य ग्रहणनेति स्पष्टमेव एवञ्च मूले द्वितीयस्थलीशब्दस्युत्पादनममाधवानुरोधेन तदेतद्धनयतायनुपारक्ष
 ता इत्यादिना माधवग्रन्थमुपमस्य तत्र द्वितीयसपत्नीशब्दमाश्रित्येत्सुत्पादपरविरोधाभावनपपादितः सापत्नमिति प्रयोग
 सपत्नप्रकृतिकादेव ब्राह्मणादित्वात्पत्रिवोध्यः सपत्नप्रकृतिकोपि तृतीयसपत्नीशब्दार्थे एव तत्रैव लोकेतस्य बोधात्
 रूढयोरेव ग्रहणादित्यस्य सपत्नशब्दस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतिकडीनन्तस्य चेत्यर्थः तयोः शुद्धरूढत्वात् तृतीयस्तु
 योगरूढः अस्य अपि स्वयंरूढकृत्युत्तरेव तद्धोवीजाभावः मध्यमाद्ययोरिति व्याख्यातृणामधमस्य रूढिघटितस्य शुद्ध

यौगिकग्रहणोऽस्वरूपकथं त्यागः स्यात् इति सहस्रो विभावयन्तु सन्निपातपरिभाषयेति द्वादिप्रकारस्योच्चारणार्थत्वेन अति
 धितया स्यान्निवत्वा योगश्चेति अपि बोध्यम् निष्कर्षेति वार्तिकभाष्योक्तस्यापि सूत्रसम्मतत्वं प्रवेति निष्कर्षेति त्वर्थः अतएव सू
 त्रेणासिद्धत्वादेव प्रकरणोक्तस्येवेति अनन्तरस्येति न्यायादिति भावः समाविष्टत्वादिति दक्षिणोत्तराभ्यामतसु च्छिद्नामीतीत्यन
 योः भाष्यपाठादिति भावः तदितरे सूत्रसु सुपेति समासः निर्विषयं स्यादिति पुम्बत्वेनापो निवृत्तेरिति भावः अत्रात्रेति यत्तु ठक
 छसोरिति नियमार्थं न छिते चेति सर्वनाम्नः पुम्बत्वं न ह्रिक् छसोरेवेति अतो मय डातेः निष्टमेव पुम्बत्वमिति तत्र दक्षिणोत्तराभ्या
 मतसु जितिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् भवमय इति तत्प्रकृतवचने मयद् न ब्राह्मणं पूर्वमिति सर्वनाम्ना समासत्वेन पूर्वस्य ब्राह्म
 णोत्पादेः पुम्बत्वापत्तिरिति भावः उक्तोदाहरणयोरिति सञ्ज्ञोपसर्जनघटितोदाहरणयोरित्यर्थः तत्र सर्वनामसञ्ज्ञकत्वस्यैवाभा
 वेन लक्षणावर्थेति भावः अतिसर्वाशयस्येति उपलक्षणाभिदम् सञ्ज्ञाया अपि कदापीति वृत्तौ वृत्तेः प्राक्तेत्यर्थः वैयाकरणभा
 र्ये इति नद्याभ्यामिति सूत्रस्य कैयटहरदत्तानुरोधेन दम् भाष्ये इति न कोपधाया इति सूत्रस्ये इत्यर्थः इत्तुक्तेरिति हस्तिनशयस्य
 दन्तत्वाभावेन ततो जातिलक्षणाङ्गीघोऽप्राप्तेरिति भावः द्वादिप्रतिरिति इडविडोऽपसंस्त्री इडविडा साभाष्यायस्येत्यर्थे समासे एत
 निषेधाभावेन पुम्बत्वमभवत्येवेति भावः अनृङित्यस्य पर्युदासत्वे ऐडविडं दारिकेति निषेधविषयोत्तरसूत्रविषयकर्मधारयउदा
 हरणात् बहुव्रीहवशेषुम्बत्वनिषेधश्च एवेति तु न वाच्यम् उत्तरत्राप्येतदनुवृत्ति नत्रापीदृशार्थकत्वमिति ध्वनयितुं न चोक्तेः
 इडविडादेरन्तरापसत्वे जातित्वाभावाच्च परस्येति ब्राह्मणीत्यनहितेनापिङीतेवोक्त इति भावः यदितु तत्रङीषितीपाठस्तदाकर
 विरोधो बोध्यः सामानाधिकरण्यास्येति दशानां समीपेयेन इत्यर्थं तदाक्षेपशब्दस्यादि उच्चारणार्थ इति तन्मात्रार्थः फलाभावान्न

तपश्चक्राप्रवृत्तेरितिभावः प्रत्याख्यातमिति अव्यावर्तकत्वात्तस्याग्रहणम् तस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेत्यपिबोध्यम्
विद्यमानतावाचीति दशानाम्पुत्राणाञ्चिद्यमानत्वेइत्यर्थस्तत्फलितमाह दशास्त्विति अव्यभिचारादिति पूर्वग्राह्यसादृश्यं सदृश्वरा
हमित्यादावपि अव्ययस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्तेवेतिभावः अयवद्वारकमिति समासस्योपसर्जनत्वासम्भवादितिभा
वः यद्यपिसहकृत्वप्रियइत्यादौसमासस्योपसर्जनत्वसम्भवः सर्वत्रोपसर्जनमेवेतिविशेषणसामर्थ्यादितन्नामइतिभावः नादरा
अत्रबुद्धीहेरेवेत्याह बुद्धीहेरिति व्याख्यानञ्चात्रोपसर्जनपदेनलोकिकंशास्त्रीयञ्चतद्गृह्यते तेनसपुत्रइत्यादावपिउपसर्जनसर्वा
वयवकत्वमोध्यम् सपूर्वायाइति एतच्चतुस्तनुरोधेन अत्रसहविद्यमानः पूर्वोयस्याइत्यनेकमन्यपदार्थेइतिबुद्धीहरित्यने अ
न्यत्रातिकेति अव्ययादेरित्युक्तत्वादेत्यपिबोध्यम् अतएवगोविंशतिरित्यादौन नक्षत्रेयइति तद्वृत्तित्वञ्चनेतृशब्दस्यतत्सामा
नाधिकरत्वात् तेनचन्द्रोतेतायस्यसचन्द्रनेतामृगइतिसिद्धम् समासविशेषेतुवबुद्धीहिर्नक्षत्रवृत्तित्वादोषः स्यादेव उपलक्ष
णमिति स्पष्टञ्चेदङ्कतिस्त्रेभाष्ये अवाप्तीत्यादिप्रणोनयेत्यत्रावाप्तिः अनपेक्षेत्यत्रातिव्याप्तिनिवृत्तितत्रापीदृशार्थक
त्वमितिध्वनयितुंनथोक्तेः इदंविशदेरनन्तरपत्त्यत्वेजातित्वाभावाच्च परस्परेति ब्राह्मणीत्यत्रइतिभावः सामानाधिकरत्वास
म्भवादिति यद्यपिप्रातःकल्पमित्यादाविवृत्तौशक्तिमत्प्रधानत्वंसम्भवति प्रातःकालेस्वरूपतःशोभनत्वस्यनिरूपयितुमशक्य
त्वाजत्रैवप्रयोगाच्च कर्मपर्यन्तलक्षणेतिबोध्यम् व्यावृत्तिमध्यमधमस्यनपूर्वपदत्वम् यत्पूर्वपदन्ततःपरत्वञ्चनधर्मशब्द
स्येतिभावः पूर्वपदाक्षेपेइति योगिकपूर्वपदाक्षेपेइत्यर्थः वस्तुतस्तत्फलज्जिन्त्यम् आकरग्रन्थेति केवलपदस्यलोकेकेनसुदुर्भा
केवलाभ्यामित्यादौचसजातीयान्भावेएवप्रयोगेणत्वदुक्तार्थमानाभावादितिभावः एतच्चेजादेरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् निवृत्तिधर्म

ति प्रवृत्तिधर्मस्योपलक्षणम् स्मामितिर्जमेदं तै सुतं अभिषुतं सोमं पिवेति तदर्थः प्रयुञ्जत इति रूपकेणेति शेषः इति शब्दादि
 ति लौकिकविवक्षानुसारं कत्वा तस्येति भावः कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः अवयवीभावत्वमिति तेन तस्यावयवत्वमोध्यम्
 एतच्च वृत्त्यादिप्रापारणादिस्थितम् एवञ्जस्वार्थमपीति इदञ्च सति शिष्टस्वरवत्नीयस्त्वनाश्रयणो न यदितु उपजीव्यत्वेन बहव्रीहि
 सञ्ज्ञया समावेशोपि सति शिष्टस्वरवत्नीयस्त्वेनावयवीभावत्वप्रयुक्तसमासान्नोदात्तत्वेन सिद्धिरित्युच्यते तदाद्यमेव प्रयोजनमि
 तिवोध्यम् समावेशफलत्वेन प्रत्ययावयवत्वयोः सिद्धिः विषयविशेषेति युद्धादिरूपमपदार्थः उभयस्सामरेति इदमेव दभा
 ष्ये यद्यपि उभाभ्यां हस्ताभ्यामाभरेति आख्यातं तथापि समुदायनिपातनादेव बहव्रीह्यधिकारे पितृसुखोदयमवयवत्वाद्वा
 मोलुक इत्ययत्तफलमोध्यम् आश्रित्येति आरोप्येत्यर्थः स्वतन्त्रो जातिज्ञानुवाचीत्यर्थः उपचुरिति जानुसमीपमित्यर्थः ए
 कदेश इवेत्यस्य विवरणमविभागेनेति अवयवावयविनो हि अविभागलक्षणसमवायसम्बन्ध एवम्प्रकृतेपीति इवेत्युक्तं
 हुतयन्नाह एवञ्जगुणेति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिन इत्यर्थः एतद्वृत्तिविषयमेव गन्धस्य तादृशत्वमिति न पूरणेति सूत्रस्य स्वग्रन्थ
 विरोधः एतदेवाभिप्रेत्य भाष्यकै यदयोरुक्तं कुङ्कुमाद्यनुलेपनमपि देहत्रादेरविभागापन्नं नित्यानं यदि विवक्षितं तदा सुगन्धि
 र्देवदत्त इति विभागेनावस्थाने तु सुगन्ध इतीति न तु द्रव्येति चम्पूनात्वात् जातिविशिष्टद्रव्येत्यर्थः सुगन्धिर्वायुरित्यत्रापि गन्धाप्र
 थयात्पन्नान्तत्वं सृष्ट्या नैवाधविभागापन्नानामेव ग्रहणमिति न दोषः एवं सुगन्धिपुष्पं सलिलञ्चैत्यत्रापि द्रष्टव्यम् कोशोपेद
 यच्च न इत्यस्योक्त एवार्थः आध्रीयीति धानवहुनवापुरा प्रातत इत्यर्थः दुर्घटेति अत्र केचित् त्वित्यत्र चासुचिवीजनुतादृशार्थत्वे
 उक्तभाष्यादि विरोध इति दिक् यदेत्यादिनोक्तं न्निन्त्यम् परनिपातापज्ञापकाश्रयता स्यावश्यकत्वात् कथयन्त हीति सञ्ज्ञात्वाभावेन

हिंस्रसंज्ञायामित्यस्याप्यप्राप्तेरिति भावः न घृतमेति सिद्धमिति इदं लक्ष्मीशब्दमात्रविषयप्रकारान्तरम् अन्येषु तु अविभक्तिकपाठे
 कार्यमिविभक्तिकपाठात्तद्विवक्षितमोध्यम् एकवचनान्तस्येवेति तदवयवकस्येवेत्यर्थः सिद्धमिति बहुवचनान्तेन विग्रहान्तदाह
 कृशा इति बहुलक्ष्मीक इति वङ्गीर्लक्ष्मीर्ष्येति विग्रहः तस्यामादिकमिति विशेषविहितत्वेनास्येवोचितमिति भावः निषेधमुख्येने
 ति तत्पक्षोहीतरनिवृत्तावेवास्पतात्यर्थमिति भावः पक्षमाश्रित्यवेत्यनेन सपक्षोभाष्यसम्मत इति सूचितम् वृत्त्यादिग्रन्थानामिति आ
 दिनाभाष्यम् अस्पष्टान्ति-चनयेत्यवान्वयः तत्र प्रकृतसूत्रस्येनोक्तसमासान्ते इत्यर्थलाभो बहुव्रीहिसंकरास्येन सङ्ख्यावयेत्यादि
 सूत्रस्येन शेषाधिकारस्यादित्यस्य लाभ इति बोध्यम् वाधापत्तेरिति इदञ्च समासान्तमात्रापेक्षं शेषत्वमिति वदन् कैयदायुक्तम्
 अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षशेषत्वं न कवपेक्षं नापि समासान्तापेक्षमिति वदतो भाष्यकारस्य मतेनेदं नूषणम् किन्तु प्रतिपत्तेरुक्तत्वा
 नेनानवाक्यकित्वं न च सावकाशकत्वेन न चात्र तदस्तिकवभावे सावकाशत्वादिति भाष्योक्तनूषणमोध्यम् तदेदमिति विशेषणश
 देनपस्विदेककुट्टयते इत्यभिमानः एवं हि यदा अस्पष्टचित्राः सन्तीति निर्ज्ञातं तत्पत्तिर्चैदायवगाव इति प्रयुक्तं तदा गोचित्र इत्यस्याप
 त्तिः तस्माद्विशेषणत्वेन सिद्धावपि सप्तमीव्यधिकरणसमासज्ञापनार्थमिति वतत्वम् तत्र कौण्डिन्यायेनेति इदञ्चित्यमनुवाद्य
 त्वात् तस्मादत्यदार्थापेक्षयोभयोभयोरप्यप्राधान्यत्वेन प्रथमनिर्दिष्टत्वेन चानियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वानिय
 मार्थमिति बोध्यम् जश्त्वम्पदत्वमिति यत्पदेन यस्पपदं स्वार्थस्य सङ्गच्छते चाद्वितीयागुरिमतम् यस्येति बहुव्रीहिः ॥३॥ इति व
 हुव्रीहिः ॥ ॥३॥ कर्मादीनामिति अन्यपदार्थेत्यर्थः समप्रधातानामिति समप्राधान्यम्परस्परविशेषणत्वम् सम्भवतीति
 पुष्पवतावादिति भावः समुच्चयान्वाचयौ स्यातामिति एकार्थीभावविषयाविति शेषः तत्रैकस्येतरमिति तस्यैवान्वयादिति भावः

द्वैधमिति यथातु चार्थइति सूत्रे भाष्यम् तथोभयत्रापिसमुदायस्य विशेष्यत्वम् आद्येन उक्ततावयवभेदोऽस्येति रोहितावयवभेदइति
 अन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहेरिव चार्थप्राधान्ये द्वन्द्वस्यैवोचितत्वाच्च उक्ततावयवभेदत्वमांरोपितावयवगतसङ्ख्यावत्त्वमेतदनारोपे
 ति रोहितावयवभेदत्वम् अत्रास्त्वपदे स्तेषामुभयत्रापितत्तद्रूपेण बोधात्तत्वनुरूपपादम् आरोपानाययोश्च शब्दस्वभावएववी
 जम् अतएव बाधे घटश्च पटश्चेत्येव विग्रहां शेतयोस्समाहारइति तत्त्वम् च शब्दान्तर्भावे रोवप्रवृत्तिनिमित्तयोस्सामानाधिकरण्य
 त्तत्त्वार्थः नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्ववदुत्पलनीलमिति बोधात् अतएव तदन्तर्भावे रोवप्रवृत्तिरायातीति भावः द्वन्द्वश्चाप
 त्तिरिति आशंसासम्भावनयोरविशेषइति भाष्यप्रयोगइव नीलोत्पलयोरभेदइत्याद्यौ अभिदादिपदान्वये तयोस्सामानाधिकरण्यस्य
 पश्चान्मननानतीतावपि द्वन्द्वरूपपदसंस्कारवेत्तायान्तदविवक्षणात् यद्वा शब्दरूपपरावेतौ एव अभिन्नार्थत्वात् नैकशेषः ना
 पिसामानाधिकरण्यप्रयुक्तः कर्मधारयः तयोश्च शब्दयोरर्थभेदाभावादविशेषोऽभेदो वेति तदर्थइत्याशंसायां भूतपूर्ववच्चेत्यत्र कैय
 टेस्पष्टमिति दिक् ससौष्टवेति सौष्टवौदार्ययोर्ये विशेषास्तच्छालिनामित्यर्थः समाहारेति समाहारे द्वन्द्वप्राणपङ्कादीनामेवेतीत्य
 र्थः अध्वर्युशब्दइति अध्वर्युराकृतोऽसम्बन्धाव्यभिचारइति भावः कथन्तहीति व्यक्तिप्राधान्यविवक्षयानिर्वाहः सकल
 तरुं जनस्य विवक्षितत्वादिति भावः चत्वारइति नदादेशे इति भिन्नेपदे द्विवचनमुत्कृत्वान्यतरापत्तेरिति भावः जनपदो
 हीति जनानाम्पदं स्थानं यत्रेति मुत्पत्यासनुष्णवासयोग्यइत्यर्थः तादृशञ्च यौगामनगराद्यपि अतएवेति अत्र भाष्यमुदा
 सीतम् एकशेषोवाध्यतइति त्रिपातेनोतिशेषः गोअश्वेभ्यइति एवम्पररूपपक्षेपिनेति बोध्यम् प्रतिपदविधानार्थमिति
 सनुपुंसकस्य प्रतिपदविधानत्वात् तदर्थमित्यर्थः तदेवोपपादयति तच्छब्देन हीति एकवक्त्रावभाजइति विनिगमनाविरहात्

पादेकवद्वज्रस्यार्थः प्रतिपदविहितमिति अनवकाशश्चेत्यपि बोध्यम् विधेर्ज्ञापित्वेन मृगशकुनिग्रहावदस्य नियमार्थत्वं
 मृगशकुनिग्रहावदस्य नियमार्थत्वं विप्रविद्धमित्यस्येत्यर्थः तदभावस्त्वद्वयवाचिनां समाहारद्वन्द्वस्येत्यर्थे प्रकृतेनेतरेण द्वन्द्वापत्तिरित्याशयः इ
 त्यादावेवेति कामक्रोधयोर्विरोधाभावेऽपि सुखदुःखादेरिव द्वयवाचित्वाभावेन नियमव्यावर्त्यकोटावप्रवेशात् च न विभाषा
 कर्षणान्नियमस्यैवोचितः तद्वद्वेदेव नियमः वैकल्पिको यस्य समाहारे द्वन्द्वः स द्वयवाचिनामेवेति नियमः तदाशय इति एकत्र
 विप्रतिषिद्धपदाभावेऽप्यद्वयवाचिनामेवेति नियमः स्यात् एवञ्चात्रा पुनर्यस्यात्तत्त्वत्वे तु विप्रतिषिद्धानामेवेति नियमादत्रस्य
 च बाधसामान्यचिन्त्याऽनेन निषेधात् अतएव ब्रह्मप्रज्ञापत्यादि पाठश्चरितार्थः परिणामनियम इति स च सङ्ख्याकृतव्याख्या
 नादिनिर्भावः नियमस्येति नियमस्यैवेत्यर्थः तदुदाहृतमिति प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः निषिद्धत्वादिति तथा च समाहारद्वन्द्वः
 स्यादिति भावस्तत्र शङ्कते नन्निति वाक्यमेव स्यादिति एतदेव प्राचांस्पक्षे दूषणसारम् अभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादि कथञ्चेत्तर्ही
 ति अवयवेषु दशत्वसङ्ख्यानवय इत्यभिमानः गृह्णातीति न चैवं समाहारे दशत्वान्वयविवक्षायाः प्राप्तसमाहारद्वन्द्वनिषेधोक्ति
 रिति कश्चिन्मद् द्वयसङ्ख्यानवयमेतत्सूत्राप्रवृत्तेः प्रधानस्येति मम तु प्राणपङ्कादिषु द्वन्द्वेति नियमादितरेतरप्रयोगाय तौत
 द्विधा नैजास्पचारितार्थम् न च नियमनिषेधेन भयोरपत्तिः असामर्थ्येन समाहारे तदप्राप्तेरिति भावः दिगिति दिगर्थस्तु
 यदादन्तोष्ठद्वारकसम्बन्धेन समाहारे वदशत्वान्वयविवक्षा तदास्यैव समाहारे द्वन्द्वप्राप्तिः प्रधानस्यैव सापेक्षत्वाद्वयसङ्ख्या
 वगमाच्च किञ्च समाहारप्राप्तावनिष्ठाभावेन नियमाप्राप्ताकस्यानेन निषेधस्स्यात् तस्मात्सर्वसूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः
 अतएवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्वासिद्धिः सामर्थ्येन सामर्थ्यसमासकल्पनापेक्षयैव मन्वयकल्पनैस्योचिता इति अयम्

वे
ल० श० र०

१०५

दीभावस्यैति समानलिङ्गवचनत्वादिति भावः यदित्यिति एकवक्तावपक्षे इति शेषः न च बहुव्रीहि अनुप्रयोगे उपदंश मित्यस्या
सिद्धिः उपदंशा इत्यस्यैवोचितत्वादिति वाच्यम् दिगर्थोक्तरीत्या वयवद्वारकसम्बन्धेन समुदायार्थेऽन्येन द्वन्द्वार्थस्यैकवक्तावे
न तत्सिद्धेराह उपदेशस्येति अव्ययीभावानुप्रयोगे तु नाव्ययीभावादित्यादिना न दोष इति भावः अव्ययीभावानुप्रयोगे सामानाधि
करणे तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया बोध्यम् इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहिरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपप्रधानत्वात् समानत्वात् समान
लिङ्गवचनत्वाच्च अतएव तत्र नाव्ययीभावानुप्रयोगः अत्यन्तसहचरितेति तत्त्वं एकहविर्भागेत्वेन वेदकल्पसूत्रप्रसिद्धतया लो
के प्रसिद्धमाह चर्च्यतया वेत्यस्य प्रायुक्तेति तदार्थमित्यन्ये अकारे सतीति सचेत्संज्ञक इति बोध्यम् निपात्यते इति उत्तरस्वहेतुञ्च
तोऽतीत्येव तत्त्वेन रामतएव चच्छदसिमातरपितराविति सूत्रद्वयविषयम् पूर्वोत्तरपदयोरराविति भाष्यनुपूर्वोत्तरपदयोस्ततोः पूर्व
पदस्येत्यर्थपरतया कैयटेन व्याख्यातमिति न तद्विरोधः अतएव उत्तरपदे इत्यधिकृतस्य न बाधनबाध इति दिक् वाकस्रजत्वचमिति
गुर्वक्षरत्वेपि वाक्यशब्दस्य पूर्वनिपातस्तत्प्रकरणानिसत्त्वात् ॥ इति द्वन्द्वः ॥०॥ ॥ अपत्यमन्तर्हितमिति पौत्रप्रभृत्यपत्यमि
त्यर्थः पूनेति अपत्यमिति शेषवाचकेन युवशब्देनेत्यर्थः तत्साहचर्येणापत्यविशेषवाचकस्यैव वृद्धिशब्दस्य ग्रहणम् न तु वृद्धिर्न्यस्ये
त्यादिना सङ्केतितस्येति भावः अनुवृत्तेरिति सारूप्ये सति तद्वत्क्षणाविशेषेणैव तत्प्रवृत्तिरिति भावः नियतो न स्यादिति सारूप्याणामि
त्येकशेषेतुर्वाचकस्यापिशेषापत्तिः तत्रैषापत्तिः कैयटादिविरोधात् ते हि पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोऽत्रोक्तः न च तदादितः शेषे
पुनरपुंसकत इत्युक्तेरेतावित्यस्य नियमेन सिद्धिर्गावावित्यत्र तुरूपेण विशेष इति वाच्यम् अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्यत्र द्वन्द्व
पदं न तदपवादकशेषस्याप्युपलक्षणो न तदप्राप्तेरिति भावः तदितरेति ताभ्यां स्त्रीपुंभ्यामित्यत्र पुंम्योगादिस्तु तत्त्वतः स्त्रीषा

१०५

स्त्री

दावितरेत्यर्थः तास्यर्थादिति वेदेव शब्दोपादानसामर्थ्येन विशेषं श्रेयस्तत्क्षराण्येव न्ययेनेति भावः तदक्षराण्येव तस्य व्यावर्त्यमा
 ह इन्द्राणाविति मातरमपीति पितृत्वार्थोऽप्यर्थः तदादिभिरेवेति सर्वेपदसावधारणमित्यर्थलब्धोयमेवकारः इत्येवार्थोभाभू
 तिवान्वयः सर्वेऽस्यत्वदादिभिरमैश्वर्येत्यर्थः शब्दपरेति गणापाठोपीत्यादिः आद्यादित्वादिति पुनपुंसकतेत्यत्राप्येवमेव किन्तुविशि
 ष्येति अनेनान्तरङ्गस्यार्थलिङ्गवाधेन चरितार्थस्य बहिरङ्गविशेष्यसमन्वयप्राप्तलिङ्गवाधकत्वे मानाभावइति न्यायसिद्धमस्य
 चितम् अतएव एकशेषविशेषणोपित्यदादितइत्यस्याप्रवृत्तिः अतएव पुंस्त्रीसङ्घेस्त्रीसङ्घे गावश्मांश्चरन्तीति भाष्यप्रयोगसङ्गच्छते इ
 मांइत्यत्र स्वतन्त्रैकशेषः अनुरङ्गादिति विभक्त्यनपेक्षत्वेन तदुपपत्तेः पूर्वमेव सइत्यर्थः बाधकमात्रपरतयेति बाधकमात्रत्वमप्यर्थं
 त्वमप्रवृत्तान्नान्यप्रतिवन्धकत्वम् इत्यत्रयथेति मिदिरित्यादाइकइत्यस्योपस्थित्वावयवषष्ठीत्वेनालोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिवन्ध
 कत्वमात्रेणैकइत्यस्यालोन्त्यापवादत्वव्यवहारइति भावः ॥६०॥ ॥इत्येकशेषः॥ ॥६१॥ करणोत्पुडिति यद्भूतकैः पदकैः परार्थोचि
 तत्त्वार्थोपपत्तत्पदाभिधासमुदायाभिधाभिरूपस्थानं सावृत्तिः विशिष्टार्थविषयकमिति राजपुरुषपदराजसमन्वयवति पुरुषेशक्त
 मित्येव शक्तिग्रहाकारेण तच्छब्देस्तद्विषयकत्वमिति भावः पर्यवसानगत्या तु तस्या अवयवशक्त्यलभ्ये पर्यवसानमित्यन्यदेतत्
 शक्त्यनन्तरमेवेति तद्वाकर्तव्यमेवेत्यन्वयः तत्फलमिच्छिष्टेकोपस्थितिसत्फलमाह अतएवेति मीमांसकानामिति अरूराणाधिक
 रणवार्तिके स्पष्टमेतत् विस्तरस्त्वन्त्रदृष्टव्यः योगरूढिश्चेति पङ्कजादिशब्दइति शेषः कृत्प्रशक्त्यनुसारिणेति कृत्प्रशक्त्यावयवपद
 शक्त्यसमन्वयरूपेत्यर्थः निरूढेति प्रयोजनाभावादिति भावः एवमवबुद्धीहोचरमपदस्येव तत्रापि उपपत्त्यादेर्नक्षराण्येवोपपत्तौ
 समुदायिसमुदायशक्त्युच्चेदइति तात्पर्यम् अपसिद्धान्तादिति अनुपपत्तिसन्धानं विनापि बोधाच्चेत्यपि बोधम् यावत्पदेति तेनैव

हुब्रीहेर्न दशनित्यत्वम् कृत्यविधौ क्तिप्चीतिवार्तिकेनमिकम्पीतिसूत्रेच सुसाधमिति अनेनप्रकरणोप्यत्रसमासः प्रत्ययसन्नि
 योगेनैवयोगविभागस्येष्टसिद्धयर्थादितिबोधम् यद्यपिसचच्छन्दस्येवेतिपूर्वमुक्तन्तथापिलक्ष्यानुसारात्कचिदन्यत्रापिप्रवृत्तौ
 नवाधकमितितात्पर्यम् ॥ ॥इतिसमासशेषः॥॥॥ ॥तदाचकेति अक्षिसम्बन्धिपूर्ववाचकेत्यर्थः भाष्येत्विति अनेनविशेष्य
 स्थालिङ्गत्वेऽस्यपुंस्त्वमसाध्वितिसमोदेवयजनमितिप्रयोगोऽसङ्गतइतिसूचितम् गतिश्चेतिसूत्रेइति उपसर्गइतिसूत्रेपिएतौप्रयोगौ
 वद्विधीनिक्रियायोगेउपसर्गत्वेच्छन्दसिधात्वर्थेयडुद्धतः प्रणसमुखं प्रेयमित्यादौक्रियायोगाभावाडुसर्गत्वाभावेनदोषइत्याशङ्क्यो
 पसर्गग्रहणस्योपलक्षणात्वनसमाहितम्तत्रभाष्येइतिबोधम् प्रतिसामान्यमिति इत्यादिष्वित्यर्थः पत्राकारेति तत्वेचपद्याश्रय
 नेनयथावच्छिन्नोध्यम् यदेति पत्रंनाभौयस्येतिविग्रहइतिभावः प्रमादएवेति प्रभवशब्दस्यनपुंसकत्वाभावेइतिमते इदमुः
 ह्निङ्गत्वेतुपुष्पवाचिप्रत्ययविशेषणत्वेनद्वितीयान्तमाद्यश्लोकेऽचम्बिनापिसाध्वेव सन्तते सर्वतोव्याप्तम् वसुमान्यज्ञइति
 एवञ्चवसुमच्छादीयसुनिवसीयइतिश्रुत्यालभ्यते स्पष्टज्जेदन्तैतरीयोपनिषदशङ्करभाष्ये तद्वार्तिकेच वसुमत्तराद्यादीयसुनि
 तियक्षान्तरागपि तत्रपक्षद्वयेप्यस्मादेवगिपातनात्साधकत्वम् विषयमिति विषयभूतामित्यर्थः आशीर्द्धिषयतायाइति तेनाशी
 ह्निङ्गन्तसमामिआहारेणवाप्यसाधकत्वमितिभावः प्राग्बहुव्रीहेरिति बहुव्रीहौसङ्ग्रेयेइत्यतः प्राक्समासान्तरविधेरभावाद्बहुव्रीहौ
 शक्यपक्षगोरित्यस्यैवतत्रग्रहणमितिभान् ॥ ॥इतिसाधारणसमासान्ताः॥ ॥॥॥स्तोकान्मुक्तिरिति स्लोकशब्दाद्विद्विःप्रयो
 जनं निषेधाश्चवत्वीयानितिन्यायेन तद्धि निमित्तस्तुकोपिनिवृत्तिरितिवोधम् एकत्वयमपिसमासफलमोध्यम् समासशास्त्रे
 पठिताएवेति उत्तरपदाक्षिप्रसमः सत्यजतिगदोक्तत्वात्स्तोकान्तिकेतिविहितस्यैवग्रहोचोपस्थितत्वात्तत्पानमिवग्रहणान्तात्

करतोचस्तोकेतिसूत्रेपठितानामितिभावः भाष्यवार्तिकविरोधइत्यस्यः आख्यानग्रन्थविरोधइत्यर्थः तमुपपादयति विशेषः
 तोसादि तदारम्भेपिपादस्यपदेतिसूत्रेदि धापादोपहतमित्यादेशवारणा यविशेष्यविशेषराभाववैपरीत्यस्यात्रसूत्रेभाष्यएव
 अयरोवाधकाभावइत्याहुः अम्यतीति आज्ञायिति च आत्मनश्चरुणोपसङ्ख्यानमिति कर्तव्यमिति भाष्यममिमूलविवेके
 नामिति आत्मनश्चेतिसूत्रे आज्ञायितिचेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थभाष्ये ॥ इदमग्रहणम् अतएव आत्मनश्चेतिसूत्रे चः सार्थ
 कः आख्यानभाष्ये आत्मनश्चेत्सुहेखसुवार्तिकस्याज्ञायितिचेत्येतत्साधारणात्वमव्यावृत्तयेइतितेषामभावः नेदमपरिकल्पे
 ति आत्मत्वेनवर्तिपदार्थजनादन्वनान्यपदार्थतेतिभावः अधिकरणाव्यापारस्यधात्वर्थविवक्षयातस्यैविक्षेतिबोधम् अम्य तत्त्व
 यापरत्वात्कर्मसञ्ज्ञयातस्यावाधस्यात् अधिकरणासञ्ज्ञाकर्मसञ्ज्ञावाधते गेहेप्रविशतीति यथेत्याकडारसूत्रेभाष्या
 त्वस्तुतः फलस्यहृदयनिष्ठतयाप्रतीतावेवास्पप्रयोगस्यसाधकत्वमित्याह भाष्येत्विति हलदन्तादित्येवेति इत्यवीत्यर्थः तत्पुरुषे
 कृतीत्यस्यापिनाग्रहः नेक्तदोषेति अनित्यत्वान्मतुः सिद्धिस्तदाश्रयणाच्चलुकः प्राप्तिरितिभावः तद्भाष्यादाविति दृश्यमानोपिभा
 ष्येतथा ॥ होसाम्प्रदायिकोहरदत्तविरोधादितिभावः उक्तत्वाच्चेति एतत्सर्वहरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्यत्रविस्तरः मूढाहीति व्र
 ह्मज्ञानरहिताइत्यर्थः तेहिपशुवदेवनियम्यास्तदाह देवपशुत्वादिति पाक्षिकमपीति नित्यस्यप्राप्तिरेव नव्यवधानात् ॥ ३६ ॥
 ॥ इत्यनुक्तमासः ॥ ॥ परस्ताइति निषेधसत्त्वेन पुम्बत्वाप्राप्तेरेवाभावादितिभावः पद्वितरेत्यादौतुपरत्वादिति वक्तु
 मुचितम् नित्यस्त्रीलिङ्गइति वृक्षजातिः स्त्रियामितिलिङ्गानुशासनसूत्रादितिभावः आप्रइत्यादिदर्शनात्तत्त्ववित्कमित्यन्य
 त्र शौनकाचार्यस्तृप्तिफलत्वात्तत्त्वकीत्रिष्टित्पमरात् तिष्ठफलत्वात्तत्त्वमलकाविशेषस्यत्रिलिङ्गत्वमपितुशब्दादप्यात्मी

ल० १०२०

१०७

लीतिङ्कृतिलभते नायन्नुशष्टमरत्नपर्व्यायत्वन्तिष्पफलायाव्यावर्तयितुंस्त्रीतिङ्कृतिर्देशेनैवतद्यावृत्तेरित्याहुः तदपिनेति प्रक
 र्षयोगात्प्रागित्यस्योक्तिसम्भवोनेत्यर्थः इतिदिगिति दिगर्थस्तयद्यपिविदुषीतरेतिरूपासङ्कृतिंशङ्कते पुम्बजावोऽत्रेति पक्षे
 क्त्वाभावपक्षेइत्यर्थः तत्पक्षेपुम्बजावरवोदाहर्तुमुचितोनतुदीर्घइतिभावः समाधत्तेप्रकर्षयोगादिति एवन्तथापूर्वङ्क
 र्माविदक्षयैवविद्वत्तरेत्यादेःसिद्धौक्त्वाविकल्पविधानसामर्थ्यात्पक्षेदीर्घश्रवणात्कृतपूर्व्वीकटमित्यादौयथापूर्व्वङ्कःस्त्रीवि
 वक्षापरागन्तसम्बन्धेएवमप्रकृतेपिपूर्व्वसामान्येनपुंसकविवक्षांकृत्वाततएवतरपिपश्चात्तदर्थविशिष्टेस्त्रीत्वविवक्षास्वार्थे
 त्यादेरपिपरवह्निङ्कृष्ट्वन्विवहितन्तत्कार्यमन्तरङ्कमित्येषएवार्थइतिवृत्तिग्रन्थेयोजनाकर्तुंशक्या तथापिप्रकृतविषये
 त्पार्थस्यप्रमाणकृत्वादीदृशोऽर्थः प्रकृतेनसाधत्वनियामकइति शास्त्रीयस्येति लोमादिषुपादशष्टयदभावादितिभावः
 सङ्ख्यैकवचनादिति शसम्पोगविभागादितिसुश्रुयेत्पुचितम् आक्षिप्यतइति तत्रपूर्व्वदंष्ट्रङ्गीतिशेष्यन्तेनषडन्ताग्रहांष्य
 ङ्मात्रस्य पूर्व्वम्पदत्वाभावादितिबोधम् समप्रकरणांशपथाकरणम् सत्पङ्कारःशपथकर्त्ताच वैधइति विषप्रतिपक्ष
 इत्यकरणान्नैत्यपिबोधम् अव्ययमिति तिङन्तानुकरणमित्यन्ये हरदत्तइति कैयटश्च पठ्यतएव तेनतदर्थोपीतिभावः
 कइति अचिविभवेतिलत्वम् इत्यादिस्मोकस्यापीति भवेद्वर्णागमाङ्गसःसिंहोवर्णाविपर्य्यादित्यादिस्मोवस्येत्यर्थः अने
 कधेतिउणादावेवप्रत्ययोऽन्यच्चेत्येकोपरोपरोक्तस्तदाप्रत्ययातिरिक्तकार्यमेवोणादित्येवमित्यर्थः तुम्कामेत्यत्रतुमितिसंज्ञा
 पुपलक्षणानेनसकामस्समानाइतिस्मिन् निष्ठातादिति एषोदरादिषुविशिष्टपाठादित्यर्थः समासएवेदनेभावश्चदूत
 व्यमेत्यादितिङ्कृतिर्मास्येत्याशयः अहानिस्त्रस्योनमांसदृतेत्यादिवाचिकेनापिसत्पपादोक्तमिधानात्संतत्यस्यसाधक

श्रीरामः

१०९

निर्वाह इति तेन कार्यविशेषणात् चन्तर्दिशे प्रदत्तत्वेति भावः तन्मन्त्रघटके ऋतावृधाविति पदेन उक्तमित्यर्थः तत्रेतीति अस
ज्ञात्वा ह्यन्यत्वादित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः तत्रमर्थस्येति अग्रेषाद्यर्थस्य प्राधान्येपीति भावः कथमिति दोवारिकेऽतीतारपदप्र
योगः कथंसाधयित्यर्थः तत्पुरुषस्यापीति एकदेशविकृतत्वायेन वक्तुं त्रीहरेरित्यर्थः शौवादन्धे मणिरिति स्वादेरिति तिसूत्रे
ष्वप्रयोगादिति बोध्यम् वक्तव्यमिति तत्पदघटितम्वार्त्तिकमित्यर्थः चत्वार्यङ्गान्यस्येति नचोत्तरपदत्वे चेति विवेधात् कथं
गणशब्दस्य पदत्वम् अस्यास्योत्तरपदस्य कार्यत्वे एव तत्पदवृत्तेरित्यत्र प्रविस्तरः पञ्चमीति योगविभागादिति सुस्पष्टेती
त्यन्ते ॥३॥ ॥ इति समासाश्रयविधयस्समाप्ताः ॥ ॥३॥ समर्थानाम् अलुग्विधानाद्वितीति नहि स्वार्थपरिपूर्णा
स्यैव पदस्य सम्बन्ध इति बोध्यते इति सुवन्तादुत्पत्तिः कुस्मित इति सूत्रं भाष्योक्तरीत्या सिद्धेति भावः किञ्च तत्सम्बन्धप
त्यमित्यर्थे प्राप्त्रय इत्यादिरीत्या तस्यापत्यादिवाक्यार्थ इति सम्बन्धादिवोधनार्थं विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकीति दिक् उचितमि
ति भूयः स्यैवैकल्येकत्वेऽपि भावानुष्ठाने धर्माधिकादुचितमित्यर्थः अतएव देवादित्युक्तमिति नोक्तम् तान्ताच्छे अ
वयानां भ्रमात्रे इति टिलोपवारणार्थं न स्यान्नित्यत्वाश्रयणो दोषः स्यादित्यप्यस्योचितत्वमोध्यम् परिगणानाच्चेति इयममु
प्रयुक्तिः भाष्ये तत्प्रत्याख्यानान् एवमुक्तमिति व्यञ्जिनपुंसकत्वापत्तिः स्वरे भेदश्चेति हरदत्ताशय इति तदनुरोध इति भावः
परिषदस्येति तच्च पात्राद्याह्येऽस्तुक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षणा इति वाच्यम् इदमिति सामान्यशब्देन तद्विशेषसङ्ग्रहात्
विशेषलक्षणाप्रत्ययत्वविशेषशब्दोपादानेन बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावादिति शब्दादिति किञ्चन्ताभ्यामिति शेषः न
पदान्तेति पूर्वम् त्रासिद्धेनेति विधेयवोधः निर्वाह इति व्यञ्जः पितृपुत्रादिपाठादिति भावः स्त्रीत्वानुलिङ्गमशिष्यज्ञोका

ण्यत्वादिति बोध्यम् वस्तुतस्तु एवोपि प्रागुपपादितः हरदत्तादिरीत्याप्रमादएवेति बोध्यम् याम्याः शंसन्तीति वैदिकप्रयोगनिर्वाह
 नुष्ठान्दसत्वादित्यस्ये आहुरितियुक्तञ्चेतत् भाष्ये सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदित्युक्तेः अर्पवादइति बाधकइत्यर्थः तदपवादेऽजादी
 नां रूपादयोऽर्थविशेषत्वक्षणादिति पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकइति भावः धेनुरा न जित्यत्रवानजइत्युक्ते न जं पूर्व न ढगिति बोध्यम्
 धेनोः कादेशसत्त्वेनेकनित्यनुचितमेव आह ढकमित्यर्थः इतिकेयटइति तदधीनइति प्रकरणोऽतिशेषः सूत्रद्वयमिति वि
 द्यालक्षणासूत्रान्नादिति वार्तिकसूत्रिकइति भाष्योदाहरणात् सूत्राच्च कोपधादिति सूत्रे सङ्ग्राहतेः सूत्रवाचकादिति वाच्य
 मयथाह कइति नेह माहावार्तिकइति भाष्याच्च त्वत्तत्प्रकरणास्य भाष्यप्रामाण्याच्च स्वरितोवानुदात्तइति सूत्रभाष्यप्रामाण्या
 नवार्तिकेऽपि सूत्रत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥३॥ इत्यपत्त्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥३॥ ॥ सामान्यापेक्षमिति स्त्रीपुंसाभ्या
 मितियोगापि क्षमित्यर्थः हेतुत्वमिति न तु स्थानसम्बन्धतः प्रत्ययादर्शनस्यैवलुक्तात् नाप्यातन्तर्प्यसम्बन्धः यञ्च कपालस्य पुरोऽश
 स्येदम्याञ्च कपालमित्यादानतिप्रसङ्गादिति भावः नन्वचीत्यपकर्षेद्विरथइत्यत्र तस्येदमित्यधिकारविहितयतोलुकनस्यानवेष्टापत्तिः येन विधिस्तद
 हतीति सूत्रस्थभाष्यविरोधादत आह वाग्रहणमिति समर्थानामिति सूत्रस्य मित्यर्थः तेन कस्यचिदनजादेरपिलुवसिद्धिरिति भावः
 अग्रे तु न सम्बन्धः फक्फिजोरिति सूत्रेऽप्यस्याङ्ग्रहणात् वस्तुतोऽचीति नापकृष्यते अनभिधानान्नातिप्रसङ्गइति तत्त्वम् तमे
 वेति अत्र गोत्रप्रत्ययस्यात्यलुकोऽसम्भवे दीजम् सचोपपादयिष्यते गोत्रेऽप्यस्य फलमाह कुवलयपेति अत्र फले लुकसचनगो
 त्रप्रत्ययइति स्पष्टम् तस्यैवालुग्यथाह त गोत्रेऽतीत्यस्ति सत्त्वे एतत्तत्त्वमात्रेणैवेति बोध्यम् तदन्तस्येत्यतोत्र

अथ नरं सामां तादेरि
 तियदिरथ सामा
 सोमः ६

बहुषित्यनवृत्तेस्तदप्येतत्प्रकरस्यमितिबोधः न अतएवजनपदशब्दात्ः इति यादजितिसूत्रे तत्राजलुकोप्यमलुगुक्तः यत्तु गोत्रस्त्रि
 यादितिसूत्रेण स्पष्टित्वद्विःमर्थम् वतराड् योत्रापत्यंस्त्रीवतराडीवतराडांचेति विहितयत्रोलुकस्त्रियामितिलुकिशाङ्गैरवादित्वात्
 डीन् तस्याप्रपत्यत्वात्तरोजात्यरूपादौ च द्वयम् तच्च गोत्रेलुमचीतिलुः प्रतिषेधः ईकारेण व्यवधानादित्युक्तात् त्रकिङ्कारणम्
 भस्पाठ इति पुंस्त्वज्ञावत्सुक्तम् तत्त्वेकदेशपुक्तिः पुंस्त्वेन डीन् इवलुको निवृत्तेरिति तन्नात्र बाधकम् यदा तत्रेत्यप्यतत्प्रयोजन
 भुम्बज्ञावेन डीलुको निवृत्तिसिद्धेरित्यर्थ इति न तद्विरोधः यदपि वा न्यमितिलुकिस्त्रेण गोत्रसुवसञ्चयोः समावेशे पीलाया अपत्यं
 पेलः पीलायावेत्यण् तस्यापत्यम्युवाणी छन्द इति फिजः पौलादिभ्यश्चेतिलुक पेलस्पष्टात्राः पेलीयाः अत्रापि गोत्रेलुगिति फिजोः
 लुक्प्रसङ्गः असमासे त्वस्याप्राप्तौ अनन्तरङ्गत्वात्पेलालुगिति उक्तम् तस्यायमभावः समावेशे द्वितीयाध्यायस्थे सूत्रेण मध्येऽप
 वादत्यायेन यमलुक्स्यात् असमविशेषेतु युवप्रत्ययेऽस्याप्रवृत्तेन न्यायेन भूमिप्रागप्येत्यर्थलाभ इति न तद्विरोधो लेशतोप्यस्मा
 कमिति किं इहेति द्विगोर्लुगनपत्य इत्युत्तरं अचिपूनिफक् फिजोरन्यतरस्याङ्गोत्रेनेति कार्यमित्यर्थः एतेनैव न्यासे द्विरथ इत्यसि
 द्विरित्यप्यस्तम् ननु द्वयोस्मावकाशयोरेकत्र वृद्धेभ्य इत्यत्र दीर्घत्वयोरिवैकस्य द्विकार्ययोगमूल केनासम्भवेन केवले तासम्भवेन
 वा विप्रतिषेध ईको गुणवृद्धीत्यादिषु भाष्ये स्पष्टम् एवञ्च प्रकृतेन तस्य विषयोऽत आह अत्र च ज्ञापकमिति एवञ्च ज्ञापकादेव
 बाधवाधकभाव इति भावः आदिवृद्धिप्राप्तिविषये तद्बाधो ज्ञाप्यते अतएव व्यापदिभवम् वै

लुप्ताः

१५५

